

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

LXV. ÉVFOLYAM • 2024 • 3. SZÁM

TARTALOM

TANULMÁNY

BENKŐ ORSOLYA

Objektív meggyőződés? A lelkiismereti meggyőződés azonosításának lehetőségei az állam világnézeti semlegességének követelménye alapján 3

KÖNCZÖL MIKLÓS

Jelek és szerepek: az aristotelési *Rétorika* bizonyításelmélete jogi szemiotikai szempontból 24

MANZINGER KRISZTIÁN

Az állampolgárság mint nemzetépítési eszköz – Lettország a jog, a politika és történelem háromszögében 37

MÁTÉ GERGŐ

A jog fogalma: adekvát módszertan és perspektíva 59

RECENZÍÓ

BUDAI KATALIN EDINA

W. Bradley Wendel: *Canceling Lawyers: Case Studies of Accountability, Tolerance, and Regret* (New York: Oxford University Press 2024) 88

H. SZILÁGYI ISTVÁN

Szabadfalvi József: „A jogállam a jogeszmé megvalósítását célzó intézmény”. *Jogállam-konceptiók Magyarországon a 20. század közepéig* (Budapest: Gondolat 2023) 100

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Csák Csilla, Erdő Péter, Fábrián Adrián, Földi András, Görög Márta,
Hamza Gábor, Kiss György, Komáromi László, Korinek László, Lamm Vanda,
Smuk Péter, Sonnevend Pál, Szikora Veronika, Tóth J. Zoltán, Vékás Lajos

SZERKESZTŐSÉG

Felelős kiadó: Boda Zsolt főigazgató

Főszerkesztő: Gárdos-Orosz Fruzsina

Felelős szerkesztő: Balogh Lídia

Recenziószerkesztő: Timár Balázs

Szerkesztőségi tagok: Fekete Balázs, Gajdusчек György, Ganczer Mónika,
Hollán Miklós, Horváthy Balázs, Pap András László, Sulyok Gábor, Varju Márton

Honlap: <http://jog.tk.hu/ajt>

A szerkesztőség címe: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

1453 Budapest Pf. 25.

Telefon: +36 (1) 224-6700 /5100

E-mail: ajttan@tk.hu

A kiadvány a HUN-REN Központ támogatásával készült.

A folyóiratot a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) indexeli,
és az MTA Könyvtárának Repozitóriuma (REAL) archiválja.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

E-mail: ajttan@tk.hu

Kiadja a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Olasószerkesztő: Gajdó Ágnes

Tördelés és borítóterv: Pintér József

Nyomdai munkálatok: Séd Nyomda, Szekszárd

www.sednyomda.hu

HU ISSN 0002-564X

BENKŐ ORSOLYA*

OBJEKTÍV MEGGYŐZŐDÉS? A LELKIISMERETI MEGGYŐZŐDÉS AZONOSÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI AZ ÁLLAM VILÁGNÉZETI SEMLEGESSÉGÉNEK KÖVETELMÉNYE ALAPJÁN**

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.3.01>

Az állam világnézeti semlegessége és a vallásszabadság mára igazi „se veled, se nélküled” kapcsolatba kerültek egymással. Pedig kapcsolatuk csaknem ötszáz éve tart, és évszázadokon keresztül elválaszthatatlannak tűnt egymástól a világnézeti semlegesség követelménye és a lelkiismereti és vallásszabadság. Mára ez az összefonódás nemcsak hogy elszakadni látszik, hanem a világnézeti semlegességet sokszor olyan követelményként kezelik a bíróságok, amely érdekében a lelkiismereti és vallásszabadság korlátozható.

Az elemzés nem a világnézeti semlegesség követelményének és a lelkiismereti és vallásszabadság ütközésének eseteit vagy azok feloldását, hanem egyetlen előkérdését vizsgálja. Ez a kérdés, hogy meghatározható-e egyáltalán a lelkiismereti meggyőződés a világnézeti semlegesség követelményének tiszteletben tartásával.

A semlegesség követelménye és a lelkiismereti és vallásszabadság látszólagos vagy valós ellentmondását az adja, hogy míg az alapvető jog megkívánja, hogy a védelem köre valamilyen mértékben beazonosítható legyen, a világnézeti semlegesség követelmény elvárja, hogy az állam ne minősítsen egyetlen meggyőződést sem annak szigorú értelemben vett tartalma vagy helyessége alapján. Az alapjog védelmi körének meghatározása önmagában is lehetetlennek tűnő feladat a meggyőződés szabadsága tekintetében, amit nehezít, hogy közben még a világnézeti semlegesség követelménye is megköti az állam kezét. A meggyőződés szabadsága a lelkiismereti és vallásszabadságnak éppen az a részjogosultsága, ami az egyénben zajlik, éppen ezért láthatatlan és szubjektív. Az Emberi Jogok Európai Bírósága éppen ezért a lelkiismereti és vallásszabadság megsértéséből eredő igényeket rendre a vallás kinyilvánításának elvei alapján bírálja el, anélkül, hogy vizsgálná, hogy a sérelem a meggyőződés szabadságát érinti-e.

A tanulmány a meggyőződés szabadsága (forum internum) meghatározhatatlanságának okaira az Emberi Jogok Európai Bíróság, az Alkotmánybíróság gyakorlata és jogirodal-

* Ph.D. egyetemi adjunktus, ELTE ÁJK, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: orsolyabenko@ajk.elte.hu.

** A jelen kutatás a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, Alkotmányjogi Tanszék.

mi megközelítések alapján mutat rá. Végül ismerttet egy, az EJEK által kialakított, de nem következetesen alkalmazott tesztet, amely alapján a forum internum „rejtélyességét” eredményező sajátosságainak figyelembevételével azonosítható a meggyőződésen esett sérelem.

1. SE VELED, SE NÉLKÜLED?

Az állam világnézeti semlegessége és a vallásszabadság mára igazi „se veled, se nélküled” kapcsolatba kerültek egymással. Az a „világnézeti semlegesség” fogalomkör, aminek mentén a nyugati kultúrkörhöz tartozó jogirodalomban és joggyakorlatban a követelményt meghatározzuk, a 16. században, a reformáció által kihangsúlyozta jelent meg.¹ A semlegesség követelménye ekkor leginkább az államnak a vallásszabadsághoz kötődő vallási semlegességét jelentette. A világnézeti semlegesség és a lelkiismereti és vallásszabadság kapcsolata történeti szempontból, csaknem ötszáz éve tart, és évszázadokon keresztül elválaszthatatlannak tűntek egymástól.

A vallásszabadsággal kéz a kézben jelent meg a vallási pluralizmus, hiszen a meggyőződés szabad választása és alakítása magától értetődő módon vezetett ahhoz, hogy az addigi egyeduralkodó vallások mellett megjelentek, illetve hangsúlyosabbá váltak más irányzatok is. A vallásszabadság és a szólásszabadság elismerése a reformáció által felébresztett vallási konfliktusok feloldása érdekében tett állami intézkedésként értékelhető.² Sajó András a semlegességhez vezető első lépésként azokat a nemzetközi szerződéseket értékeli, amelyek alapján az államok garantálják, hogy nem fogják üldözni a nem államvallásként elismert felekezeteket.³ Kis János elemzése úgy értékeli, hogy később, a magával a vallásszabadsággal még léptenyomon összeolvadó vallási semlegesség terjeszkedett ki az állam és a jog további területeire.⁴ Habermas a szekuláris legitimációkeresés folyamatában látja megjelenni az emberi jogokra alapozott semlegességi követelményt,⁵ ugyanakkor véleménye szerint a vallásszabadság és a szólásszabadság önmagukban előre vetítették az állam semlegességét.⁶

¹ SZATHMÁRY Béla: Veled vagy nélküled? gondolatok az állam és az egyházak szétválasztásának lehetőségéről Magyarországon in SZATHMÁRY Béla (szerk.): *Tanulmányok az állami és felekezeti egyházajogból* (Sárospatak: Hernád Kiadó 2010).

² SAJÓ András: „A semlegesség doktrínái és az állam” *Beszélő* 2003/10., <http://beszelo.c3.hu/03/10/05sajo.htm>.

³ Sajó András a hollandiai utrechti szerződést (1579) említi az első ilyen megállapodásként, más szerzők már az 1548-as tordai országgyűlést is a vallásszabadsághoz vezető, első jogi lépésként értékelik. SAJÓ (2. lj.).

⁴ Kis János: „Az állam semlegessége: Újabb nekifutás” *Fundamentum* 2011/3. 16.; SCHWEITZER Gábor: „A magyar állam vallási semlegessége” in GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – HALÁSZ Iván (szerk.): *Bevezetés az alkotmányjogba* (Budapest: Dialóg Campus 2019) 242–256.

⁵ Jürgen HABERMAS: „»The Political«: The Rational Meaning of a Questionable Inheritance of Political Theology” in Eduardo MENDIETA – Jonathan Van ANTWERPEN (szerk.): *The Power of Religion in the Public Sphere* (New York: Columbia University Press 2011) 21.

⁶ HABERMAS (5. lj.) 20–21. A semlegesség teóriájának első megjelenését Kis János is a 16–17. századra teszi. Kis János: *Az állam semlegessége* (Pozsony: Kalligram 2015).

Habár a világnézeti semlegesség követelményét sem a magyar Alaptörvény, sem az Emberi Jogok Európai Egyezménye nem tartalmazza, mind az Alkotmánybíróság (a továbbiakban: AB), mind az Emberi Jogok Európai Bírósága (a továbbiakban: EJEB) kötelező követelményként kezeli azt.⁷ Hazánkban a semlegesség elvéről szóló szakmai vita alapvetően az 1990-es években zajlott.⁸ A disputa középpontjában azonban nem a semlegesség elvének szükségszerűsége, hanem inkább tartalmának mibenléte és gyakorlati megvalósíthatóságának lehetőségei álltak. A semlegesség történeti eredete, a meggyőződés szabadságához való kötöttsége a mai napig meghatározza a követelmény elméleti és gyakorlati értelmezését. A meggyőződés szabadságának sérelme mind a jogirodalomban, mind pedig a joggyakorlatban, a prozelitizmus, az indoktrináció, a bizonyos világnézetekkel összeegyeztethetetlen jogszabályok, a negatív vallásszabadság és a vallási érzületek megsértése kapcsán merülnek fel. Konkrétabban megjelölve az ügyek tárgyát: az iskolai vagy bárhol máshol zajló hittérítések, a katonai vagy adófizetési kötelezettség, a kötelező eskütétel, a rituális állatvágás feltételeinek szigorú meghatározása, blaszfém filmek, plakátok betiltása. Éppen azok az ügycsoportok ezek, amelyeket a jelen dolgozat a világnézeti semlegesség kapcsán tárgyal, és azok az ügyek, amelyekben a jogalkalmazásban is felvetődik a semlegesség követelménye.⁹ Az állam világnézeti semlegességének követelménye tehát látszólag nemcsak a lelkiismereti és vallásszabadsággal, hanem annak belső, korlátozhatatlan részjogosultságával is kéz a kézben jár.

Annak ellenére, hogy a világnézeti semlegesség követelménye a vallásszabadsággal együtt és annak biztosítása érdekében fogalmazódott meg, és fogalmazódik meg sokszor, a nyugati kultúrkörben a világnézeti semlegességet olyan követelményként (is) kezelik az alapjogi bíraskodást végző szervek, és egyes jogirodalmi megközelítések is, amely érdekében a lelkiismereti és vallásszabadság korlátozható. Az állam semlegességére akár ugyanazon ügyben, ugyanazon alapjog esetében hivatkozhat a vélt vagy valós sérelmet szenvedett egyén és az alapjogkorlátozást igazolni kívánó állam is. A franciaországi burkatilalom¹⁰ esetében például az állam a korlátozás alátámasztásaként hivatkozhat arra, hogy a francia állami identitás részét képező laicitás (a semlegesség, sajátos „szigorú” felfogása) védelme érdekében szükséges a közterületek „vallástalanítása”. A muszlim vallású nők (akik a vallási előírásokat akként tartják be, hogy arcot és szemet elfedő öltözékben szeretnének a közterületeken

⁷ BENKŐ Orsolya: „Az állam világnézeti semlegességéhez való jog? I.: A semlegesség alapjogi értelmezésének lehetősége az Alkotmánybíróság gyakorlatában” *MTA Law Working Papers* 2021/19.; BENKŐ Orsolya: „Az állam világnézeti semlegességéhez való jog? II.: A semlegesség alapjogi értelmezése az EJEB gyakorlatában” *MTA Law Working Papers* 2021/19.

⁸ KIS János: „Az állam semlegessége” *Politikatudományi Szemle* 1992/2. 5–52.; HUORANSZKI Ferenc: „Mivel nem azonos a semlegesség?” *Politikatudományi Szemle* 1993/3. 124–128.; PACZOLAY Péter: „Az állam semlegességének mítosza?” *Politikatudományi Szemle* 1993/3. 129–134.; BRAGYOVA András: „Semlegesség – pártatlanság – elfogulatlanság” *Politikatudományi Szemle* 1993/3. 135–145.

⁹ Paul M. TAYLOR: *Freedom of Religion and European Human Rights Law and Practice* (Cambridge: Cambridge University Press 2016).

¹⁰ LOI n° 2010-1192 du 11 octobre 2010 interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public, az ügygel az EJEB is foglalkozott, lásd: *S.A.S. v. France* [GC], no. 43835/11, ECHR 2014-III.

mozogni) pedig hivatkozhatnak arra, hogy az állam a muszlim hívek vallásgyakorlásának megnehezítéséhez vezető szabállyal az állam megsértette a semlegesség követelményét.

A vizsgált követelmény és a lelkiismereti és vallásszabadság látszólagos vagy valós ellentmondását az adja, hogy míg az alapvető jog megkívánja, hogy a védelem köre valamilyen mértékben beazonosítható legyen, az állam világnézeti semlegességének követelmény elvárja, hogy az állam ne minősítsen egyetlen meggyőződést sem annak szigorú értelemben vett tartalma vagy helyessége alapján. Halmai Gábor például a semlegesség tartalmát akként definiálja, hogy „az állam nem foglalhat állást a vallási hittételek tartalma, igazsága, helyessége vagy helytelensége tekintetében”.¹¹ Julie Ringelheim az EJEB gyakorlatának elemzésekor a semlegességnek két dimenzióját azonosítja¹², az első dimenzióba sorolja a semlegesség azon elvárását, hogy az állam nem ítélezhet a vallási meggyőzések vagy az azok kifejezésére használt eszközök legitimitása felett.¹³ A második dimenzióba azok a helyzetek tartoznak, amikor az államnak szükségszerűen döntést kell hoznia (be kell avatkoznia), mint például az egyházi nyilvántartásba vétel jogszabályi feltételeinek meghatározása tekintetében. Az államnak tehát egyrésztől definiálnia kellene azt, hogy mi az a „meggyőződés”, amit a lelkiismereti szabadság véd, és mi az, amit nem illet meg az ehhez fűződő védelem. Mindezt úgy kell megtennie, hogy közben véletlenül se ítélezzen a vallás vagy meggyőződés tartalma felett. Ahogy arra a fenti idézetek is rámutatnak, a világnézeti semlegesség és a lelkiismereti szabadság igazi paradoxona nem az „egyház” fogalmának meghatározása, nem is a lelkiismereti indíttatású cselekmények (a lelkiismereti meggyőződés kinyilvánítása), hanem a magának a lelkiismereti meggyőződésnek konkrét ügyekben történő azonosítása.

Ezen a ponton fontos lehet tisztázni, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság (és a világnézeti semlegesség sem) nem kizárólag a vallásos érzületeket, cselekményeket védi. Azon túl, hogy a vallásszabadság biztosítja a vallástalanság szabadságát is, védi azokat a meggyőzéseket (az EJEB gyakorlatában legtöbbször a pacifizmus merült fel ilyenként), amelyek kellően koherensek, fontosak és megalapozottak ahhoz, hogy erre a védelemre „érdemesek” legyenek.¹⁴ A tanulmány a meggyőződés szabadsága, a lelkiismereti és vallásszabadság „belső magja” (és minden hasonló kifejezés) alatt is az egyén életét alakító meggyőzéseknek, világnézeteknek, az ember bensejében játszódó vagy arra közvetlenül ható, lelkiismereti részét érti.

¹¹ HALMAI Gábor: „Semlegesség, tolerancia és multikulturalizmus” *Beszélő* 2002/7., <http://beszelo.c3.hu/cikkek/semlegesség-tolerancia-es-multikulturalizmus>.

¹² Hasonló értelmezést lásd még például: Kerry O’HALLORAN: *State Neutrality The Sacred, The Secular and Equality Law* (Cambridge: Cambridge 2021) 93., <https://doi.org/10.1017/9781108674430>.

¹³ JULIE RINGELHEIM: „State Religious Neutrality as a Common European Standard? Re-Appraising the European Court of Human Rights Approach” *Oxford Journal of Law and Religion* 2017/6. 24–47. 31., <https://doi.org/10.2139/ssrn.3418796>.

¹⁴ *Bayatyan v. Armenia*, no. 23459/03, § 110 ECHR 2011-IV; UITZ Renáta: „A lelkiismereti és vallásszabadság az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlatában – a Kókkiknakis-ítélettől az állami semlegesség követelményéig” *Állam- és Jogtudomány* 2017/4. 106–116. 107., O’HALLORAN (12. l.) 119.

2. A MEGGYŐZŐDÉS SZABADSÁGA

2.1. FORUM INTERNUM: A LELKIISMERETI VALLÁSSZABADSÁG ORIGÓJA

A vallásszabadsággal kapcsolatos 16–17. századi törekvések „csupán” a vallásüldözés megszüntetésére és arra irányultak, hogy az egyén szabadon választhassa meg hitét.¹⁵ A vallásszabadsághoz való alapvető jognak ebbe, a kezdeti értelmezésébe nem tartozott bele a valláskinyilvánítás, csak a belső meggyőződés szabadsága.¹⁶ Történeti okai lehetnek tehát annak, hogy a vallásszabadság igazolása is ehhez, az állam számára fogalmilag érinthetetlen részhez kapcsolódik. A szabadságjog úttörői azzal érveltek, hogy a belső meggyőződésre az állami kényszer nem hat (maximum a hitnek ellentmondó cselekedetre tud rábírn), ezért annak szükségszerűen az állam által érintetlen területnek kell lennie.¹⁷ Ahogy Szent Ágoston már a 4. században megfogalmazta: *credere non potest homo nisi volens*.¹⁸ A belső meggyőződés szükségszerű szabadságát – a kényszerítés lehetetlensége mellett – a hit ész (és jog) által történő felfoghatatlanságával indokolták.¹⁹

A vallásszabadság „kezdeti felfogása” az idő múlásával nem eltűnt vagy lecserélődött, hanem több tekintetben kiegészült. A vallásszabadság mai védelmét is meghatározza, az a *forum internum*nak is nevezett mag, ami az egyén – vallási megnyilvánulástól elhatárolt – személyes meggyőződését védi.²⁰ A belső meggyőződés védelmét a jogtudomány változatlanul elválasztja a vallás külső megnyilvánulásának²¹ védelmétől.²² A gondolat, a hit és belső meggyőződés szabadsága korlátozhatatlan jogok, ezek kifejezése az, amit az állam – az alapvető jogok korlátozására vonatkozó szabályok keretei között – korlátozhat. A *forum internum* védelme

¹⁵ HORVÁTH Attila: *A vallásszabadság és az egyházjog története Magyarországon az államalapítástól a II. világháborúig*, HÉT HÁRS, 2011/3–4. 12–20., <https://zope.lutheran.hu/honlapok/csilaghegy/385>.

¹⁶ SAJÓ András – UITZ Renáta: *The Constitution of Freedom* (Oxford: Oxford University Press 2017) 388., <https://doi.org/10.1093/oso/9780198732174.001.0001>.

¹⁷ JOHN LOCKE: *Levél a vallási türelemről* [ford. KONTLER László] (Budapest: Stencil Kulturális Alapítvány 2003) 68., 162–163., BENEDICTUS DE SPINOZA: *Teológiai-politikai tanulmány* [ford.: SZEMERE Samu] (Budapest: Akadémiai 1984) 291–292., BENJAMIN CONSTANT: *Régiek és modernek szabadsága* [ford. JANCsó Júlia] (Budapest: Atlantisz 1997) 169.

¹⁸ „Hinni csak szabad akaratból lehet.”

¹⁹ RAINER FROST: „Two stories about toleration” in: LORENZO ZUCCA – CAMIL UNGUREANU (szerk.): *Law, State, Religion in the New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press 2012) 60., <https://doi.org/10.1017/cbo9781139022729.004>.

²⁰ KOSTAS KOUKOUZELIS: „Neutrality, Religious Symbols and the Question of a European Public Sphere” *Politics in Central Europe* 2008/4. 41–60.; MALCOLM EVANS – PETER PETROFF: „A Separation of Convenience? The Concept of Neutrality in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights” *Religion, State and Society* 2008/3. 205–223., <https://doi.org/10.1080/09637490802260153>.

²¹ Mill szerint mindenfajta szabadságnak két szférája van: a cselekvés és a lelkiismeret szabadsága. JOHN STUART MILL: *A szabadságról* [ford. PÁP Mária] (Budapest: Helikon 2020) 20.

²² SCHANDA Balázs: „A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága” in: JAKAB András – FEKETE Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Alkotmányjog rovat, rovat szerkesztő: BODNÁR Eszter – JAKAB András), 2018, <https://tjoten.hu/szocikk/a-gondolat-a-lelkiismeret-es-a-vallas-szabadsaga>.

a vallásszabadsághoz való jog talán legkevésbé kidolgozott (és ebből fakadóan legkevésbé tisztázott) területe. Ennek szinte magától értetődő oka lehet a vallásszabadság igazolására is alkalmazott tétel, hogy a belső meggyőződés az állam számára érthetetlen, megfoghatatlan és ezáltal érinthetetlen.²³ Pierre Bayle francia filozófus-teológus a már a XVII. század második felében több művében is kifejtette, hogy a hit az ész számára megfoghatatlan.²⁴ Paczolay Péter szerint a gondolat, a lelkiismeret és a vallás mint belső meggyőződés alkotmányjogilag nem is értelmezhető, hanem csak akkor válik alkotmányjogilag releváns problémává, amikor kifejezésre kerül.²⁵ A Malcolm Evans és Peter Petkoffs szerzőpáros is úgy írja le a meggyőződés szabadságát, mint amit természeténél fogva nem lehet racionális érvekkel tanulmányozni vagy bizonyítani.²⁶ Rainer Frost az igaz hit ész által történő bizonyíthatatlanságára mutat rá.²⁷ Christopher McCrudden is az emberi méltóság egyik legfontosabb összetevőjének tekintett lelkiismereti és vallásszabadság lényegi ismervét az önazonosság meghatározására való képességében jelölte meg.²⁸ Winnifred Fallers Sullivan az egyén vallásosságát a „megélt vallás” (*lived religion*) kifejezéssel írja le, amelynek meghatározó jellemzője a személyesség.²⁹ Sullivan szerint az egyén vallásossága olyannyira sajátos, mintha valójában minden hívő embernek egy „kis, saját vallása” lenne.³⁰

A magyar Alkotmánybíróság a világnézeti semlegességet megalapozó határozatában fejtette ki, hogy a vallásszabadság három eleme közül (meggyőződés szabadsága, vallásgyakorlás szabadsága, vallási gyülekezés és egyesülés joga) a vallásgyakorlás (kultuszszabadság) a legfontosabb részjog. A testület a kultuszszabadság ilyen kiemelését azzal indokolta, hogy „Ezt tudja a jog a legteljesebben biztosítani; sőt a vallásszabadság más összetevőit kifejező részjogoknak is ez szolgál közös nevezőjéül. Pl. magát a hit (gondolat, meggyőződés) szabadságát is a kommunikáción keresztül ragadja meg az Alkotmány, mikor a vallásszabadság tartalmát a vallás szabad megválasztásával vagy elfogadásával határozza meg.”³¹ A testület kifejtette azt is, hogy a meggyőződés az ember személyiségének az a része, amely a jog számára érinthetetlen.³²

Az Emberi Jogok Európai Bírósága számtalan ügyben állapította meg, hogy a val-

²³ CSINK Lóránt: „Lelkiismereti és vallásszabadság” in CSINK Lóránt: *Alapjogi Kommentár* (Budapest: Novissmia 2021) 71–79. 71.

²⁴ Lásd például: Pierre BAYLE: *Historical and Critical Dictionary* Vol. 3. (London, 1826) Pyrrhonism szócikk.

²⁵ PACZOLAY Péter: „Lelkiismereti és vallásszabadság” in HALMAI Gábor – TÓTH Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok* (Budapest: Osiris 2008) 538–539.

²⁶ EVANS–PETKOFF (20. lj.) 206.

²⁷ FROST (19. lj.) 60.

²⁸ CHRISTOPHER MCCRUDDEN: *Litigating Religions: An Essay on Human Rights, Courts, and Beliefs* (Oxford–New York: Oxford University Press 2018) 94–96., <https://doi.org/10.1093/oso/9780198759041.001.0001>.

²⁹ WINNIFRED FALLERS SULLIVAN: *The impossibility of Religious Freedom* (Princeton: Princeton University Press 2018) 3., <https://doi.org/10.23943/9781400890330>.

³⁰ SULLIVAN (29. lj.) 87.

³¹ 4/1993. (II. 12.) AB határozat, ABH, 1993, 48.

³² 4/1993. (II. 12.) AB határozat ABH, 1993, 48.

lásszabadság „elsősorban az egyéni lelkiismeret kérdése, de magában foglalja azt a szabadságot is, hogy valaki egyedül és önmagában vagy másokkal együtt, nyilvánosan és az azonos hitűek körében, kinyilváníthatja vallását”³³. Ezt követően pedig gyakran azzal folytatja, hogy a lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jog nem minden meggyőződés vagy vallás által inspirált cselekményt véd (csak azokat, amelyek megalapozottság, a komolyság, a kohézió és a fontosság bizonyos szintjét elérik),³⁴ vagy pedig hogy demokráciában, ahol többféle világnézet él egymás mellett, a vallás kinyilvánításához való jog szükségszerűen korlátozható.³⁵ Az EJEB tehát a lelkiismereti és vallásszabadság origójának a benső meggyőződést tekinti, a korlátozás lehetőségét pedig kizárólag a megnyilvánulás eseteiben említi.

A lelkiismereti és vallásszabadságnak az alkotmányjogi dogmatika tehát három részjogosultságát azonosítja. Az első a meggyőződés szabadsága, a második a kultuszszabadság, a harmadik pedig a vallási egyesüléshez való jog. A joggyakorlat és a jogirodalom – sokszor kimondatlan, de – uralkodó megközelítése, hogy a lelkiismeret és vallásszabadság „központja” a meggyőződés szabadsága.³⁶ A másik két részjog pedig vagy ennek valamiféle kifejeződését (az egyesülési joggal vagy a vélemény szabadsággal ötvözve) védi, vagy pedig valójában az állam a megnyilvánuláson keresztül védi a számára láthatatlan és ezáltal védelmezhetetlen meggyőződés szabadságát. A két értelmezés közötti lényeges különbség, hogy míg az egyik a kultuszszabadságot és a vallási egyesüléshez való jogot önmagukért tartja védelemre érdemesnek, a másik szerint ezek jogok az – állam számára láthatatlan – meggyőződés szabadsága védelmének eszközei. A magyar Alkotmánybíróság, úgy tűnik, hogy a két vázolt értelmezés közül a másodikat vallja, sőt, ezen a megközelítésen keresztül vezette be az állam világnézeti semlegességének kötelezettségét. Az AB szerint:

A gondolat- és vallásszabadságra a jog akkor képes hatást gyakorolni, ha a gondolat vagy a belső meggyőződés *megnyilvánul*. Ez a megnyilvánulás a vallás gyakorlása. Még a „vallás vagy más lelkiismereti meggyőződés szabad megválasztását vagy elfogadását” [Alkotmány 60. § (1) bekezdés első fordulata] is csak azon keresztül tudja védeni az állam, hogy az eszmék szabad áramlását biztosítja. Egyrészt a gondolat-, a lelkiismereti és a vallásszabadsághoz való jog természete, másrészt a jog lehetőségei folytán is, az állam kompetenciája csakis a meggyőződést alakító, illetve

kifejező kommunikációs folyamatra korlátozódhat. Az állam e helyzetéből is követ-

³³ *Perovy v. Russia*, Judgment of 20 October 2020, no. 47429/09, § 71, *Leela Förderkreis E.V. and Others v. Germany*, Judgment of 06 November 2008, no. 58911/00, § 80, *Kosteski v. „The Former Yugoslav Republic Of Macedonia”*, Judgment of 13 April 2006, no. 55170/00, § 37, *Sinan Işik v. Turkey*, no. 21924/05, ECHR 2010-I, *Pichon and Sajous v. France*, no. 49853/99, ECHR 2001-X.

³⁴ *Sinan Işik v. Turkey*, no. 21924/05, 2010-I, *Pichon and Sajous v. France*, no. 49853/99, 2001-X, *Jakobski v. Poland*, 07 December 2010 no. 18429/06, § 44, Urtz (14. lj.) 106–116, 107.

³⁵ *Ebrahimian v. France*, no. 64846/11, § 54, ECHR 2015-VIII.

³⁶ McCrudden (28. lj.) 63–69. Létezik azonban olyan megközelítés, ami szerint, a meggyőződés szabadságába tartozó, vallás megválasztása és megváltoztatása a lelkiismereti és vallásszabadság „mellékes” jogosítványai. O’Halloran (12. lj.) 28.

kezik semlegessége.³⁷

Majd mindezt megerősítette az Alaptörvény IV. módosítása után:

maga az emberi személyiség a jog számára érinthetetlen (ezt fejezi ki az emberi élethez és méltósághoz való jog korlátozhatatlan volta), a jog csakis a külső feltételek biztosításával segítheti az autonómiát. Ezért a gondolat, a lelkiismeret és a vallásos hit (meggyőződés) szabadságához való jogból önmagában – ha ti. a vallás gyakorlásához való jogot most nem vesszük figyelembe – az államnak az a kötelessége következik, hogy az állam nem ítélkezhet vallásos hit vagy lelkiismereti meggyőződés igazságtartalmáról.³⁸

Az Alkotmánybíróság szerint tehát a jog számára akkor válik láthatóvá, és ezáltal szabályozhatóvá, a lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jog, amikor megnyilvánul. A gondolat és a meggyőződés az állam számára nem látható, és így nem is képes arra, hogy „gyakorlásának” jogi környezetét megteremtse. A testület értelmezésében a meggyőződés szabadságát (amibe tartozik a szabad megválasztás és megváltoztatás) is csak az eszmék szabad áramlásán keresztül tudja biztosítani az állam. Az Alkotmánybíróság értelmezését szigorúan követve a világnézeti semlegesség követelménye éppen a meggyőződés szabadságának meghatározhatatlan voltából következik. A tanulmány elején ismertetett ellentmondás eszerint nem is a semlegesség követelményének és a lelkiismereti és vallásszabadság egymásnak feszüléséből fakad, hanem maga az alapjogi tartalom meghatározhatatlansága hívta életre a semlegesség követelményét.

2.2. MEGGYŐZŐDÉS VAGY KINYILVÁNÍTÁS – BÍRÓSÁGI GYAKORLAT, AZ ELVEKKEL SZEMBEN

A meggyőződés szabadsága azonosításának következő nehézsége az, hogy elhatároljuk azt a lelkiismereti és vallásszabadság másik részjogosultságától, a meggyőződés nyilvánításához való jogtól.

Malcolm Evans az EJEB joggyakorlatát jellemezve állapította meg, hogy a nemzetközi fórum feltárta azt a paradoxont, hogy „a vallást természeténél fogva nem lehet racionális érvekkel tanulmányozni vagy bizonyítani; de azonosítani tudjuk a vallást, ha látunk egyet”.³⁹ A Bíróság a (nem vallási, hanem politikai) meggyőződés vonatkozásában állította, hogy az az ember *forum internum*ába tartozó gondolat, ami – mindaddig, amíg kifejezésre nem kerül – nem bizonyítható, és nem cáfolható.⁴⁰ Talán éppen ezért érzékelhető az EJEB gyakorlatában, hogy a világnézeti

³⁷ 4/1993. (II. 12.) AB határozat ABH 1993, 48., 52.

³⁸ 6/2013. (III. 1.) AB határozat ABH 2013, 194., 235.

³⁹ EVANS–PETKOFF (20. lj.) 206.

⁴⁰ *Georgian Labour Party v. Georgia*, no. 9103/04, § 120, ECHR 2008-IV, *Russian Conservative Party of Entrepreneurs and Others v. Russia* Judgment of 11 January 2007, nos. 55066/00

meggyőződéssel, annak sérelmével és terjedelmével – a jog egészéhez hasonlóan – nemigen tud mit kezdeni. Habár a Bíróság több ügyben is megjegyezte, hogy a vallásszabadság elsősorban a *forum internum*hoz kapcsolódik,⁴¹ a meggyőződés védelmének kimunkált elemei kizárólag az indoktrináció tilalma és a negatív vallásszabadság. Ezeket az eseteket kívül az EJEB a belső meggyőződéssel kapcsolatos ügyeket is rendre a vallás megnyilvánulásaként értelmezi, és akként is bírálja el.⁴² Paul M. Taylor az európai emberi jogi bíróságok gyakorlatának vizsgálatakor ezzel kapcsolatban fogalmazott meg éles kritikát az EJEB-bel szemben:

Általánosságban elmondható, hogy a meggyőződéssel ellentétes cselekedetekre való kényszerítéssel szembeni védelmet a strasbourgi szervek aláássák, először is azért, hogy nem hajlandók ezt korlátozó rendelkezésektől mentes jogként elismerni, a második leküzdhetetlen akadály, hogy az igényeket a megnyilvánulás szempontjából kell megfogalmazni (amikor nyilvánvalóan nem ez az igény lényege), harmadszor pedig az államoknak biztosított széles mérlegelési jogkör.⁴³

Majd összegzőképpen megállapítja:

Röviden, a *forum internum*ról (...) folytatott vita során a legszembetűnőbb pont az, hogy a *forum internum* abszolút, megkérdőjelezhetetlen, és alapvető jellegét az európai intézmények aláássák azért, hogy kitartóan kerüljék azokat az elveket, amelyek lehetővé teszik, hogy a *forum internum* jogait a kérelmezők érvényesítsék.⁴⁴

A szerző szerint a Bíróság ezt azzal a módszerrel teszi, hogy a *forum internum*-ra alapozott kérelmek esetében is a 9. cikk teljes terjedelmére vonatkozó felfogását ismerteti (beleértve a hit és a vallásgyakorlással kapcsolatos esetjog ismertetését), ezt követően egyedileg mérlegel, hogy akadályozták-e a kérelmezőt hitének kifejezésében.⁴⁵ Ugyanerre a problémára mutat rá Malcolm Evans is, aki szintén az EJEB gyakorlatát tanulmányozva a következő megállapításokat tette:

A vallásszabadság nemzetközi emberi jogi védelme a vallás védelméből a vallás elleni védelem irányába fejlődött. A vallásszabadság nemzetközi emberi jogi védelme eltolódott a vallásszabadság védelmétől a vallásszabadság közvetett védelme felé, olyan utakon keresztül, mint a kinyilvánítás, a regisztráció és a megkülönböztetés.⁴⁶

A Bíróság ezen hozzáállására szembetűnő példák a „fejkendős” vagy vallási öltöz-

55638/00 § 76, *Yabloko Russian United Democratic Party and Others v. Russia*, Judgment of 08 November 2016, no. 18860/07.

⁴¹ *Alexandridis v. Greece*, Judgment of 21 February 2008, no. 19516/06, *Tsaturyan v. Armenia*, Judgment of 10 January 2012, no. 37821/03.

⁴² TAYLOR (9. lj.) 202.

⁴³ TAYLOR (9. lj.) 200.

⁴⁴ TAYLOR (9. lj.) 202.

⁴⁵ TAYLOR (9. lj.) 177.

⁴⁶ EVANS–PETKOFF (20. lj.) 222.

ködéssel kapcsolatos ügyek, amelyekben a vallási ruhadarabok viselését automatikusan a meggyőződés kifejezésének tartományában helyezte el.⁴⁷ Habár a vallási öltözködés, szimbólumok viselése nem vitathatóan külső megjelenési formák, tiltásuk mégis eredményezhet a *forum internum* körébe sorolt „benső meghasonlást”. Ez a meghasonlás azokban az esetekben jöhet létre, amikor a ruhadarab viselése nemcsak a hit külső megjelenítésének eszköze, hanem annál „mélyebb”: a vallás kötelező erejű előírásainak való elégtétel.⁴⁸ Ilyenkor a külső szimbólum viselésének tiltása olyan helyzetbe taszítja az egyént, hogy bár vallásából fakadó kényszerrel érez az öltözködési szabályok betartására, ennek a kényszernek (és saját meggyőződésének) nem tud eleget tenni. Az érvelés nem azt kívánja megalapozni, hogy mindenfajta valláshoz kötődő szimbólum vagy ruhadarab az egyén benső meggyőződésének (korlátozhatatlan) területébe vagy akár a vallásszabadság általi védelem⁴⁹ alá tartozik, hanem – az idézett szerzőkhöz hasonlóan – arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy az alapjogi bíraskodást végző testületeknek a vallásszabadsággal kapcsolatos ügyeket vizsgálva minden esetben ténylegesen értékelnie kellene, hogy az adott jogkorlátozás a szabadságjog mely területét érinti.

Az egyén belső meggyőződése, a lelkiismereti és vallásszabadság lényegi magja, amelyet az állam nem korlátozhat. Ugyanakkor pontosan ez, a lényegi és korlátozhatatlan mag az, amelynek a terjedelmét, mibenlétét mind ez idáig nemigen sikerült meghatározni. Az eddigi – egyelőre csak távolból történő – vizsgálódás alapján pedig úgy tűnik, hogy nem csupán nem sikerült még lehatárolni a *forum internum* terjedelmét, hanem nem is lehetséges. A meggyőződés területe ugyanis szükség-szerű ellentétben áll a jog, az állam (és az ész) megértési és vizsgálati eszközeivel, a logikával és a bizonyíthatósággal.

2.3. AHÁNY EMBER, ANNYI VALLÁS?

A vallásszabadság lényegi részéről való gondolkodás során értelemszerűen vetődhet fel, hogy ahhoz, hogy meg tudjuk határozni, mit véd az alapjog, meg kell határoznunk, hogy mi az a vallás (vagy világnézeti meggyőződés). Habár kétségtelenül vannak ismert (és kevésbé ismert) világvallások és azokhoz kapcsolódó dogmatikai rendszerek, amelyekben való hítről nagyobb dilemma nélkül kimondható, hogy világnézeti meggyőződés, a lelkiismereti és vallásszabadság mégsem ezt, a mindenki számára elérhető és kidolgozott rendszert védi. Már önmagában

⁴⁷ Lásd többek között: *Leyla Sahin v. Turkey*, no. 44774/98 (Leyla Sahin ügyében, Tulken's bíró párhuzamos indoklásában kifejezetten megállapította, hogy a fejkendőviselési ügy nem a meggyőződés, hanem a valláskifejezés tartományában értelmezendő.), ECHR 2005-XI, *S.A.S. v. France* [GC], no. 43835/11, ECHR 2014-III, *Dahlab v. Switzerland* no. 42393/98, ECHR 2011-V, *Kurtulmus v. Turkey*, no. 65500/01 ECHR 2006-II.

⁴⁸ Ahogy Schanda Balázs és Csiziné Schlosser Annamária tanulmányukban rámutattak, ezt a „kötelező” vagy kényszerítő jeleget nem vette számba az EJEB a Dahlab ítélet meghozatalakor. SCHANDA BALÁZS – CSIZINÉ SCHLOSSER ANNAMÁRIA: „Újabb fejlemények az Európai Emberi Jogi Bíróság vallásszabadsággal kapcsolatos gyakorlatában” *Iustum Aequum Salutare* 2009/2. 67–81., 70.

⁴⁹ EVANS–PETKOFF (20. lj.) 206.

a vallásszabadság alapjogi jellegéből (vagyis hogy az egyént védi az állammal szemben)⁵⁰ következik, hogy az nem általános tanokat, elterjedt világnézeteket véd, hanem az – legszemélyesebb értelemben vett – ember autonómiájához fűződik. A vallásszabadság személyi identitáshoz kapcsolódó elemét hangsúlyozza az EJEB a kötelező katonai szolgálat lelkiismereti okok miatt történő visszautasításának vizsgálata során.⁵¹ A Bíróság megállapította, hogy a vallásszabadság a hívők identitását és életfelfogását alakító egyik legfontosabb elem (de értékes az ateisták és az agnosztikusok számára is). A magyar Alkotmánybíróság a szerint „a lelkiismereti szabadság és a vallásszabadság külön is nevesített joga azt ismeri el, hogy a lelkiismereti meggyőződés ezen belül, adott esetben a vallás az emberi minőség része, szabadságuk a személyiség szabad kibontakozásához való jog érvényesülésének feltétele”.⁵² Uitz Renáta az EJEB vallásszabadsággal kapcsolatos gyakorlatának vizsgálata során állapítja meg, hogy:

a 9. cikk alkalmazása során egy igény nem azért érdemes védelemre, mert a kérelmező vallási nézetei megfelelnek egy elismert egyház tanításainak, hanem azért, mert a kérelmező saját lelkiismereti vagy mély és őszinte⁵³ vallásos meggyőződése kellőképpen meggyőző, komoly, összeszedett és fontos ahhoz, hogy felhívja a 9. cikk védelmét.⁵⁴

A vallás egyéniesített jellegét emeli ki Kis János is, aki szerint: „nem azt kell vitatnunk, hogy igazak-e, például a hívő ember vélekedései Istenről és az Istennek tetsző életről, hanem azt, hogy annak számára, aki hisz Istenben, súlyos terhet jelent-e, ha nem élhet a hitének megfelelő életet”.⁵⁵ Dworkin amellet érvel, hogy a vallásszabadság belső korlátozása (ezen a vallás meghatározásának objektív szempontjait érti) mindig önkényes. A változékonyság azon alapul, hogy mindig a kormányzat kezében van, hogy eldöntse: az őszinte (ami az egyén számára ténylegesen kényszerítő erővel hat) meggyőzések közül melyik érdemes a vallásszabadság által biztosított különleges védelemre. Ez pedig ellentmond annak az általános elvnek, hogy az alapvető értékek kérdése egyéni, nem pedig kollektív döntés kérdése.⁵⁶ Dworkin szerint tehát a lelkiismereti szabadság helyes megközelítése szintén az egyéni döntés, nem pedig a kollektív szempontok vagy igények vizsgálata.

⁵⁰ HALMAI Gábor – TÓTH Gábor Attila: „Az emberi jogok rendszere” in HALMAI Gábor – TÓTH Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok* (Budapest: Osiris 2008) 91.; SAJÓ–UITZ (16. lj.) 373.

⁵¹ *Bukharatyan v. Armenia*, Judgment of 10 January 2012, no. 37819/03 § 47.

⁵² 4/1993 (II.12.) AB határozat ABH 1993, 48.

⁵³ Az EJEB több esetben is vizsgálja, hogy az egyén nem csupán azért hivatkozik-e vallásos vagy ideológiai meggyőződésére, hogy a lelkiismereti kivétel által nyújtott lehetőséget kihasználja. Az őszinteségre vagy a „sincerely” (*Skugar And Others v. Russia*, Decision of 03 December 2009, no. 40010/04) vagy a „genuinely and deeply held” (*Papavasilakis v. Greece*, Judgment of 15 September 2016, no. 66899/14, § 52) kifejezéseket használja. Magyar szövegben Uitz Renátának az idézett szövegben megjelenő „őszinte” kifejezését fogom a továbbiakban használni.

⁵⁴ Uitz (14. lj.) 109.

⁵⁵ Kis (8. lj.) 222.

⁵⁶ Ronald DWORKIN: *Religious Without God* (Harvard: Harvard University Press 2013) 123.

Winnifred Sullivan az *Impossibility of Religious Freedom* című könyvében egy per történetét mutatja be. A per alapja, hogy a helyi köztemetőben elhelyezett sírok mellé állított, különböző, vallási eredetű emlékek (feltűnő Dávid-csillagok, hatalmas keresztek stb.) a Florida állambeli Boca Raton építési szabályait sértették. Az extréménél extrémebb síremlékeket elhelyező rokonok egytől egyig a vallásszabadsághoz való jogukra hivatkoztak. A vallási kötődés megítélését nehezíti, hogy nem minden, egy adott valláshoz tartozó személy állított azonos emlékműveket. Ebben az esetben talán feltételezni lehetett volna, hogy a szimbólum és annak megjelenítési módja általánosan következhet az adott vallás tanaiból. Az ügyben tárgyalt emlékművek viszont egy-egy világvallás sajátos (de az egyén számára kényszerítőnek tűnő) értelmezéséből fakadtak. A szerző – aki az ügyben szakértőként vett részt – kétféle vallást különböztet meg egymástól. A „magas hagyomány” (*high tradition*) az a textualista jogi értelmezése a vallásnak, amit az egyház dolgoz ki (ezek az ismert vallási szent szövegek, dogmák). Ettől elkülönül a „kis hagyomány” (*little tradition*) vagy „megélt vallás” (*lived religion*), ami az egyén vagy családok, esetleg kisebb közösségek saját, megélt vallásossága (ebben sokszor keveredik a „magas hagyomány” az adott népcsoportra vagy nagycsaládra jellemző szokásokkal).⁵⁷ Sullivan szerint a bíróságoknak a vallásszabadsággal kapcsolatos ügyek vizsgálata során valójában az egyénbe kellene belenézniük.⁵⁸ Ennek lehetetlensége miatt jut arra a szerző, hogy az egyén vallásosságának szükségszerűen kell valamiféle alapja lennie egy nagyobb vallási rendszerben. A szerző szerint az adott per valójában arról szólt, hogy megtalálják, mi helyezkedik el az akár nem szükségszerűen kötelező, de „központi” és a tisztán személyes meggyőződések és preferenciák között.⁵⁹

A vallásszabadsághoz való jog tehát nem a tantételeket, nem a világvallásokat, hanem az egyén szubjektív vallásosságát védi. Mivel az egyén vallásossága sokszor nem azonos a kidolgozott és elfogadott dogmákba vetett hittel, a gyakorlatban sokszor ütközik nehézségbe annak megállapítása, hogy az egyén cselekvését vagy cselekvéstől való tartózkodását a vallásszabadság általi védelem megilleti-e. Nem egyértelmű például, hogy a sírhely melletti óriás Mária-szobor elhelyezésére lelkiismereti kényszer vezérli-e az embert, vagy hogy ezt a szubjektív kényszerérzetet meddig és milyen súllyal illeti meg alapjogi védelem. Nem magától értetődő az sem, hogy a rituális evési szokásokat kiszolgáló háló (például halal vagy kóser vágásokat végző üzemek) által végzett tevékenységre kiterjed-e a vallási meggyőződéséből fakadó vásárlói szükséglet védelme.

Még kevésbé határozható meg, hogy – ha a vallásszabadság által védett magatartásról, jogról van is szó – mi tartozik a *forum internum* körébe. E kör meghatározásának pedig cseppet sem elméleti, hanem nagyon is gyakorlatias súlya van: a *forum internum* körébe tartozó egyéni döntéseket korlátozhatatlan jognak tartjuk.⁶⁰

Arra a kérdésre, hogy mi is a lelkiismereti és vallásszabadság – elméleti megközelítésben – kétféle válasz adható.

⁵⁷ SULLIVAN (29. l.) 152.

⁵⁸ SULLIVAN (29. l.) 95.

⁵⁹ SULLIVAN (29. l.) 98.

⁶⁰ TAYLOR (9. l.) 19., 200., SCHANDA (22. l.) [2].

Az első, hogy valamiféle objektív kritériumok alapján próbáljuk megállapítani, hogy mi a védelemre érdemes meggyőződés. Ezek a kritériumok lehetnek az egyén őszinte valláshoz való viszonyulására, a meggyőződés koherenciájára vagy az egyén életében való szerepére vonatkozóak.

A második válasz azon alapul, hogy az egyéni lelkiismeret az állam számára olyannyira megfoghatatlan és olyannyira elzárt, hogy képtelenség objektív szempontok alapján megítélni azt. Ebben a megközelítésben az állam számára járható út, hogy elfogadja, amit az egyén vallásáról, meggyőződéséről állít.

A második megközelítés – habár az alapjogi, az egyén szabadságából kiinduló logikához közelebb áll – két „veszéllyel” is fenyeget. Egyrészt azzal, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság egyik szélsőséges esetben azonosíthatatlanná (és ezáltal védhetetlenné) válik, másrészt azzal, hogy az egyén mindenfajta meggyőződését alapjogi védelemre érdemesnek kezelünk. Végso soron mindkét szélsőség a lelkiismereti és vallásszabadság erodálásához vezet. A vallás meghatározásának másik módszere, hogy mégiscsak megpróbálunk valamiféle objektív kritériumokat adni annak, hogy milyen tartalmú meggyőzödések is véd a lelkiismereti és vallásszabadság. A joggyakorlatban és a jogirodalomban a kétféle megoldást együtt, egymást kiegészítve (vagy éppen egymásnak ellentmondva) van jelen, így a következőkben a tanulmány is együtt fogja tárgyalni azokat.

3. A MEGGYŐZŐDÉS VIZSGÁLATÁNAK OBJEKTÍV SZEMPONTJAI?

A lelkiismereti és vallásszabadság egyik központi kérdése, hogy mi minősül olyan vallásnak vagy lelkiismereti meggyőződésnek, ami alapjogi védelmet élvez. Ez a tanulmány a lelkiismereti és vallási meggyőződés „belső korlátait”, vagyis azt vizsgálja, hogy mi az, ami nem tartozik a lelkiismereti és vallásszabadság által nyújtott védelem alá. Azokat a szempontokat próbálja feltárni, amelyek alapján elhatárolható, hogy az adott magatartás a lelkiismereti és vallásszabadság gyakorlásának (vagy nem gyakorlásának) minősül-e. Nem tér ki tehát azokra a szempontokra, ügyekre, amelyek habár a lelkiismereti és vallásszabadság által védett cselekményeket tárgyalnak, a korlátozás legitím indokait tárják fel.⁶¹ Amennyiben a jogirodalom vagy a joggyakorlat tehát egy jogot a lelkiismereti és vallásszabadság körébe tartozóként azonosít, de a jogkorlátozási az alapjogi teszten nem bukik el (a magyar gyakorlatban például legitím céllal rendelkező, a cél elérését elősegítő, szükséges és arányos intézkedésről van szó), az adott eset vagy akár a jogirodalom által fel-

⁶¹ Francesco Sessa Olaszország elleni ügyében az EJEB elutasította egy zsidó ügyvéd panaszát, miszerint a vallásgyakorláshoz való jogába való beavatkozásnak minősült, hogy egy olyan ügyet, amelyben képviselői szolgáltatást kellett volna nyújtania, nem halasztottak olyan időpontra, amely nem esett egybe a Jom Kippur és a Szukkot zsidó ünnepekkel. A bíróság úgy ítélte meg, hogy ez a beavatkozás mások jogainak és szabadságainak védelme – és különösen a nyilvánosságának a megfelelő igazságszolgáltatáshoz való joga – miatt indokolt. *Francesco Sessa v. Italy*, no. 28790/08, ECHR 2012-III.

tárt szempont, kívül fog esni a tanulmány vizsgálódási körén. Ugyancsak nem tárgyalja a vallás és a vallásosság meghatározására tett tudományos vagy akár a jogszabályokban megtalálható kísérleteket. A vallásos érzület meghatározása ugyanis elválasztható a tanulmányban tárgyalt lelkiismereti meggyőződés fogalmától. Kerry O'Halloran a vallást úgy foglalja össze, hogy az évezredek óta úgy értendő, mint ami „egy legfelsőbb lénybe vetett hiten alapul, és megváltoztathatatlan tanok és tantételek összességéből áll, amelyeket rituálék és istentiszteleti módok kísérnek”.⁶² Daniel Pals ennél is egyszerűbb megfogalmazását adja a hitnek, szerinte a hit az, ami valamilyen módon a természetfeletti területhez kapcsolódik, az isteni és a szellemi lények szférája.⁶³ Ahogy látni fogjuk, a vallásos hit szinte minden esetben beletartozik a lelkiismereti és vallásszabadság által védett meggyőzések körébe, ugyanakkor a védelemre érdemes meggyőzések köre ennél tágabb. Éppen ezért a meghatározás sem szűkíthető le a vallásos meggyőződés meghatározására, hanem attól eltérő kritériumrendszert igényel.

A meggyőződés valamilyen objektív, állami kontrollja mellett sokféle érv felhozható. Ezek közül a legjelentősebb, hogy a lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jog üresedik ki azzal, ha a valódi belső meggyőzések mellett megjelennek mindenféle hiedelmek vagy látszat-meggyőzések.⁶⁴ Talán éppen a látszat-meggyőzések kiszűrése érdekében az EJEB sem tart attól, hogy az Egyezmény 9. cikkére hivatkozó panaszokat alapos vizsgálat alá vesse. Teszi ezt annak ellenére, hogy Thlimmenos Görögország elleni ügyében például a kérelmező állítását csupán annyiban kérdőjelezte meg, hogy megállapította, „semmi sem cáfolta a kérelmező azon állítását, hogy a katonai egyenruha viselését azért tagadta meg, mert vallása akadályozta benne”.⁶⁵ Az EJEB egy 2004-es ügyben két lépését azonosítja a 9. cikkel kapcsolatos kérelmeknek. Első lépésben a Bíróságnak azt kell vizsgálnia, hogy a kérelmezők olyan meggyőzést vallanak-e, amely valóban igényt tarthat a védelemre, másodikként pedig azt, hogy a kérelmezők cselekménye közvetlen kifejezése-e ennek a meggyőzések, és ilyenként érdemes-e védelemre. Az első vizsgálati szempont tehát magára a meggyőződés tartalmára, a második a kérelmező őszinteségére, valamint a cselekménye és meggyőződése közötti objektív összefüggésre utalhat. A Bíróság leszögezi ugyanakkor azt is, hogy az első lépés nem jelenti, hogy a Bíróság megkérdőjelezhetné egy vallási igény legitimitását, vagy hogy vitathatja az egyén meggyőződését, „mert amit egy személy szentnek tart, az lehet abszurd mások számára, mégis semmilyen jogi vagy logikai érv nem hozható fel egy hívő azon állításának megkérdőjelezésére, hogy egy bizonyos hit vagy gyakorlat egy vallási kötelességének fontos eleme.”⁶⁶

Az EJEB – számos ítéletében újra és újra hivatkozott megállapítása szerint – a vallással vagy meggyőzéssel kapcsolatosan elvárja, hogy az egyén elkötelezettsége

⁶² O'HALLORAN (12. lj.) 44.

⁶³ DANIEL PALS: *Seven Theories of Religion* (Cambridge: Oxford University Press 1996) 270., 280.

⁶⁴ O'HALLORAN (12. lj.) 13.

⁶⁵ *Thlimmenos v. Greece* [GC], no. 34369/97, § 42, ECHR 2000-IV.

⁶⁶ *Skugar And Others v. Russia*, Decision of 03 December 2009, no. 40010/04.

elérje a megalapozottság, komolyság, kohézió és fontosság bizonyos szintjét.⁶⁷ Egy, a pacifista meggyőződéssel és a kötelező katonai szolgálattal összefüggő esetben például a Bíróság elfogadta a tagállam (Oroszország) azon érvelését, hogy a felmentés iránti kérelmet azért nem fogadták el, mert a kérelmező által beadott önéletrajz és munkáltatói igazolás nem támasztotta kellőképpen alá pacifista meggyőződésének komolyságát.⁶⁸ Szintén nem tartotta egyezményellenesnek az EJEB, hogy egy közüzemi vállalatnál dolgozó személyt, aki egy muszlim ünnepre hivatkozva nem jelent meg a munkahelyén dolgozni, pénzbeli megrovásban részesítettek. A Bíróság elfogadta az állam azon érvelését, hogy a munkavállaló nem igazolta muszlim vallását, és a távolmaradásáig semmilyen, a meggyőződésére utaló jel (az öltözködésében, viselkedésében stb.) nem volt látható.⁶⁹ Ezekben az esetekben – habár a Bíróság nem vette végig az általa megállapított, kétlépcsős „tesztet” – a meggyőződések tartalmát (a pacifizmus és a muzulmán vallás) védelemre érdemesként ismerete el, az egyén komolyságát, őszinteségét azonban megkérdőjelezhetőnek tartotta.

A Cha'are Shalom Ve Tsedek vallási egyesület Franciaország elleni ügyében az EJEB a zsidó vallás konkrét előírásait vizsgálva állapította meg, hogy a valláshoz tartozó személyek lelkiismereti kényszere a glatt húshoz való hozzájutásban merül ki, arra nem terjed ki, hogy a rituális vágáson részt is vegyenek. Ehhez a Bíróság elemezte, hogy a Tóra milyen étkezési rendelkezéseket pontosan hol tartalmaz, és azok mit írnak elő a zsidó vallásúak számára.⁷⁰ Ennek, a vallási tanokhoz igazodó ítélkezési gyakorlatnak mondott ellent, vagy írta azt felül a Bíróság 2010-ben. Jakobsi buddhista vallásúként vegetáriánus étrendet követő étkeztetést kért egy lengyel börtönben, ahol sertésmentes diétát „ajánlottak” neki, de teljesen húsmentes étkezést többszöri kérelem ellenére sem biztosítottak számára. Az állam az eljárásban arra hivatkozott, hogy mivel a buddhizmus nem írja elő kötelezően a vegetáriánus étrendet, azért Jakobsi követelése nem tartozik a vallásszabadság hatálya alá. Habár a Bíróság nem vitatta az államnak a buddhista vallásra vonatkozó értelmezését, úgy ítélte meg, hogy a kérelmező vegetáriánus ételre vonatkozó igénye a vallásából fakadó, „észszerű” követelés volt. A hatóságok pedig azzal, hogy nem tettek eleget kérésének, megsértették az Egyezmény 9. cikkét.⁷¹ Mindkét ügyről elmondható, hogy ezekben az esetekben a meggyőződés tartalmának védett jellegét sem a tagállam, sem a Bíróság nem vitatta. A jogi dilemmát az ügyekben az okozta, hogy az „elismert” meggyőződés és a kérelmező cselekménye közötti kapcsolat objektíven bizonyítható-e, és ha igen, kire hárul a bizonyítás terhe. Az Eweida és mások Egyesült Királyság elleni ügyében a Bíróság megállapította, hogy „a cselekmény és az alapjául szolgáló meggyőződés közötti kellően szoros és közvetlen kapcsolatot az

⁶⁷ O'HALLORAN (12. lj.) 99, *Campbell and Cosans v. The United Kingdom*, Judgment of 25 February 1982, Series A no. 48, 16, § 36, *Eweida and Others v. The United Kingdom*, nos. 48420/10, 59842/10, 51671/10 and 36516/10, § 81, ECHR 2013-1, *Leela Forderkreis E.V. and Others v. Germany*, Judgment of 06 November 2008, no. 58911/00.

⁶⁸ *Dyagilev v. Russia*, Judgment of 10 March 2020, no. 49972/16.

⁶⁹ *Kosteski v. „The Former Yugoslav Republic Of Macedonia”*, Judgment of 13 April 2006, no. 55170/00.

⁷⁰ *Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France* [GC], no. 27417/95, § 13 - 19, § 82.

⁷¹ *Jakóbski v. Poland*, Judgment of 07 December 2010. no. 18429/06, § 37 - 41, § 45.

egy esetek tényállása alapján kell meghatározni”. Ugyanakkor a következő mondatban, hozzáfűzte: „nincs olyan követelmény, amely elvárná a kérelmezőtől, hogy bizonyítsa, hogy vallása által előírt kötelesség teljesítése érdekében cselekedett”.⁷²

A Jakobsi és – a fent tárgyalt – Thlimmenos ügyekben megfogalmazott „észszerűség” elvárását magyar terminológiával a fordított bizonyítási teherrel írhatnánk le.⁷³ A kérelmezőnek ahhoz, hogy a Bíróság cselekvését vagy követelését az Egyezmény 9. cikkének hatálya alá tartozónak ismerje el, nem kell bizonyítania semmit, pusztán objektív észszerűségnek kell fennállnia a vallás és a cselekvés között. Az ítéletben az is szembetűnő, hogy ennek a vallás és a cselekvés közötti kapcsolatnak nem az adott vallás előírásai és a kérelmező igénye, hanem a kérelmező szubjektív valóságossága és cselekvése között kell fennállnia. Amennyiben ugyanis a buddhista vallás és a vegetarizmus között kellett volna meglennie a kényszerítő kapcsolatnak, az állam arra mutató érvelésének (és bemutatott hit iratoknak) elegendőnek kellett volna lennie ahhoz, hogy a Bíróság megállapítsa: Jakobsi buddhista meggyőződéséből nem fakadhat számára az a lelkiismereti kényszer, hogy vegetáriánus ételeket fogyasszon, hiszen a buddhizmus nem tartalmaz erre vonatkozó, kötelező előírást⁷⁴. Kerry O’Halloran a Cha’are Shalom Ve Tsedek és a Jakobsi ügyek összehasonlítása nyomán azt a következtetést vonja le, hogy a lelkiismereti szabadságba való beavatkozás igazolásának küszöbe megváltozott, és a hatóságoknak emiatt nehezebb indokolniuk a jogkorlátozást.⁷⁵

Egy orosz városi iskolában a szülők tudta és akarata ellenére kellett elsős gyermeküknek részt vennie egy orosz ortodox rituálén.⁷⁶ Az imádságot az első tanítási napon, a gyermekek osztályteremében végezte egy pap, a szertartás során minden gyerek kapott egy vallási tartalmú ikont (amit a gyerekek számára hazavinni ajánlottak), majd a gyerekeket egyenként hívták megcsókolni a keresztet, ezután pedig némelyikük – az orosz ortodox hagyományoknak megfelelő módon – keresztet vetett. A kérelmező gyermek (akinek családja nem az orosz ortodox egyházhoz tartozott) társaitól eltérően nem csókolta meg a keresztet, a keresztvetés módját pedig nem ismerte. A szülők beszámolója szerint a rituálét követően a gyermeket csúfolták, megalázták, és fizikailag is bántalmazták. A szülők panaszukat és kártérítés iránti kérelmüket az Egyezmény 9. cikkére (lelkiismereti és vallásszabadság) és az Első

⁷² *Eweida and Others v. The United Kingdom*, nos. 48420/10, 59842/10, 51671/10 and 36516/10, § 81, ECHR 2013-I.

⁷³ A bizonyítási teher kifejezést használja Schanda Balázs is, a szerző megállapítása szerint a lelkiismereti terhet a kérelmezőnek kell bizonyítania. SCHANDA Balázs: „Komoly vagy szélsőséges? A vallásszabadság határai” in PETRUSKA Ferenc – UJHÁZI Lóránd: *Vallás és biztonság kapcsolatának egyes kérdéseiről* (Budapest: Ludovika 2021) 29–35., 30.

⁷⁴ A világnézeti semlegesség követelménye alapján kétséges, hogy egyáltalán megmondhatná-e egy bíróság, hogy mi tartozik az adott vallás által megkövetelt elvek közé, és mi nem. Lásd például: KÖBEL Szilvia: „Semleges állam, keresztény állam – Gondolatok aktuális alkotmányjogi kérdésekről az Alaptörvény 7. és 9. módosítása kapcsán” *Jog, Állam, Politika* 2022/2. 15–32. Tekintettel azonban arra, hogy az ezt megelőzően elemzett Cha’are Shalom Ve Tsedek ügyben a Tóra elemzésén keresztül az EJEB pontosan ezt teszi, a tanulmány az EJEB logikáját követve játszik el a gondolattal, hogy akár ebben az ügyben is dönthetett volna hasonló érvelés mentén a bíróság.

⁷⁵ O’HALLORAN (12. lj.) 105–106.

⁷⁶ *Perovy v. Russia*, Judgment of 20 October 2020, no. 47429/09, § 66.

Kiegészítő Jegyzőkönyvének 2. cikkére (szülők azon joga, hogy gyermekük oktatása meggyőződésük tiszteletben tartásával történjen) alapozták. A Bíróság érvelésében hangsúlyt fektetett arra, hogy a rituálé csupán húsz percig tartott, és ez a rövid szertartás objektíven nem gyakorolhat olyan nagy hatást a gyermek fejlődésére.⁷⁷ Ezen érvelésének alátámasztásaképp azt a Lautsi ügyet hivatkozta, ahol az egyezmény-sértés megállapítása elmaradásának oka éppen a vallási szimbólum passzív jellege volt.⁷⁸ Megállapította továbbá, hogy „anélkül, hogy kétségbe vonná az események szubjektív jelentőségét a kérelmezők számára”, a szülők sem a jelen eljárásban, sem a hazai bíróságok előtt nem terjesztettek elő olyan bizonyítékot (például pszichológiai szakvéleményt), amely alkalmas lenne arra, hogy bizonyítsa a szertartás bármilyen hatását a gyermekük, hitük tanításainak megfelelő nevelésére.⁷⁹ Az ügy „színfoltja”, hogy a Bíróság azért (is) döntött amellett, hogy Oroszország nem lépett túl az Egyezmény által szabta kereteken, mert az orosz hatóságok megállapították, hogy a tanár megsértette a szülők és a gyermek jogait is azzal, hogy nem értesítette őket előre a tervezett szertartásról. Emellett mégis megállapítható, hogy amennyiben – Kerry O’Halloran szerint – 2010-ben a lelkiismereti szabadságba való beavatkozás küszöbe az egyéni jogvédelem felé tolódott, 2020-ban a tárgyaló ítélet ezt a küszöböt erőteljesen visszafelé, az állami beavatkozás igazolhatóságának irányába tolt. Ennek talán legerőteljesebb megnyilvánulása, hogy míg a Bíróság Jakobsi esetében pusztán „ézszerúséget” várt el, Perovyék kérelmében már azt hiányolta, hogy nem bizonyították, hogy az iskola első napján tartott – vázolt menet szerint zajló – szertartáson való részvétel befolyásolta volna elsős gyermeküket. Még inkább meglepő a „szakértői” bizonyítás elvárása az EJEB, eddigi iskolai vallásoktatással vagy vallási szimbólumokkal kapcsolatos gyakorlatának ismeretében. A Bíróság által kimunkált szempontok szerint az iskolában, világnézetek passzív szimbólumokon, a tananyagban mennyiségi különbözőséggel jelenhettek meg.⁸⁰ A tanár által (akár öltözködésben) megjelenített világnézet vagy a többségi vallás tananyagban történő minőségi kiemelése már ezekbe a kritériumokba ütközőek voltak. A Perovy-ítélet iránymutatása alapján, az eddigiekben alkalmazott szempontok helyét felváltja a kérelmezőre háruló bizonyítási teher, ami alapján különböző szakvélemények beszerzésével kellene igazolnia, hogy vallási vagy lelkiismereti meghasonlásba került. A meghasonlás vagy az egyén világnézetére kényszerű körülmények között gyakorolt hatás igazolása nem azonos a „megalapozottság, komolyság, kohézió és fontosság” bizonyos szintjének elvárásával. A Bíróság a Perovy-ítéletet megelőzően annak valamiféle bizonyítását várta el, hogy kérelmező nem csupán a lelkiismereti kivétel adta előnyök kihasználása miatt hivatkozik meggyőződésére. Ebben az ügyben azonban elég nyilvánvalónak tűnik, hogy a kérelmezők nem az orosz ortodox vallást gyakorolják, egyértelmű, hogy az osztályban orosz ortodox vallásgyakorlás történt, és az is, hogy az azon ott lévő gyermeknek, az eset körülményeit figyelembe véve (a szüleit nem értesítették előre a tervezett szertartásról, az iskola első napján, az osztály-

⁷⁷ *Perovy v. Russia*, Judgment of 20 October 2020, no. 47429/09, § 66.

⁷⁸ *Lautsi and Others v. Italy* [GC], Application no. 30814/06, § 57, ECHR 2011-III.

⁷⁹ *Perovy v. Russia*, Judgment of 20 October 2020, no. 47429/09, § 67.

⁸⁰ Lásd: utalás a dolgozat egy korábbi fejezetére, SCHANDA–CSIZINÉ (48. lj.) 67–81.

termében történt stb.) valójában kényszerítő jellegű volt a részvétel. E nem vitatott körülmények és tények mellett várták el a nemzeti (polgári) bíróságok, hogy a gyermekre gyakorolt hatást a kérelmező pszichológiai szakvéleménnyel támassza alá. Az ilyen kényszerítő jellegű magatartás-gyakorlás vagy annak eltérése által teremtett meg hasonlósba kényszerülés az, amit tipikusan a lelkiismereti és vallásszabadság *forum internum*ának sérelmeként nevez meg a szakirodalom.⁸¹ Habár a lelkiismereti és vallásszabadság teljes terjedelméről megállapítható, hogy az az állam számára nehezen érthető, racionálisan nem megfogható és ezek miatt nem bizonyítható, különösen igaz ez, az alapjog belső magjára, a meggyőződés szabadságára. Nehezen elképzelhető, hogy a szubjektív befolyás vagy meg hasonlós hogyan lenne bizonyítható. Ezért az egyéni lelkiismeret és vallás objektív bizonyíthatóságának elvárása az egyéni jogérvényesítés ellehetetlenüléséhez vezethet.⁸²

A meggyőződés tartalma tehát az első szűrő, amin a kérelmezőnek át kell jutnia ahhoz, hogy igénye az Egyezmény 9. cikke által védett igénnyé válhasson. Ezen a szűrőn azonban – úgy tűnik – könnyebb átjutni, mint fennakadni (ennek persze valószínű, hogy a kérelmek természete az oka, nem csupán a bírósági gyakorlat). A kérelmek egy részében viszont, a második feltétel nem (vagy kétségesen) teljesül. Ez a lépés pedig a meggyőződés és a korlátozott cselekmény vagy sérelmezett esemény közötti összefüggés és a meggyőződés komolyságának, őszinteségének vizsgálata.⁸³ Habár az megállapítható, hogy ezt a szempontot következetesen figyelembe veszi az EJEB, nehezen határozható meg, hogy pontosan mit kell a kérelmezőnek igazolnia, vagy vannak-e olyan objektív tényezők, amelyek értékelésével az EJEB hivatalból állapítja meg a lelkiismereti sérelem lehetőségét. Az EJEB kétlépéses minitesztjéhez hasonlóan foglalja össze a vallás természetét Schanda Balázs is: „A vallási meggyőződés (...) átfogó, az ember életének minden területét érinti: az étkezéstől

⁸¹ Schanda Balázs az ilyen esetekben ugyanakkor egy másik, emberi szempontra is felhívja a figyelmet. Tanulmányában rámutat ugyanis arra, hogy annak eldöntése, hogy mi sérti a másik vallási érzékenységet, nem szabályozás kérdése, hanem érzékenysége. Így hasonló situációkban az óvoda- vagy iskolapedagógusoknak kell megfelelő belátást és odafigyelést tanúsítaniuk. Balázs SCHANDA: „Freedom of Religion, Public Good, Christian Culture” in András KOLTAY (szerk.): *Christianity and Human Rights* (Budapest: Ludovika 2021) 81.

⁸² A magyar Alkotmánybíróság köztisztviselői eskü alkotmányosságát vizsgáló határozata jól szemlélteti a kifejtett dilemmát. A nazarénu felekezet több tagja az „eskü” szó kötelező használata ellen emelt kifogást, lelkiismereti meggyőződésre való hivatkozással. A testület „objektív” alapon állapította meg, hogy az eskü mára elveszítette szakrális jelentését. Balogh Elemér különvéleményében pontosan azt hangsúlyozta, hogy az államnak nem csak azt kell figyelembe vennie, hogy a társadalomban általánosan milyen jelentéssel bír az „eskü” szó, hanem mérlegelnie kell, hogy az egyént, akinek vallási meggyőződésével ellentétes bármiféle eskütétel, milyen választásra kényszeríti az adott szabályozás. 47/2009. (IV. 21.) AB határozat, ABH 2009, 341. 371. Köbel Szilvia megfogalmazásában a határozat eredményeképp: „Az AB érvelése valószínűleg nem fogja levenni róluk a lelkiismereti terhet, mert ha úgy kívánták volna, akkor már régen megváltoztathatták volna az erről valott nézeteiket.” KÖBEL Szilvia: „A köztisztviselői eskü és a lelkiismereti szabadság” *Fundamentum* 2009/4. 117–133., 128.

⁸³ Farrah Raza a meggyőződés „alapvető” jellegének vizsgálatát emeli ki olyan szempontként, amelyet az EJEB (és más általa vizsgált bíróságok) figyelembe vesznek. A tanulmányban említett szempontok lefedik a Raza által „alapvető” jellegnek nevezett kritériumot. Farrah RAZA: „Limitations to the Right to Religious Freedom: Rethinking Key Approaches” *Oxford Journal of Law and Religion*, 2020/9. 435–462., 448–450., <https://doi.org/10.1093/ojlr/rwaa025>.

a párválasztásig, az öltözködéstől a családtervezésig. A meggyőződés természetesen pedig feltétlen azonosulást igényel”.⁸⁴ Habár Schanda a vallási meggyőződést jellemzi, a védelemre érdemes meggyőzések egyik közös pontja (de nem szükségszerű feltétele) lehet az átfogóság. A meggyőződés doktrinális tartalmát és az egyén meggyőződését pedig a feltétlen azonosulás kell hogy összefűzze. Ennek a két feltételnek a teljesülése eredményezi ugyanis azt a helyzetet, amit a magyar Alkotmánybíróság „önmagával való meghasonlásba kényszerítés”-ként jellemez, és ami a meggyőződés szabadsága tanulmányozásának megkerülhetetlen fordulata. A vallások, a vallástalanság és az EJEB gyakorlatában gyakran felmerülő pacifizmus is olyan meggyőzések, amelyek az egyén életének számos területére kihatnak (csak a közös területeket említve: iskolai tananyag, adópénzek felhasználásával kapcsolatos aggályok, katonai szolgálat stb.). Ez az ember gyakorlati életét alakító tulajdonság, amely miatt az adott meggyőződés szerint élő személy „beleütközik” az azzal ellentétes elvárást támasztó vagy gyakorlatot követő állami magatartásba vagy szabályba. A meggyőzdéssel való mély azonosulás (a meggyőződés parancsa⁸⁵) és az azzal ütköző állami előírás vagy államhoz köthető cselekmény pedig előidézi az emberben az önmagával való meghasonlást.

4. A SPANYOLVIASZ: AZ EJEB ÁLTAL ALKALMAZOTT TESZT

Megállapítható, hogy a világnézeti semlegesség követelményét az egyén meggyőződésének megismerhetetlen és hozzáférhetetlen volta hívta életre. Az állam semlegességére való igényt történetileg az a felismerés szülte, hogy az állam valójában nem tudja megismerni, leírni az egyén *forum internum*ába tartozó meggyőződést. Így a benső lelkiismeretet sem kényszeríteni, sem szabályozni nem tudja. Ez a történeti kiindulópont a mai napig jelen van az alkotmányjogi dogmatikában, és az állam világnézeti semlegességének egyik igazolása és magyarázata éppen az, hogy az állam kizárólag a lelkiismeret és vallás külső megnyilvánulásait képes érzékelni és szabályozni, és ebből a „külsős” pozíciójából következik a semlegessége. Mindemellett az alkotmányjogi dogmatikában és joggyakorlatban egyaránt kétségkívül jelen van a lelkiismereti és vallásszabadság három részjogosultságra történő felosztása; a meggyőződés kifejezéséhez való jog, a vallási egyesüléshez való jog és a meggyőződés szabadsága. Ez utóbbi pedig korlátozhatatlan alapvető jog. Az alapjogi joggyakorlatban is visszaköszönő paradoxon tehát, hogy hogyan állapítható meg, hogy a jogsérelem a lelkiismereti és vallásszabadság korlátozhatatlan részét érinti, akkor ha az államnak nemcsak hogy a világnézeti semlegesség miatt nem szabad meghatározni a korlátozhatatlan területet, hanem a világnézeti semlegesség követelménye valójában éppen az állam meggyőződés feletti „tehetetlenségből” is fakad.

Az EJEB gyakorlatát vizsgálva megállapítható, hogy a bírósági gyakorlatban megállapítható az a két lépésből álló teszt, ami alapján a lelkiismereti és vallásszabadság

⁸⁴ SCHANDA (73. lj.) 29–35., 29.

⁸⁵ SCHANDA (73. lj.) 29–35., 29.

központi részének, a meggyőződés szabadságának körvonala kijelölhető. Az alkalmazott teszt így a világnézeti semlegesség követelményének megfelelő, objektív szempontok alapján vizsgálja a meggyőződést és az egyén meghasonlását. Más kérdés, hogy maga az EJEB sem alkalmazza következetesen az önmaga által kidolgozott tesztet, így a meggyőződés sérelmének vizsgálata ki van téve a kiszámíthatatlan és az egyén igényérvényesítését nehezítő szempontoknak.

Az objektív vizsgálatra alkalmasnak tűnő teszt alapján a Bíróság először a meggyőződés tartalmát veti (nem tartalmi) vizsgálat alá. Az EJEB által sokat hangoztatott, a 9. cikk védelmének körét kijelölő négyes, a „megalapozottság, a komolyság, a kohézió és a fontosság” közül ebben a lépésben vizsgálhatja a Bíróság a megalapozottságot, a komolyságot és a kohéziót. A védelemre igényt tartó meggyőződés tehát nem lehet légből kapott, komolytalan, és egyfajta koherenciát is kell mutatnia. A miniteszt második lépésében a Bíróság már nem a meggyőződést, hanem az egyén meggyőződéséhez való viszonyát vizsgálja. Ebben a szakaszban elméletileg szintén elvárásként támasztható a koherencia, amennyiben azt nem a világnézet rendszerétől, hanem az egyén életvezetésétől várjuk el. Így azonban kizárnánk a védelem köréből a botladozó hívőket vagy a meggyőződésre frissen áttért embereket. Ezért erre a lépésre, két szempont, a fontosság és a komolyság marad. A Bíróság a fontosság fogalmát még egy-két szavas értelmezéssel sem látja el, ezért annak jogi tartalmára csak köznyelvi jelentéséből következtethetünk. Eszerint e fogalom azt takarhatja, hogy a meggyőződésnek az egyén életében fontos szerepet kell betöltenie. A komolyságot az EJEB az őszinteséggel állítja rendre párba, a katonai szolgálat megtagadása esetében pedig kizárólag az őszinteséget vizsgálja. Amennyiben az egyén életében a meggyőződése objektív szempontok alapján fontos szerepet tölt be, és a világnézeti meggyőződéséhez való viszonya őszinte, úgy feltételezhető, hogy a meggyőződéséből fakadó elvárás kényszerítően hat rá. Ezen a ponton tehát az EJEB által alkalmazott „miniteszt” összekapcsolódik a meggyőződés szabadságának központi fogalmával, a meghasonlásba kényszerítés tilalmával.

5. OBJEKTÍV MEGGYŐZŐDÉS?

A tanulmány azt a kérdést veti fel, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság központi részjogosultságának, a meggyőződés szabadságának alapjogi terjedelme azonosítható-e a világnézeti semlegesség követelményének tiszteletben tartása mellett. A védett meggyőződés meghatározása során a világnézeti semlegesség követelménye azt kívánja meg az államtól, hogy az ideológia tartalmáról ne foglaljon állást, és ne korlátozza az egyén jogérvényesítését azzal, hogy bizonyítást vár a bizonyíthatatlan meggyőződési sérelemlről.

Először a szöveg egy érdekességre mutat rá: történeti szempontból a világnézeti semlegesség követelménye pontosan a meggyőződés szabadságából nőtt ki, és ez a történeti kötöttség a mai napig meghatározza annak fogalmi és dogmatikai kereteit.

Ezt követően a tanulmány a nyugati kultúrkörhöz tartozó jogirodalom, valamint az AB és az EJEB joggyakorlatának felhasználásával végzi el a meggyőződés szabadsá-

gának dogmatikai és fogalmi elemzését. A meggyőződés azonosításának lehetetlensége ebben a szakaszban két szempontból merül fel. Az egyik dogmatikai nehézség, hogy míg a vallás kinyilvánításához való jog azonosítása egyszerű jogalkalmazói feladatnak tűnik, az e mögött sokszor meghúzódó és potenciálisan szintén megsértett meggyőződés szabadságának felismerése nehéz. Éppen ezért az EJEB a lelkiismereti és vallásszabadsághoz való joghoz kapcsolódó kérelmeket rendre a meggyőződés kinyilvánításának részjogosultsága szempontjából bírálja el. A másik nehézség a meggyőződés szabadságának alapjogi, egyénhez kötött jellegéből fakad. Mivel ez az alapvető jog sem dogmatikai rendszereket, tantételeket, hanem az egyéni szabadságot védi, ezért a meggyőződés szabadságának adódhat olyan értelmezése, ami szerint az egyéni meggyőzések olyannyira szubjektívek és irracionálisak, hogy azoknak egységes alapjogi kereteit kijelölni – lehetetlen.

A tanulmány végső következtetése, hogy a megállapított nehézségek ellenére az EJEB gyakorlatában feltűnik egy olyan (következetenül alkalmazott) „teszt”, ami alapján az alapjogi védelmet élvező meggyőződés határai mégis kijelölhetők. A világnézeti semlegesség követelménye és a meggyőződés bensőséges, meghatározhatatlan voltából eredő paradoxon megoldása végső soron egyszerűnek tűnik. A meggyőződés szabadságát meghatározni nem tudjuk, de annak határvonalai néhol láthatók. Ezek a határok nem a meggyőződés tartalma, létjogosultsága vagy észszerősége felől jelölhetők ki, hanem minimális követelményt írnak elő a komolyságára, kohéziójára vonatkozóan. Az alapjogi védelmet élvező meggyőződés azonosításának legfontosabb szempontja mégsem ez, hanem az egyén viszonya az általa vallott gondolathoz, világnézethez. A tanulmányban bemutatott, az EJEB gyakorlatából összeállított „teszt” alapján tehát az alapjogi védelemre érdemes meggyőződés objektív szempontok alapján azonosíthatóvá válik.

KÖNCZÖL MIKLÓS*

JELEK ÉS SZEREPEK: AZ ARISTOTELÉSI *RÉTORIKA* BIZONYÍTÁSELMÉLETE JOGI SZEMIOTIKAI SZEMPONTBÓL**

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.3.02>

A tanulmány a törvényszéki rétorika, azon belül pedig az érvek összegyűjtése (heuresis) és a stilisztika (lexis) egyes területeit tekinti át szemiotikai szempontból, elsősorban Aristotelés Rétorikája alapján, B. S. Jackson (greimas-i alapokon álló) jogi szemiotikai megközelítést alkalmazva. A középpontban ennek megfelelően a jogviták pragmatikai szintjével kapcsolatos megfigyelések állnak, a méltányosság (epieikeia) kérdésén keresztül mutatva be a rétorikai eszközök jelentésképző funkcióit. Fő következtetése, hogy a törvényszéki rétorika toposai, valamint a stilisztikai eszközök narratív keretben működve eredményezhetnek meggyőzést: ezen keresztül érthető meg az érvek (logos) és a jellem (éthos) közötti szoros kapcsolat.

1. BEVEZETÉS

Aristotelés a *Rétorika* bevezetésében kifejti, hogy a rétorika mint mesterség tárgya azoknak a tényezőknek a módszeres tanulmányozása, amelyek hozzájárulnak az érvelés pragmatikai sikeréhez, vagyis ahhoz, hogy mások a beszélő szándékainak megfelelő ítéleteket hozzanak. Ennek – teszi hozzá – inkább racionális meggyőzés, mint manipuláció révén kell történnie (1354a 11–16).¹ Amit tehát ő a *Rétorikában* kínál, az a tárgyra vonatkozó elméleti tudás és gyakorlati tapasztalat szisztematikus áttekintése, amely a bizonyításra (*pistis*) összpontosít, de magában foglalja a beszéd megszerkesztésére vonatkozó ismereteket is: az érvek elrendezését (*taxis*) és a beszéd megfogalmazását (*lexis*).

A bizonyítás tárgyalása során Aristotelés néhány szót szentel a jelek osztályozásának a meggyőzés szempontjából. *Enthymémákat*, vagyis rétorikai szillogizmusokat „valószínűségekben (*eikota*) és jelekből (*sémeia*) alkotunk”. „Valószínű az, ami gyak-

* PhD, tudományos főmunkatárs, HUN-REN TK JTI, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., egyetemi docens, PPKE JÁK, 1088 Budapest, Szentkirályi utca 28–30. E-mail: konczol.miklos@jak.ppk.hu.

** A tanulmány a NKFI FK 138346 számú kutatási program keretében készült.

¹ Az Aristotelés *Rétorikájára* [Rh.] való hivatkozások Immanuel BEKKER kiadásának oldalszámait és oszlopait jelölik: *Aristoteles Graece*, II. kötet (Berlin: Reimer 1831). A magyar nyelvű idézetek ADAMIK Tamás fordítását követik (ARISZTOTELÉSZ: *Rétorika* [Budapest: Gondolat 1982]), szögletes zárójellel jelzett módosításokkal.

ran megtörténik”, ugyanakkor olyasmi, „ami másképp is lehetséges”. A jelek két-félék lehetnek: egyik csoportjuk (*tekmérion*) szükségszerűen igaz következtetésekhez vezet, a másik (külön névvel nem rendelkező) pedig cáfolható (1357a 32–36).² A szó szoros értelmében vett szillogizmus csak a *tekmérion* típusú jel alapján állítható föl. Aristotelés példája szerint „[a]z, hogy lázas, a betegség jele” – amennyiben ugyanis az egyik premisszánk az, hogy „X lázas”, a másik pedig az, hogy „aki lázas, az beteg”, akkor szükségképpen igaz, hogy „X beteg”. A – szükségszerű következtetést nem szolgáltató – *sémeion anónymon* esetén viszont vagy a különösből következtetünk az általánosra, vagy az általánosból a különöstre. Az előbbi példája szerint „az, hogy Szókratész bölcs és igazságos volt, annak a jele, hogy a bölcsök igazságosak”. Ebben az esetben az „X bölcs” és az „X igazságos” premisszában nem találjuk meg a középfogalmat, ezért formailag sem beszélhetünk szillogizmusról. Az utóbbinál ugyanakkor az, hogy „[g]yorsan lélegzik, ez annak a jele, hogy lázas” lehet egy (látszólagos) szillogizmus alapja, viszont cáfolható, hiszen a gyors légzés ténye fönnállhat, ám „gyors lehet a légzésünk olyankor is, amikor nem vagyunk lázasok”.

A rétorikában ezek a következtetési formák a bizonyítás különböző forrásaiból, a „mesterségen belüli” (*éthos, pathos* és *logos*), valamint a „mesterségen kívüli” bizonyítás toposaiból meríthetik tartalmukat. Aristotelés ennek megfelelően áttekinti az egyes beszédajták sajátos, valamint a rétorika általánosan használható közös toposait, amelyekből a szónok kiválaszthatja tárgyalt üggyhöz illőeket, hogy azokat a leginkább meggyőzőnek látszó következtetési formákban beépítse beszédébe.

A rétorikai bizonyítás folyamata, a „valószínűségek és jelek” működése azonban nem korlátozódik a kimondott következtetésekre. Az alábbiakban egyrészt azt igyekszem bemutatni – elsősorban Aristotelés *Rétorikája*, másodsorban egy császárkori szerző, a tarsosi Hermogenés stíluselmélete alapján –, hogy a *logos* érvei mellett a szónoki tevékenység további elemei is jelentést hordoznak, másrészt pedig azt, hogy ez a jelentés is megragadható a racionális meggyőzés aristotelési modellje segítségével, tehát nem szükségképpen irreleváns vagy manipulatív.

Az anyag elemzésének elméleti háttereként Bernard S. Jacksonnak a „pragmatika narrativizálódására” vonatkozó meglátásai szolgálnak. Ezek dióhéjban úgy összegezhetők, hogy a jogi eljárás pragmatikájának – a döntéshozattal, illetve a döntéshozók meggyőzésével kapcsolatos cselekvéseknek – a résztvevők egy „történet” részeként tulajdonítanak jelentést (*story of the trial*), hasonlóan az eljárás során elbeszélte történetekhez (*stories in the trial*).³ Ilyenformán tehát valóban nemcsak az számít, hogy mit mondanak, hanem az is, hogy ki és hogyan mondja – a „ki” és a „hogyan” pedig a hallgatóságban korábban rögzült narratív sémákhoz képest jelenik

² A szöveg tagolásáról és a szakasz értelmezéséről lásd William M. A. Grimaldi: *Aristotle, Rhetoric I: A commentary* (New York: Fordham University Press 1980) 61–68., továbbá Hermann WEIDEMANN: „Aristotle on inference from signs (*Rhetoric I 2, 1357 b 1–25*)” *Phronesis* 1989. 343–351., <https://doi.org/10.1163/156852889X00215>.

³ Lásd elsősorban Bernard S. JACKSON: *Law, fact and narrative coherence* (Merseyside: Deborah Charles 1988) 33–36. A hazai szakirodalomban Jackson elméletének legteljesebb összegzése: NÉMETH Borbála: „A jog mint narratíva. Bernard S. Jackson jogi szemiotikájának teoretikus rekonstrukciója” *Jogtudományi Közlöny* 2006/1. 26–31.

meg. Ebben a megközelítésben a meggyőzőerő a narratív koherencián múlik, ez utóbbi viszont részben azon, hogy a szónok mennyire képes a helyzethez és egy-máshoz igazítani *éthost*, *pathost* és *logost*.

2. SZEREPOSZTÁS: A VITÁSPONTOK

Ennek a célnak az eléréséhez a szónoknak már a bizonyítás anyagának összegyűjtését (*heuresis*) megelőzően föl kell tárnia az ügyet a meggyőzés számára nyitva álló lehetőségek szempontjából. A későbbi rétorikaelmélet kidolgozta az úgynevezett „ügyállások” (*stasis*) rendszereit, elsősorban a jogi érvelés gyakorlatára tekintettel. Ezek célja a peres felek közötti vita fókuszpontjának a meghatározása.⁴ Az ügyállás ismerete aztán segíti a szónokot abban, hogy arra összpontosítson, amit ténylegesen bizonyítania kell. Bár a *Rétorikában* Aristotelés több esetben is él hasonló megkülönböztetésekkel, ezek nem alkotnak önálló ügyállást, hanem részben általánosabb megfontolásokhoz, részben egyes toposokhoz, részben pedig a beszédrészek tárgyalásához kapcsolódnak.⁵

Aristotelés a rétorika három ágát különbözteti meg a beszéd három fajtája szerint. Mindegyik típusnak más-más célja (*telos*) van, amely az adott hallgatóság által eldöntendő kérdésen keresztül ragadható meg. A „törvényszéki” beszédek célja, hogy meggyőzzenek egy nagyszámú polgár alkotta bíróságot arról, hogy valamely megtörtént cselekedet törvényes/igazságos (*dikaion*) volt-e vagy sem. A „tanácsadó” beszédek a népgyűléshez szólnak, valamely javasolt intézkedésről foglalva állást, az előnyök (*sympheron*) és a hátrányok szempontjából. A „bemutató” beszédek célja, hogy megmutassák a hallgatóságnak, hogy valami dicséretes (*kalon*) vagy szégyenletes.

Ezek tehát a vita jellemző pontjai, de egy beszédben nem csupán ezek egyikéről eshet szó. Egyrészt bármely beszédtypushoz tartozó érvek használhatók a szónok fő mondanivalójának alátámasztására. Érvelhet például valamely cselekedet törvényes vagy hasznos volta mellett azért, hogy alátámassza azt az állítást, hogy az azt végző személy erényes jellemű, „törvényszéki” vagy „tanácsadó” érveket alkalmazva egy „bemutató” beszédben. Másrészt ott vannak a tények és a lehetséges-ség előzetes kérdései, valamint a nagyság/fontosság járulékos kérdése. Az előb-

⁴ Lásd Lucia Calboli MONTEFUSCO: *La dottrina degli „status” nella retorica greca e romana* (Hildesheim: Olms 1986) történeti áttekintését. Jogi szemiotikai szempontból legutóbb: Kati HANNKEN-LLJES: „Narrative Erschöpfung – Stasis im Recht zwischen Erzählen und Argumentieren” *Kriminologisches Journal* 2022. 327–344., <https://doi.org/10.3262/KJ2004327>. Az ókori ügyállástan 21. századi újragondolásához lásd Michael J. HOPPMANN: „A Modern Theory of Stasis” *Philosophy & Rhetoric* 2014. 273–296., <https://doi.org/10.5325/phlhrhet.47.3.0273>.

⁵ Antoine BRAET: „Aristotle’s almost unnoticed contribution to the doctrine of stasis” *Mnemosyne* 1999. 408–433., <https://doi.org/10.1163/156852599323283559>; KÖNCZÖL Miklós: „Az ügyállástan lehetséges párhuzamai az aristotelési *Rétorikában*” *Iustum Aequum Salutare* 2023/3. 185–204. Az aristotelési fogalmi háttér lehetőségéről lásd Charles MARSH: „A legal semiotics framework for exploring the origins of Hermagorean stasis” *International Journal for the Semiotics of Law* 2012. 11–29., <https://doi.org/10.1007/s11196-010-9210-9>.

biek a központi érveléssel szemben (vagy azt megelőzően) vethetők föl,⁶ az utóbbiak viszont a jellemző tulajdonság abszolút vagy relatív jelentőségére vonatkoznak, például arra, hogy egy cselekedet valóban súlyos bűncselekménynek minősül-e vagy csak egy kisebb hibának.⁷

Ezek a megkülönböztetések több célt szolgálnak tehát. Először is föltárják az érvelés alapszerkezetét, megmutatják a beszélőnek, hogy a beszédben mit kell szóba hozni, és mit kell bizonyítékokkal alátámasztani. Másodszor elkülönítik a minden beszéd-fajtában alkalmazható és az egyikre vagy másokra sajátosan jellemző toposokat (ezt a *Rétorika* első és második könyvének a szerkezete is tükrözi), megkönynyítve ezzel, hogy a beszédre készülő szónok eligazodjék az érvek forrásai között. Harmadszor kritériumokat adnak az érvek relevanciájának vizsgálatához, ami a kritikai elemzést segíti, akár egy tényleges vita során, akár az oktatásban.

Aristotelés művének bevezető fejezetében egy másik fontos megkülönböztetést is említ: a tényekét és azok minősítését.

Világos az is, hogy a peres félnek nincs más dolga, mint kimutatni, hogy a dolog létezik vagy nem létezik, megtörtént vagy nem történt meg. De hogy jelentős-e vagy jelentéktelen, jogos vagy jogtalan, ha ezt a törvényhozó nem határozta meg, magának a bírónak kell eldöntenie, s nem az ügyféltől megtudnia. (1354a 26–31)

Bár ez hasonlónak tűnik a fent idézett, az előzetes kérdések fontosságát hangsúlyozó szöveghelyhez, egyértelműen a jogi viták szempontjából közelíti meg a különbséget, és más célokat is szolgál. A legtöbb kutató a bírák és a szónokok feladatainak meglehetősen szigorú elhatárolását látja benne, de olvasható figyelmeztetésként is: a meggyőzés csak elvezet a hallgatóság döntéséhez, de nem helyettesítheti azt.⁸ Számunkra azonban ennél is fontosabb, hogy problematizálja az alapjául szolgáló megkülönböztetést, vagyis azt, hogy valami ténymegállapítás vagy egy bizonyos értékelésre irányuló kijelentés. Ha Aristotelés nem látja is kifogásolhatónak, hogy a peres felek a jogszerűség kérdésével foglalkozzanak, maguk a szónokok vitathatják egymás érveit mint irreleváns vagy nem rájuk tartozó állításokat.

3. A TÖRVÉNYSZÉKI RÉTORIKA *TOPOS*AI

Az I. könyv tizedik fejezetében a törvénytörési rétorika egyes *topos*aira térve Aristotelés először három szempontot különböztet meg:

⁶ „Mint hogy pedig ami lehetetlen, azt nem lehetett és nem is lehet megtenni, hanem csak azt, ami lehetséges, és mint hogy ami nem történt meg és nem fog megtörténni, azt nem lehetett és nem is lehet majd megtenni, szükséges, hogy a tanácsadó, a törvénytörési és a bemutató szónoknak premisszái legyenek a lehetségesről és a lehetetlenről, és arról, hogy megtörtént-e valami vagy sem, meg fog-e történni vagy sem.” (*Rh.* 1359a 11–16)

⁷ Vö. *Rh.* 1374b–1375a, amely kifejezetten jogi kontextusban tárgyalja a „nagyág” toposát.

⁸ Ld. Könczöl Miklós: *Dikologia* (Budapest: Gondolat 2015) 25–63.

Három dolgot kell figyelembe vennünk: először azon motívumoknak mennyiségét és milyenségét, amelyek jogtalanságokra készítetik az embereket, másodsor milyen lelkiállapotban vannak azok, akik így cselekszenek, harmadszor milyen azoknak jelleme és lelkiállapota, akik a jogtalanságot elszenvedik. (1368b 3–5)⁹

Mielőtt elmagyarázná, mit ért a motívumokon, Aristotelés először is megadja a jogsértés fogalmát, amely a törvényszéki rétorikát jellemző érvek bemutatásának szerkezetét is meghatározza: „Fogadjuk el, hogy a jogtalanság [szándékos] és törvényellenes ártás”. Az „szándékos” kifejezéshez két kritériumot ad meg: a cselekedetnek tudatosan és kényszer nélkül kell történnie. A tudatosság önmagában nem föltétlenül jelent szándékosságot (*hekón*): ez utóbbihoz „előzetes elhatározás” (*proairesis*) szükséges, amely magában foglalja a tudatosság mellett a kényszer hiányát is.¹⁰ Aristotelés röviden azt is kifejti, hogy a *proairesis* vagy jellemhibából (*kakia*), vagy a jellemgyöngeségből (*akrasia*) ered, és néhány példát hoz a hibákra és jogsértések ezeknek megfelelő fajtáira (1368b 6–23). Ezek szolgálhatnak a jellemből kiinduló érvek alapjául, de mint mondja, ezeket a *Rétorika* máshol részletesen tárgyalja.¹¹

Visszatérve a jogsértő cselekedetek motívumaira, Aristotelés a lehetséges indítékok osztályozásán keresztül teszi világossá, hogy mit ért ezeken (1368b 32–1369a 4). A hét ok közül néhány (a véletlen [*tyché*], a kényszer [*bia*] és a természet [*physis*]) nem a cselekvő személyében áll fönn (*mé di' hautus* – a természet esetében per se ez további magyarázatot igényel), és ezért nem használható a jogsértés (igazságtalanság) megállapítására. Ezek jelenléte azonban alkalmas arra, hogy a szónok a szándék hiányára hivatkozva tagadja a jogsértés megtörténtét. A többi (szokás [*ethos*], tudatos kívánság [*logismos*],¹² indulat [*orgé*] és vágy [*epithymia*]) viszont a személyhez kapcsolódik (*di' hautus*), és ezért tekinthetők az igazságtalan cselekedetek forrásainak. Az utóbbiak által motivált cselekedetek tehát szükségszerűen valami (valós vagy látszólagos) jóra vagy kellemesre irányulnak, ami megmagyarázza, hogy Aristotelés miért adja meg az élvezetes dolgok listáját a *toposok* első csoportjaként (a jó vagy előnyös dolgokról a tanácsadó rétorika kapcsán korábban esik szó).

A törvényszéki beszédekkel kapcsolatosan az élvezetekkel kapcsolatos *toposok* használatának célját a következőképpen világítja meg: „Nyilvánvaló ugyanis, hogy a vádlónak meg kell vizsgálnia: azok közül a [dolgok] közül, amelyre vágyva az emberek jogtalanságot követnek el embertársuk ellen, hány és miféle van meg ellenfelében; a védőnek pedig azt, hogy közülük mi és mennyi nincs meg a vádlottban” (1368b 29–32). Ez a *topos*csoport tehát abban segítheti a szónokot, hogy meggyőzze a bír-

⁹ Vö. *Rh.* 1368b 26–27 és 1373a 37–38.

¹⁰ Vö. *Nikomachosi etika* [EN] 1111a 21–24. A magyar nyelvű idézetek Simon Attila fordítását követik – ARISZTOTELÉS: *Nikomachosi etika* [SIMON Attila ford.] (Budapest: Atlantisz 2023) –, a „szándékos” kifejezést is ennek nyomán használom az Adamik Tamás fordításában szereplő „önkéntes” helyett. Éppen a szándékosság terminológiájával szemlélteti az újrafordítás szükségességét Steiger Kornél utószava: uo. 429–430.

¹¹ Vö. *Rh.* 1366a 23–1368a 37 és 1378a 30–1388b 30.

¹² Aristotelés itt a *logismos* kifejezést a *logistiké orexis*, illetve a *bulésis* szinonimájaként használja, Adamik Tamás fordítása ezt igyekszik visszaadni. A szöveg hely értelmezéséhez lásd: GRIMALDI (2. l.) 232.

kat arról, hogy az alperesnek volt (vagy nem volt) indítéka egy bizonyos jogsértő cselekmény elkövetésére, és azáltal valószínűsítse, hogy azt szándékosan követte el.

A vétkesek és áldozataik tipikus jellemzőinek felsorolása hasonló célt szolgál: annak bemutatásával, hogy az alperes vagy a sértett személy az Aristotelés által említett csoportok valamelyikébe tartozik (vagy nem tartozik oda), a szónok bizonyíthatja azon állításának valószínűségét, hogy az alperesnek szándékában állt (vagy nem állt) elkövetni egy bizonyos jogsértést. Ezek a toposok is a szándékhoz kapcsolódnak. Aristotelés azzal az általános magyarázattal vezeti be őket, hogy az emberek akkor követnek el jogsértést,

„[h]a úgy vélik: a tettet el lehet követni, és ők el tudják követni, ha eltitkolhatják, vagy ha nem tarthatják is titokban, de a büntetést elkerülhetik; vagy ha nem is kerülhetik el, de a büntetés kisebb lesz a nyereségnél, akár saját, akár szeretteik nyereségénél.” (1372a 5–9)

Figyelemre méltó, hogy az idézett helyen Aristotelés nem önmagukban beszél a lehetőségekről, hanem arról, hogy az elkövetők *mit gondolnak* lehetségesnek. A lehetőség kérdését, mint általános topost, ezután a II. könyvig nem említi, a hangsúly a leendő elkövetők megfontolásain van. Így az elkövetők tudatát, az áldozatok jellemzőit és a jogsértő cselekedeteket azonos szempontból mutatja be.

A 13. fejezet a jogszerű és jogsértő cselekmények osztályozásának összefoglalásával kezdődik, további megkülönböztetéssel a törvény (amelyet a cselekmény megsért) és a személyek (akiket a cselekmény sért) szempontjából. Ami a törvényt illeti, az vagy különös vagy általános, és vagy írott vagy íratlan. A bevezetés kiemeli végül a szándékos cselekvés fogalmi jelentőségét, és jelez néhány kapcsolódási pontot a könyv más részeihez, amelyek további releváns fogalmakat tárgyalnak részletesen, a kapcsolódó toposokkal együtt.

Ezek a bevezető megjegyzések mintegy térképet adnak a 13. fejezet topikájához. Az írott jog szerint jogszerű/jogellenes cselekedeteket az *epigramma* címszó alatt tárgyalja, míg az *epieikeia* (méltányosság) az íratlan joggal kapcsolatos cselekedetekre utal.

3.1. JOGI DEFINÍCIÓK: TÖRTÉNETEK A JOGBAN

„[G]yakran beismerik a tettet, de nem értenek egyet a [vádiratban szereplő] megnevezéssel, vagy azzal, amire a megnevezés vonatkozik” – írja Aristotelés (1373b 38–1374a 2). Az ezt követő példákban a vádlott olyan leírását adja a cselekményének, amely eltér a vádiratban foglaltaktól, azaz kizárja azt az elemet, amely egy bizonyos cselekményt konkrét bűncselekménnyé tesz. Az esetek némelyikében a leírás olyasmire utal, ami önmagában nem jogellenes (mint például az „elvétele” és az „együttlét” – szemben a „lopás”-sal, illetve a „házasságtörés”-sel), míg más esetekben két különböző bűncselekmény között tesz különbséget (például a „lopás” és a „szentségtörés” között).

Az ilyen helyzetekben alkalmazandó topos alapja a meghatározás,¹³ és Aristotelés azt javasolja, hogy a szónok legyen képes megadni a bűncselekmények saját definícióit, hogy megmutassa, a törvényi fogalom vonatkozik-e (vagy sem) az alperes által elismert cselekményre, és így megvilágítsa, hogy mi az igazságos (*to dikai-on*) (1374a 6–9).

A szöveg a meghatározás problémáját a jellemhez kapcsolja: „Minden ilyen perben arról folyik a vita, hogy a tettes jogsértő és gonosz-e vagy sem. Mert a gonosz-ság és jogtalanság a szándékban (*proairesis*) van, és az olyan szavak, mint lopás, garázdaság, többletjelentésként a szándékot is jelölik” (1374a 9–13). A pusztai fizikai cselekedet tehát csak akkor minősül egy bizonyos bűncselekmény esetének, ha azt egy meghatározott okból követik el, és ezt az okot kell a definícióban a büntetőjogi felelősséget magában foglaló *differentia specificaként* kimondani.

A törvényi definíció toposa tehát az írott jogra összpontosít, és arra, hogy a szöveg mennyire feleltethető meg egy adott cselekedetnek. Ahhoz, hogy a szónok ennek alapján érveljen, meg kell vizsgálnia a törvényi tényállás fogalmi elemeit, hogy föl-tárja, vajon egy vagy több ilyen elem mellőzése vagy megváltoztatása révén képes-e a történeti tényállás egy másik, a vádban szereplőtől eltérő leírását adni. Ez összekapcsolja a topost a megelőző (10–12.) fejezetekben összegyűjtött anyaggal, hiszen Aristotelés ezeket az érveket a szándék felől közelíti meg, és még az objektív körülményeknek is, amelyek a definíció elemeiként jelenhetnek meg, a *proairesis* kérdésén keresztül kell utat találniuk a szónoki érvelésbe. Mint látni fogjuk, hasonló történik a méltányossági érvek esetében is, ott azonban a hangsúly a jogalkotó szándékán van.

3.2. MÉLTÁNYOSSÁGI ÉRVEK: TÖRTÉNETEK A JOGRÓL

Aristotelés szerint bizonyos cselekedetek jogszerű vagy jogsértő volta iratlan törvényektől függ, amelyek két csoportra oszthatók. Az első fajta iratlan törvény az erény vagy a bűn magas fokára utal, amelyre más társadalmi normák is vonatkozhatnak. A második fajta – paradox módon – valamely írott törvény hiányosságára (*elleimma*) vonatkozik. Ez utóbbi esetben az esetre vonatkozó szabálynak meg kellene lennie a törvényben, mégis hiányzik. Az ilyen helyzetek adnak teret a méltányosságnak, azaz az „írott törvény nélküli igazságosságnak” (1374a 20–28).¹⁴

Aristotelés a *Nikomachosi etikában* a méltányosságról szólva kiemeli, hogy a jogalkotó tisztában lehet az elkerülhetetlenül általános megfogalmazásból fakadó problémákkal (1137b 13–19). A *Rétorikában* azonban két lehetőséget említ: a jogalkotó

¹³ Vö. *Topika* 101b 38–102a 17.

¹⁴ Az aristotelési anyag részletesebb tárgyalását lásd Roger A. SHINER: „Aristotle’s Theory of Equity” *Loyola of Los Angeles Law Review* 1994. 1245–1264.; Jacques BRUNSCHWIG: „Rule and Exception: On the Aristotelian Theory of Equity” in Michael FREDE – Gisela STRIKER (szerk.): *Rationality in Greek thought* (Oxford: Clarendon Press 1996) 115–155., <https://doi.org/10.1093/oso/9780198240440.003.0005>; Könczöl (8. lj.) 110–128. Méltányosság és iratlan törvény kapcsolatáról legújabban lásd Tussay Ákos: „Íratlan törvény és természetjog a klasszikus kori görög gondolkodásban” *Iustum Aequum Salutare* 2023/4. 33., 37–38.

bizonyos helyzetekkel esetleg nem számol, de az is előfordulhat, hogy szándékosan vagy jobb megoldás híján használ általánosabb kifejezéseket. Az ott említett példa az utóbbi esetet mutatja be, egyben a szöveg szoros értelmezése és a kevésbé szigorú jogalkalmazás közötti konfliktust illusztrálja:

És ha valamit nem lehet meghatározni végtelensége miatt, például azon vasszerszámok méretét és fajtáját, amelyekkel valaki [ellen testi sértést lehet elkövetni]; ugyanis egy emberöltő nem elég ahhoz, hogy ezeket felsoroljuk. Ha tehát nem lehetséges a pontos meghatározás, s mégis törvényt kell hozni, szükségképpen általánosságban kell beszélni. Ezért, ha valakinek gyűrű van a kezén, s ütésre emeli, vagy üt vele, az írott törvény szerint vétkes és jogtalanságot követ el; [valójában] azonban nem követ el jogtalanságot; ez a méltányosság esete. (1374a 31–b 1)

Aristotelés már a *Rétorika* elején rámutat a törvényhozó korlátaira a tények ismeretét illetően (1354b 11–16). Itt annyit tesz hozzá ehhez, hogy még ha van is határozott szándék a jogszabály mögött (pl. hogy az emberek ne támadjanak egymásra vasból készült fegyverrel), az valószínűleg nem jelenik meg maradéktalanul az írott szövegben. Ez fölveti az értelmezés kérdését: a bírácoknak nem csupán az adott szabályt kell alkalmazniuk az adott történeti tényállásra, hanem azt is meg kell állapítaniuk, hogy a szövege alapján mi a szabály pontos tartalma. Az értelmezés eredménye pedig eltérhet a szövegben használt kifejezéseknek általában tulajdonított jelentéstől.

A szónoknak természetesen nem kell hangsúlyoznia ezt az eltérést: inkább a szöveg saját olvasatát képviseli majd mint a jogalkotó egyértelmű szándékának megfelelőt. A példában a törvény „hétköznapi értelmén” alapuló döntés nem felel meg „a valóságnak”, annak oka pedig az, hogy a törvény nem határozza meg, milyen vastárgy használata minősül „testi sértés”-nek, hanem általában a „vas”-sal történő támadást tiltja és bünteti. Ha valaki, aki vasgyűrűt visel a kezén, megüt egy másik személyt, a „vas” jelenléte miatt a cselekmény „testi sértés” lesz. Ha ennek a súlyosabban minősülő tényállásnak a szankcióját alkalmazzák, az mégis igazságtalansághoz vezetne, mivel lehetővé tenné, hogy a döntés különböző természetű cselekményeket azonos módon kezeljen, például az ilyen ütést ugyanúgy büntesse, mint a tényleges fegyverhasználatot. Ami tehát hiányzik a törvény szövegéből, az a pontosabb leírás.

Az alperes ebben az esetben érvelhet a törvényi tényállás olyan kiegészítése mellett, amelyet a bírác – alkalmasint hallgatólagosan – az ítéletükben érvényesítenek, és amely megfelel annak, „amit a jogalkotó mondott volna”. Ez lehet a vastárgy tulajdonságainak részletezése, hogy tükrözze a gyűrű és a fegyver közötti különbséget, vagy az elkövető szándékának figyelembevétele, ami megkülönbözteti a fegyver szándékos használatát a gyűrűviseléstől. Ezek a kiegészítések a „testi sértés” definíciójának és a cselekmény leírásának az elhatárolására irányulnának: a beszélő azzal érvelhetne, hogy a vádlott „rátámadt” vagy „megütötte”, de nem követett el „testi sértést”, nem tagadva magát a tényt, ugyanakkor más jogi kategóriát javasolva.

A méltányossági érvelés szerint a bírának értelmezés révén kell „kitölteniük” a törvény szövegében lévő „hézagot”, ami a fenti példában a szabályt irrelevánssá tenné a vitatott eset szempontjából. A jogalkotó szándékára hivatkoznak tehát, hogy egyértelművé tegyék: a vádnak megfelelő ítélet ellentétes lenne ezzel a szándékkal.¹⁵ Fontos megfigyelés, hogy Aristotelésnek a *Nikomachosi etikában* olvasható leírása a jogalkotó föltételezett eljárásáról (1137b 22–24: „amit a törvényhozó is javasolna, ha jelen lenne, vagy ahogyan már eleve megfogalmazta volna a törvényt, ha ismerte volna a fölmerült esetet”¹⁶) két különböző dologra vonatkozik.¹⁷ Mindez azonban két egymást követő lépés ugyanabban az érvelésben: a konzekvencialista megfontolást, amely a törvény alkalmazásának mellőzéséhez, az igazságtalanság elkerülése érdekében hozott döntéshez vezet, egy értelmezési művelet alapozza meg. Ez utóbbi segíthet a szónoknak meggyőzni a bírakat arról, hogy a méltányos döntés nem az írott törvény ellen irányul, hanem megfelel „az athéni nép törvényeinek és rendeleteinek”. Aristotelés záró fordulata („ha ismerte volna”), a két lépés egymásra utaltságát hangsúlyozza. Az egyedi eset körülményeinek ismerete és az ítélet következményeinek mérlegelése segíti a bírakat abban, hogy döntésre jussanak azon a ponton, ahol a szöveg kevesebbet mond, mint ami az igazságos ítélethez szükséges. Amikor az adott helyzetet elemezve a szónok az általános szabály megfelelő értelmezését igyekszik megfogalmazni, a meghatározás toposa támasztja alá a méltányossági érvet, lehetővé téve, hogy „meg tudjuk világítani a jogosat”.

3.3. A MÉLTÁNYOSSÁG MINT ERÉNY: TÖRTÉNETEK A JELLEMRŐL

Aristotelés *Rétorikájában* az *epieikeia* bemutatása két részre oszlik, amelyek két különböző nézőpontnak felelnek meg: az előző pontban tárgyalt szövegrész a méltányosságra mint értelmezési elvre összpontosít, a másik viszont a méltányosságra mint erényre.¹⁸ Az utóbbiban vázolt toposok némelyike meglehetősen zavarbaejtő, ha a jogalkalmazás szempontjaiként tekintünk rájuk, viszont észszerűnek látszanak, ha egy személy jellemzésére használjuk, akár a perben előadott történetekben, akár magának a pernek a történetében.

A méltányos jellem egyik megnyilvánulása, hogy megértést (*syngnómé*) tanúsítunk azokkal a cselekedetekkel szemben, amelyek esetében ez indokolt. A valódi – igazságtalanságból fakadó – jogsértés (*adikéma*), a hiba (*hamartéma*) és a szeren-

¹⁵ Vö. Edward M. HARRIS: „How strictly did the Athenian courts apply the law? The role of *epieikeia*” *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 2013/1. 31., <https://doi.org/10.1111/j.2041-5370.2013.00049.x>.

¹⁶ ARISZTOTELÉSZ (10. lj.) 221.

¹⁷ BRUNSCHWIG (14. lj.) 151–152.

¹⁸ *Rh.* 1374b 2–3: „világos, hogy mi a méltányosság és mi a méltánytalanság, milyen emberek méltányosak, milyenek nem”. A megkülönböztetést lásd pl. Constantine GEORGIADIS: „Equitable and Equity in Aristotle” in Spiro PANAGIOTOU (szerk.): *Justice, law, and method in Plato and Aristotle* (Edmonton: Academic Printing and Publishing 1987) 165–166., <https://doi.org/10.2307/j.ctv10kmg0f.15>; Christof RAPP: *Aristoteles, Rhetorik* (Berlin: Akademie-Verlag 2002) 2. kötet, 503 ad 1374b 2–4.; részletesebben – részben Georgiadisszal vitázva: BRUNSCHWIG (14. lj.) 135., 151.

csétlenség (*atychéma*) közötti különbségtétel az ilyen megértés példája. Csak az első igényli a törvény teljes szigorát, míg a többi enyhébb megítélést.

A következő két topos a törvényt betűjének és a jogalkotó szándékának ellentétére irányul (1374b 11–13). Ezek a törvényértelmezés kívánatos módjára összpontosítanak,¹⁹ így pozitív szerepet kínálva föl a bírácoknak, és segítve a szónokot abban, hogy elkerülje a törvényellenes döntésre buzdítás vádját.

Aristotelés ezután visszatér az elkövetőhöz: először a tényleges szándék kérdéséhez, szemben magával a cselekedettel (1374b 13–14). Ez a *syngnóméval* kapcsolatos megfontolásokhoz kapcsolódik, egyben visszaautal a meghatározásról és a valószínűségről (a 10–12. fejezetben) mondottakra is.

Ezután a „rész és az egész” ellentétéről esik szó, először általánosságban, majd azzal a javaslattal, hogy egy személy jellemét átfogóan kell vizsgálni, nem pedig csak egy-egy cselekedet alapján. Ez utóbbi a bírói döntés szempontjából irrelevánsnak tűnhet,²⁰ ám ezeknek a toposoknak mégis legitim szerepe lehet egyrészt a bírói mérlegelésben, akár a szankció kiszabásakor,²¹ akár közvetett bizonyítékként az alperes jellemére és ebből következően szándékára, másrészt nem közvetlenül a döntésre irányulva, hanem a beszédben a méltányos jellem megjelenítésére.

Két további topos kapcsolódik a múltbeli tettekhez: a megtett jócselekedetek fölidézése (*mnémoneuein*) a rosszak helyett, valamint a megtapasztalt jó dolgok említése a rosszak helyett (1374b 16–18). Valószínű, hogy nem a bírácoknak kell „emlékezniük” ezekre, hanem a vita más résztvevőinek kell, kellene „megemlíteniük” a megtörtént dolgokat.

Az utolsó három topos esetében (1374b 18–22) méginkább egyértelműnek látszik, hogy nem a bírác, hanem a peres felek (vagy az ügyben közvetlenül nem érintett, de a beszédben jellemzett személyek) hozzáállásáról van szó. Ezek szerint a méltányosság türelmet kíván az igazságtalanság esetén, és hogy az a méltányos, ha a vitát inkább szavakkal, mint tettekkel folytatják, a békéltető eljárást pedig előnyben részesítik a törvényszékkal szemben. A három lépés tehát különböző cselekvési módok közötti választásként jelenik meg.

E toposok többsége nem arra mutat, hogy a bírácoknak hogyan kellene dönteniük, hanem inkább a jellemzés forrásaként szolgál, a beszédben vagy a beszéd által megjelenő *éthosra* összpontosítva.

¹⁹ Harris (15. lj.) 32.

²⁰ A szónoklatokban előfordulnak a múltbeli tettekhez való hivatkozások. vö. Edward M. HARRIS: *The rule of law in action in democratic Athens* (New York: Oxford University Press 2013) 127–128., <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199899166.001.0001>; rámutatva arra is, hogy a bírácok talán nem fordítottak figyelmet az ilyen érvekre.

²¹ Vö. Trevor J. SAUNDERS: *Plato's penal code: Tradition, controversy, and reform in Greek penology* (Oxford: Oxford University Press 1991) 113–118., <https://doi.org/10.1093/oso/9780198148937.001.0001>; Adriaan LANNI: *Law and justice in the courts of classical Athens* (New York: Cambridge University Press 2006) 62., <https://doi.org/10.1017/CBO9780511497865>. Edward Harris kifejti, hogy a *timésis*ben a releváns információk köre szélesebb volt, mint a tárgyalás első részében, ahol a bírácoknak a bűnösség kérdésében kellett dönteniük, lásd HARRIS (20. lj.) 131–136.

4. STÍLUS ÉS JELLEM

A stíluselméletet illetően is megállapítható, hogy kétféle állásponttal találkozunk az aristotelési szövegben. Egyfelől a *Rétorika* III. könyvében részletesen tárgyalja az alakzatokat. Másrészt viszont ezt a részt az előadás (*hypokrisis*) és a kifejezésmód (*lexis*) összehasonlításával vezeti be, kijelentve, hogy az előbbi „sokra képes, éppen a hallgatóság gyarlósága miatt”, míg az utóbbira „mindenféle tanításban, ha kisebb mértékben is, de szükséges ügyelni [...], mert különbség van a magyarázat tekintetében, ha valamit így vagy úgy mondunk; azonban az a különbség mégsem olyan nagy, mert csak a képzelőerőt érinti, s ezt is a hallgatóságra nézve” (1404a 7–12). Úgy látszik tehát, hogy mindkét téma kívül esik a rétorikának az érvelési ideál („magukkal a tényekkel küzdünk”, 1404a 5–6) által kijelölt területén, és elsősorban a „világosság” (*saphés*) igénye indokolja a stilisztikai eszközök bemutatását, hogy a tulajdonképpeni érvelést a nem éppen ideális hallgatóság számára is hozzáférhetővé tegye. Mindez összhangban van Aristotelés másutt is tapasztalható pesszimizmusával (lásd 1354b 3–11), és a rétorika kétarcú voltára vonatkozó nézetek jó részével,²² amelyek a rétorikai anyagon belül a stílus tárgyalását is a szükséges rosszak közé sorolják.

A „világosság” és a „világossá tétel” azonban közelebbi vizsgálatot érdemel, mivel „a beszéd egyfajta jel (*sémeion*), úgyhogy ha nem tesz világossá (*déloi*) valamit, nem tölti be funkcióját” (1404b 2–3). A stílus többféleképpen is segíti az érvelés egyértelművé vagy beláthatóvá tételét. Először is, a hétköznapitól eltérő fogalmazás fölhívja a figyelmet arra, amit a hallgatóság korlátozott figyelme miatt ki kell emelni (vö. 1354b 31–1355a 1). Ugyanakkor meghagyja annak lehetőségét is, hogy elrejtjük azt, amit el kell rejtteni (és ezzel a beszédet abba az irányba tereljük, amit az I. könyv bevezető fejezete a manipuláció egyik formájaként kifogásol). Másodszor, a stílus legfontosabb erénye az „odaillóság” (*prepon*): az olyan beszéd, amelyben a forma megfelel a tartalomnak, és ezáltal hitelessé teszi az elhangzottakat.

Aristotelés szerint a megfelelő szóhasználat lehetővé teszi, hogy az érzelmek és a jellem bizonyos képét közvetítsük, és a stílus kérdését összekapcsolja a „mesterségbeli” bizonyítás leírásával, ahol azt állítja, hogy a jellem általi meggyőzést „a beszéddel kell elérni, nem pedig a szónok jellemének előzetes hírével” (1356a 8–10). Hogy a beszéd formája közvetlenül hozzájárul-e az *éthos* megalapozásához a mesterségbeli bizonyítás értelmében, vitatott. Bár a szkepticizmus itt is jogos lehet, hiszen a kifejezésmódot nehéz egyértelműen visszavezetni bizonyos erkölcsi tulajdonságokra,²³ úgy látszik, hogy a *Rétorika* legalább egy esetben, az életkort illetően utal valamiféle kapcsolatra.

Aristotelés az idős emberek beszédmódjának két stílusjegyét említi. Egyrészt gyakran használnak olyan szavakat, amelyek kevésbé határozottá teszik az állítást, mint például a „talán” vagy az „alighanem” (1389b 18–19). Másrészt a bölcs mon-

²² Pl. George A. KENNEDY: *Aristotle, Rhetoric: A theory of civic discourse* (New York–Oxford: Oxford University Press 2007) 29.; Carnes LORD: „The Intention of Aristotle’s *Rhetoric*” *Hermes* 1981. 330–332.

²³ A *Rétorika* vonatkozó szöveghelyeinek áttekintését és gondos értékelését nyújtja Kristine BRUSS – Richard GRAFF: „Style, Character, and Persuasion in Aristotle’s *Rhetoric*” *Advances in the History of Rhetoric* 2005. 39–72., <https://doi.org/10.1080/15362426.2005.10557247>.

dások idézése jellemző (és illő) a beszédükre (1395a 2–3). Bár az így kialakult benyomásnak nincs közvetlen erkölcsi relevanciája, az életkort kifejezetten megemlíti a szöveg, mint az egyik olyan tényezőt, amely „különbséget tesz” a hajlamok tekintetében (1369a 27–28). E hajlamokkal részletesen foglalkozik a II. könyv, ahol a föl-sorolás deklarált funkciója a hallgatóság és szónokok különböző típusainak bemutatása,²⁴ valójában azonban általánosan használható toposok gyűjteménye.²⁵ Az érzelmek tekintetében a fiatalokat a gazdagokkal együtt említi, mint akik valószínűbb, hogy haragot éreznek, és ezért „hajlamosak a [*hybrisre*]” (1378b 28–29). Az életkorhoz kapcsolódó tulajdonságokra térve, az időseket rosszindulatúnak, bizalmatlannak, gyávának és zsgorinak, míg a fiatalokat vágyakra, impulzivitásra és becsvágyra hajlamosnak, de reménytelinek, bátornak és nagylelkűnek is jellemzi (1389b 19–1390a 24, ill. 1389a 2–b 12).

Az I. könyv törvényszéki rétorikának szentelt fejezeteiben Aristotelés a jogsértés fogalmára és indokaira összpontosít. Az elkövetők típusait a rájuk jellemző hozzáállás alapján írja le, de csak az erényekre és a jellemhibákra, továbbá az érzelmi állapotokra való rövid utalást követően (1368b 12–26). Úgy látszik tehát, hogy e szöveg helyeken együtt van a valószínűségi érvek fölépítéséhez használható anyag. Ha a szónok vagy a beszédben leírt személy egy bizonyos csoportnak megfelelő stílusjegyeket mutat, akkor ez becstornázható abba a gondolatmenetbe, amelynek célja, hogy meggyőzze a hallgatóságot arról, hogy valószínű vagy valószínűtlen, hogy egy bizonyos fajta cselekedetet elkövetett az illető.

Aristotelés a *lexist* túlnyomórészt a nyelvi formán keresztül igyekszik megragadni, és a jellem kifejezését támogató tartalmi elemeket toposnak tekinti. A későbbi rétorok, bár követik ezt a szóhasználatot, egyértelműen bevonják az ilyen elemeket a „stílusnemek” (*ideai*) leírásába. A tarsosi Hermogenés például az egyes típusokra jellemző „gondolati tartalmakat” (*ennoiai*) összegzi, s ez lehetővé teszi, hogy az „etikai” beszédmódot is belevegye az „egyszerűség”, az „édesség”, a „finomság” és a „méltányosság” (*epieikeia*) stilisztikai alosztályába.²⁶ Az utóbbi esetében a szónok „kijelenti, hogy saját döntése alapján törekszik kevesebbre, mint amit elérhetne” (345), vagy előadja, hogy akarata ellenére fordul bírósághoz (346). A „megközelítés” (*methodos*) szintén a beszélő hozzáállását és ezáltal jellemét hivatott kifejezni, a beszéd gondolatmenetének fölépítése és a beszéd hangnemének meghatározása révén. Az *epieikeia* esetében ezek a következőkből állhatnak: „lemondunk néhány minket illető előnyről, vagy tompítjuk az ellenféllel szemben legerősebb érveket, és nem olyan vehemensen adjuk elő azokat, mint lehetne” (347), ehhez járulhat bizonyos tények mellőzése (természetesen a mellőzés kiemelése mellett), és a könnyen érthető beszéd (351–352). Ez utóbbi elvezet a megfogalmazás, vagyis „a mondatok, a szó-

²⁴ Vö. *Rh.* 1390a 25–28: „Mivel minden ember a jellemnének megfelelő vagy a hozzá hasonló beszédet fogadja meg, könnyen átláthatjuk, hogyan kell beszélnünk ahhoz, hogy ilyennek tűnjünk magunk is és beszédünk is.”

²⁵ Bár ezek közül nem mindegyik szolgálhat *enthymémák* alapjául, vö. KENNEDY (22. l.) 148.

²⁶ A Hermogenés *Atakzatokról* (*Peri ideón* [*Id.*]) című művére való hivatkozások Hugo Rabe kiadásának oldalszámait adják meg: *Hermogenis opera* (Lipsiae: Teubner 1913). A fenti gondolatok arisztotelési párhuzamaihoz lásd *Rh.* 1374b 4–22.

rend, a hangzás és a ritmus kérdéséhez is, ha a stílus ezen jellemzői hozzájárulhatnak valamivel” a méltányossághoz (352). Hermogenés itt csupán a „tisztá” és „egyszerű” stílusnemekre utal, jelezve, hogy a beszélőnek önmérsékletet kell tanúsítania mind a forma, mind a tartalom tekintetében, ha méltányos jelleműnek akar látszani.

Úgy látszik, a stílus rétorikai fogalmának két különböző aspektusa van, így két szempontból is releváns a jelek használatára nézve. Egyrészt a jelentésalkotást mint *percepciót* írja le. A hallgatóság úgy érzékeli a beszélőt, mint aki egy bizonyosfajta jellemmel bír, és egy bizonyos üzenetet közvetít – ennek megfelelő szerepet tulajdonít neki a vita történetében, és ad hitelt az általa előadottaknak. Ez részben osztályozási művelet: az ember a benyomásokat korábbi tapasztalatokhoz hasonlítja, analógiákat alkalmazva. A rétorikát tanulóknak a mesterség céljának megfelelően elemezniük kell ezt a jelenséget, és meg kell próbálniuk azonosítani azokat az elemeket, amelyek hozzájárulnak ehhez a hatáshoz. Ezeknek az elemeknek a megismerése révén eljuthatunk a stílushoz mint *konstrukcióhoz*. Ha a rétorika mesterség, akkor taníthatónak kell lennie, mégpedig úgy, hogy megismertetjük másokkal a stíluson keresztül történő jelentésalkotás ezen építőelemeit, és elmagyarázzuk működésük módját. Így elemzés két szintje, az alakzatoké és a stílusnemeké, elválaszthatatlan egymástól.

5. ÖSSZEZGÉS

Aristotelés rétorikai érvelésmélete és az erényre vonatkozó nézetei közötti kapcsolatot már régóta tárgyalja a szakirodalom.²⁷ A fentiekben a törvényszéki rétorikának a *Rétorika* I. könyvében szereplő toposait és a III. könyvében szereplő stíluselmélet egyes részeit áttekintve igyekeztem megvizsgálni az *éthos* és a *logos*, a jellem és az érvelés közötti kapcsolatot a racionális meggyőzésben. Bernard S. Jacksonnak a narratívák jelentésalkotásban betöltött szerepére vonatkozó elmélete segít megvilágítani, hogy az érvek hogyan használhatók föl a jellem megalapozására, és hogy a jellem hogyan szolgálthat érveket a szónok számára.

Még az elsősorban oktatási célú osztályozás alapjául szolgáló definíciókat és megkülönböztetéseket is fölhasználhatja a beszélő arra, hogy a vitában „szerepeket osszon” vagy kérdőjelezen meg. A törvényszéki rétorika *toposait* illetően Aristotelés egészen világossá teszi, hogy a személy jellemével kapcsolatos érvek szerepet játszhatnak a jogsértés valószínűségének megállapításában vagy cáfolatában. Ezt szem előtt tartva a stílusról szóló rész is nagyobb jelentőségű az érvelés szempontjából, mint csupán egy nem ideális közönség igényeinek tett engedmény. Fontos továbbá, hogy a definíció és a méltányosság toposai – amelyekről az lehet a benyomásunk, hogy szigorúan a technikai érvelés területére korlátozódnak – is hozzájárulhatnak a jellem megjelenítéséhez. Ez történhet a személyeket és cselekedeteiket leíró elbeszélés által, de a törvényszéki beszéd pragmatikáján keresztül is, vagyis a beszélő argumentatív viselkedése révén.

²⁷ Talán a legnagyobb hatással: Eugene GARVER: *Aristotle's Rhetoric: An Art of Character* (Chicago: The University of Chicago Press 1994).

AZ ÁLLAMPOLGÁRSÁG MINT NEMZETÉPÍTÉSI ESZKÖZ – LETTORSZÁG A JOG, A POLITIKA ÉS TÖRTÉNELEM HÁROMSZÖGÉBEN

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.3.03>

A Szovjetunió által megszállt Lettország területére több százezer embert költöztettek be 1945 után, jelentős mértékben megváltoztatva az állam etnikai viszonyait. Mivel a beköltözött, döntően orosz nyelvű lakosság jelentős része 1991 után sem távozott, Lettország az állampolgársági szabályozással próbálta az állam nemzeti jellegét biztosítani, ami a lakosság mintegy 30%-ának lett állampolgárságból kizárását eredményezte. Habár a balti állam részese a hontalanságot kizáró nemzetközi egyezményeknek, azok alkalmazását nem tartotta szükségesnek, mert érvelése szerint a Szovjetunió széthullásakor nem függetlennedett, hanem visszaállította az 1940-ben jogellenesen felszámolt függetlenségét és azoknak az állampolgárságát, akik maguk vagy felmenőik révén akkor lett állampolgárok voltak. Nemzetközi nyomásnak engedve később Riga létrehozta a nem-állampolgár státuszt, amelyre az állam a lett állampolgárság megszerzésének előszobájaként tekintett. Habár mára a nem-állampolgárok és a hontalanságot az orosz állampolgárság felvétele révén kikerülőkhöz száma jelentősen csökkent, annak oka elsősorban demográfiai tényezőkre és nem a honosítás sikerére vezethető vissza. A lett állam célja továbbra is az állampolgárság kiterjesztése, ami a Lettország területén született hontalan és nem-állampolgár újszülöttek esetében immár automatikus, a felnőttek esetében azonban a raison d'état okán továbbra is honosításhoz – vagyis a lett nyelv elsajátításához és az állam szempontjából való megbízhatósághoz – kötött, abban az esetben is, ha az illető az ország területén született, és nem rendelkezik más állampolgársággal. A fő kihívást ma is az érintett, lett állampolgársággal nem rendelkező, állandó jelleggel Lettországban élő, a lakosság mintegy 10%-át kitevő társadalmi réteg motivációjának alacsony szintje okozza, ráadásul a 2022-es Ukrajna elleni orosz agresszió újabb kihívást teremtett az állam számára.

1. BEVEZETÉS

A nemzetközi közösség a hontalanság lehetőségének kialakulását az államutódlás során is kizárni igyekszik, ebben az egyes esetekben a nemzetközi jogi szabályozás mellett az érintett államokra helyezett politikai nyomás, illetve nemzetközi

* PhD, egyetemi adjunktus, KRE ÁJK, 1043 Budapest, Viola utca 2–4. E-mail: manzinger.krisztian@kre.hu.

bírói fórumok ítéletei által megjelenő iránymutatások is különösen fontos szerepet játszanak. Mindez igaz az 1991-ben függetlenségét visszaállító Lettország vonatkozásában is, amely a mai napig küzd a nemzetállami önmeghatározása szempontjából kihívást jelentő, a területére a szovjet megszállás időszakában tömegesen betelepített orosz nyelvű lakosság jelenlétével. Ennek a küzdelemnek az egyik eszköze az állampolgársági szabályozás, amelynek formálása az elmúlt évtizedekben jelentős jogi és politikai viták keresztüztüében állt.

Jelen írásban először a nemzetközi jog állampolgársággal és államutódlással kapcsolatos releváns szabályozását tekintjük át röviden, majd a lettországi kontextus történetét és jelenét vizsgáljuk. Ezt követően a függetlenségét visszaállított Lettország állampolgársági szabályozásának fejlődését, a nem-állampolgár jogi státusz kialakulását és tartalmát, illetve az orosz állampolgárság lettországi jelenlétének kérdéseit tekintjük át. Az írás célja egy átfogó kép nyújtása a lettországi állampolgársági helyzetről 2024 elején, különösen az asszertív orosz külpolitika és a lett nemzetállamépítési törekvések fényében.

2. ÁLLAMUTÓDLÁS ÉS ÁLLAMPOLGÁRSÁG

Az állampolgársággal kapcsolatos államutódlási problémák köre a modern állampolgárság megléte óta jelen lévő kérdés, elég csak példaként a trianoni békeszerződés vonatkozó szabályaira és az utóállamokba került magyarok tízezreinek akár évtizedekig megoldatlan állampolgársági problémáira utalni.¹ A két világháború közötti korszakban nem csak a magyar kisebbségeket érintette a probléma: különösen ismert példa Lengyelországé, amely adminisztratív intézkedésekkel igyekezett megakadályozni, hogy az 1919-ben hozzácsatolt korábbi németországi részek német lakosai automatikusan lengyel állampolgárságot és így kisebbségi jogokat szerezzenek – az érintett lengyel többségű területek ugyanis kiemelt német betelepítési vidékek voltak a háborút megelőzően.²

A második világháború utáni világrend egyik alapidokumentumának számító Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 15. cikke az állampolgársághoz való jogot, illetve az attól való önkényes megfosztás tilalmát is nevesíti. Az állampolgársághoz való jog a későbbi évtizedek több globális és regionális nemzetközi szerződésében is alapvető emberi jogként jelent meg.³ Ennek ellenére az állampolgárság

¹ Rácz Kálmán: „Az állampolgárság kérdéséhez” *Jogtudományi Közlöny* 1924/14. 131–132.; Búza László: *A kisebbségek jogi helyzete a békeszerződések és más nemzetközi egyezmények értelmében* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Budapest 1930) 34–44.; GANCZER Mónika: „Magyar területváltozások és állampolgársági kérdések az első világháborút követően” *Jogtudományi Közlöny* 2021/3. 119–127.

² BÚZA (1. lj.) 264–269.

³ Ilyen egyezmények globális szinten például a faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló 1965. évi New Yorki egyezmény, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, a Gyermek jogairól szóló 1989. évi New Yorki egyezmény, illetve az Emberi Jogok Amerikai Egyezménye, az Emberi Jogok Arab Chartája vagy az Állampolgárságról szóló Európai Egyezmény. A vonatkozó egyezmények felsorolását ld. Például: UN Human Rights

kérdése ma is sok esetben politikai érzékenységgel kapcsolódik össze, különösen államutódlási esetekben.

Az államutódlás máig a nemzetközi jog egyik legkevésbé szabályozott területe,⁴ amiben jelentős szerepet játszik a kérdés politikai összetettsége miatt a nemzetközi közösség tagjainak általános vonakodása ilyen szabályok elfogadásától. Mindazonáltal épp az állampolgárság kérdése az egyik, ahol államutódlási esetekben különösen indokolt lehet a nemzetközi közösség szabályozó tevékenységének megvalósulása. Az univerzális, illetve a regionális emberi jogi egyezmények kiemelt figyelmet fordítanak az állampolgárság kérdésre,⁵ különös tekintettel a hontalanság eseteinek megelőzésére és csökkentésére,⁶ de az államutódlási esetekre egyik sem tér ki.⁷ Annak ellenére is minimalista megközelítést alkalmaz a nemzetközi közösség – az önrendelkezés elvét és az esetenként való mérlegelést preferálva –, hogy az 1960–1970-es években lefolyt dekolonizációs folyamatok jelentős esetszámot produkáltak, illetve hogy a hontalanság eseteinek csökkentéséről szóló 1961. évi egyezmény⁸ 10. cikke kifejezetten azt célozza, hogy területtranszfer esetén az érintett államok megegyezéssel kerüljék el a hontalanság megjelenését.⁹

A kiemelt jelentőségű 1961. évi egyezmény 1. cikk 1. pontja a szerződő felek számára – bizonyos feltételek figyelembevételével – kötelezettségként írja elő állampolgárságuk kiterjesztését olyan személyekre, akik az adott állam területén születtek, és máskülönben hontalanná válnának. Ennek az egyezménynek Lettország részese, Oroszország – amely államazonosságát hangsúlyozva magát a Szovjetunió utódának tekinti¹⁰ és a nemzetközi közösség egy része ekként is ismeri el – azonban nem. Amit Lettország 1991-es önállósodása kapcsán viszont – még a vonatkozó történelmi kontextus bemutatását megelőzően – fontos hangsúlyoznunk, az az, hogy a balti állam álláspontja szerint – és ebben a nemzetközi közösség jelentős része támogatja – 1991-ben nem *függetlenedett* a Szovjetuniótól, hanem jogfolytonosan *visszaállította* az 1940-es szovjet megszálláskor elveszített függetlenségét. Ez a megközelítés ugyanis nemcsak az államutódlás megítélése szempontjából jelent eltérő helyzetet és adott hivatkozási alapot Riga számára olyan nemzetközi kötelezettségek

Council: *Human rights and arbitrary deprivation of nationality: Report of the Secretary General*, A/HRC/25/28 (2013), 3.

⁴ GANCZER (1. lj.) 165.

⁵ GANCZER (1. lj.) 200–201.

⁶ David WEISSBRODT – Clay COLLINS: „The Human Rights of Stateless Persons” *Human Rights Quarterly* 2006/1. 246.

⁷ Andreas ZIMMERMANN: „Secession and the Law of State Succession” in Marcelo G. KOHEN (szerk.): *Secession: International Law Perspectives* (Cambridge: Cambridge University Press 2006) 228.

⁸ Magyarországon kihirdette a 2009. évi XV. törvény a hontalanság eseteinek csökkentéséről szóló, 1961. augusztus 30-án, New Yorkban elfogadott Egyezmény kihirdetéséről.

⁹ Ineta ZIEMELE: „State succession and issues of nationality and statelessness” in Alice EDWARDS – Laura VAN WAAS (szerk.): *Nationality and Statelessness Under International Law* (Cambridge University Press 2014) 222., <https://doi.org/10.1017/cbo9781139506007.010>.

¹⁰ Rein MULLERSON: „The Continuity and Succession of States, by Reference to the Former USSR and Yugoslavia” in *The International and Comparative Law Quarterly* 1993/3. 477., <https://doi.org/10.1093/iclqaj/42.3.473>.

teljesítése előli kitérésre, hanem döntően befolyásolta a lett állampolgársági szabályozás kialakítását is.¹¹

Regionális, európai szinten az Európa Tanács égisze alatt megkötött, az állampolgárságról szóló 1997. évi¹² és az államutódlás esetén bekövetkező hontalanság elkerüléséről szóló 2006. évi egyezmények adnak elsősorban irányutatót.¹³ Lettország az 1997. évi egyezményt aláírta, de nem ratifikálta, míg a 2006. évi alá sem írta. Az 1997. évi egyezményt a lett törvényhozás, a *Saeima* háromszor is hiába kísérelte meg ratifikálni. A legutolsó alkalom 2012-ben volt, ekkor a parlament többsége arra hivatkozva utasította el a törvényjavaslatot, hogy az egyezmény rendelkezéseinek nem garantált a belső joggal való kompatibilitása, és hogy nem történt meg azoknak a fenntartásoknak az azonosítása, amelyeket a törvényhozásnak a ratifikációs során meg kellene tennie Lettország érdekeinek védelme okán.¹⁴

Habár Lettország nem írta alá, jelentősége miatt érdemes itt röviden kitérni a 2006. évi egyezményre is. Ennek 5. cikke a jogutód állam kötelezettségévé teszi állampolgársága megadását azoknak, akik a jogelő állam állampolgárságával rendelkeztek abban az esetben, ha az államutódlás következtében hontalanná válnának, és ha a szokásos tartózkodási helyük a jogutód állam területén volt a jogutódlás bekövetkeztekor, illetve, ha nem volt egyetlen államban sem szokásos tartózkodási helyük, akkor megfelelő kapcsolatuk van a jogutód állammal – ilyen például az érintett területen születés vagy az utolsó tartózkodási hely. Az egyezmény 6. cikke egy különleges rendelkezést is tartalmaz: amíg a nemzetközi gyakorlatban többnyire elődállamot kifejezetten kötelezik arra, hogy az átengedett terület lakosságát bocsássa el az állampolgári közösségből, addig a 2006. évi egyezmény kötelezi az elődállamot, hogy ne vonja vissza az állampolgárságát olyan személyektől, akik az utódállam állampolgárságát nem szerzik meg. Jogi szempontból ez az előírás azonban nehezen kivitelezhető olyan esetekben – és ilyen a lettországi példa is – ahol van egy átmeneti bizonytalansági időszak az elődállam effektív hatalmának megszűnése és az új állampolgársági szabályok tisztázása között. Annak ellenére is igaz ez – ahogy erre később kitérünk –, hogy Oroszország 1990-ben – még a Szovjetunió széthullását megelőzően – megpróbálta a szovjet tagállamokat rávenni a kettős állampolgárság intézményének elfogadására.

A fenti nagyon rövid áttekintés alapján jó eséllyel feltételezhetjük, hogy az állampolgárság szabályainak a hagyományosan adottnak tekinthető, szinte kizárólagosan belső jogi szabályozásra utaltsága¹⁵ miatt továbbra is magas a valószínűsége

¹¹ MULLERSON (10. lj.) 484–485.

¹² Magyarországon kihirdette a 2002. évi III. törvény az Európa Tanács keretében, 1997. november 6-án kelt, az állampolgárságról szóló Európai Egyezmény kihirdetéséről.

¹³ Magyarországon kihirdette a 2008. évi XCVIII. törvény az Európa Tanács 2006. május 19-én, Strasbourgban elfogadott, az államutódlás esetén bekövetkező hontalanság elkerüléséről szóló Egyezménye kihirdetéséről. Az egyezménynek nagyon kevés részes állama van, Magyarország mellett Ausztria, Hollandia, Luxembourg, Moldova, Montenegró és Norvégia.

¹⁴ A *Saeima* 2012. február 9-i ülésének jegyzőkönyve, a vonatkozó rész elérhető: <https://titania.saeima.lv/LIVS11/saeimalivs11.nsf/0/AD8CED0ED91F03EAC22579A4003218A0?OpenDocument>.

¹⁵ Rudolf GRAUPNER: „Nationality and State Succession General Principles of the Effect of Territorial Changes on Individuals in International Law” *Transactions of the Grotius Society* 1946. 94.

annak, hogy jövőbeli államutódlások során is előfordulhat akár tömeges mértékben hontalanság.¹⁶ Ez pedig semmiképpen nem jó jel a nemzetközi közösség számára, akkor sem, ha az egyes példák vizsgálata – és ilyen lesz a lettországi is – bizonyos mértékben érthetővé teszik az érintett államok korlátozó, esetleg kirekesztő jellegű szabályozását és gyakorlatát.

3. TÖRTÉNELMI KONTEXTUS

Lettország területe évszázadokon keresztül volt más nagyhatalmak uralma alatt, ennek során pedig nem egy esetben egyes részei más-más államok kereteibe is tartoztak. Riga és az észak-lettországi területek a 18. század elején Svédországtól, a mai Délkelet-Lettország (Latgallia) 1772-ben Lengyelországtól, illetve a mai Délnyugat-Lettország 1793-ban szintén Lengyelországtól került orosz fennhatóság alá. Az Orosz Birodalomban a mai lett államterület egy évszázadnál hosszabb ideig három különböző közigazgatási egység része volt, azonban az egységes és független Lettország eszméje a 20. század elején politikai törekvésnek jelent meg, az orosz hatalom 1917–18-as összeomlása pedig lehetővé is tette a birodalomtól való elszakadást. 1918–1940 között a balti állam függetlenségét élvezett, de 1940-ben megtörtént az első, majd 1944–45-ben a második szovjet megszállás.

A szovjet megszállás évtizedei mélyreható változást eredményeztek a lakosság összetételében: míg 1935-ben az oroszok a népesség 10,6%-át tették ki,¹⁷ addig az 1959-es első szovjet népszámláláskor már 26,6%-ot,¹⁸ az 1989-es utolsó szovjet népszámlálás idején pedig 34%-ot.¹⁹ Ezzel párhuzamosan a lettek aránya 75%-ról 62%-ra, majd 52%-ra zuhant. Az oroszok betelepítése a háború végén, 1945-ben azonnal megkezdődött, a helyi lakosság ugyanis nem támogatta a szovjet rezsimit, így máshonnan kellett hozni az azt működtető személyzetet. A későbbi évtizedekben az iparfejlesztés következményében tovább folytatódott a beáramlás,²⁰ illetve Moszkva jelentős haderőt is telepített Lettország területére, aminek a következménye az lett, hogy a korábban is többnemzetiségű Latgallia és Riga mellett – a városok okán – a közép- és nyugat-lettországi régiók is etnikailag vegyessé váltak.²¹ 1989-re a hét legnagyobb városból hat – közte Riga is – orosz többségű volt.

¹⁶ GANCZER (1. l.) 169.

¹⁷ Ethnicities in region of Latvia. Statistics. http://www.roots-saknes.lv/Ethnicities/ethnicities_statistics.htm.

¹⁸ Всесоюзная перепись населения 1959 года. Национальный состав населения по республикам СССР. Латвийская ССР, [archivált változat], https://web.archive.org/web/20070929090740/http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_59.php?reg=6.

¹⁹ Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР. Латвийская ССР [archivált változat], https://web.archive.org/web/20070927003144/http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=10.

²⁰ Paul KOLSTOE: *Russians in the Former Soviet Republics* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1995) 56–59.

²¹ Ilmārs MEŽS – Ādams NĒMETS (Ādám NÉMETH): „1935. gada tautskaites datu pielāgojums rajonu un mūsdieniu pagastu ideālijumam” *Latvijas Zinatnu Akadēmijas Vestis / Proceedings of the Latvian Academy of Science* 2014/3–4. 65.

Az 1991-es függetlenedés megállította a lettek kisebbségbe szorulásának folyamatát, a szuverenitását visszaszerző állam pedig lett etnikai bázisának helyreállítását tűzte ki célul. Mivel a megszálló állam által betelepített lakosságnak a függetlenedés utáni államterületről eltávolítása a tapasztalatok szerint ma már nem kivitelezhető egyszerűen,²² az orosz lakosság elüldözését pedig nem lehetett a közép-európai németység második világháborút követő kitelepítéséhez hasonlóan megtenni,²³ így a lett kormány először az Oroszországgal, Ukrajnával és Belarusszal a szovjet megszállás idején beköltözötték visszatelepülését elősegítő egyezmények aláírásától várta a megoldást. A várakozásaik azonban nem igazolódtak: az 1989-ben 900 000 fős orosz lakosságnak mindössze valamivel több mint 20%-a választotta a kitelepülést,²⁴ habár például a fővárosból az orosz nyelvű lakosság közel harmada távozott. A becslések szerint 50 000–80 000 szovjet hadsereghez kötődő személy, köztük 22 000 leszerelt tiszt is a maradás mellett döntött.²⁵

Az 1940-ben elveszített függetlenségét visszaállított Lettország számára ezért vált kiemelten fontos kérdéssé az állampolgársági szabályozás: kezelnie kellett a szovjet megszállás idején betelepített és a függetlenedés után is az országban maradt százezrek kérdését, miközben el akarta kerülni az állam többnemzetiségű jellegének hivatalos elismerését. A dilemma erős hasonlóságot azon önmagukat nemzetállamként definiáló országokéval, amelyek az elmúlt évszázadok során a területükön élő, különböző nyelveket beszélő lakosságot asszimiláció révén kívánták – esetenként sikerrel – az állampolgári közösség integráns részévé tenni.²⁶ A lényeges különbséget Lettország esetében az okozta, hogy Riga nem kiterjesztette az államterületet más nemzetiségek által lakott régiókra, hanem a nem lett identitású lakosság jelentős részét a szovjet megszálló hatalom a terület feletti moszkvai kontroll megerősítése céljával költöztette be arra a területre, amely korábban is Lettország része volt.

4. AZ ÁLLAMPOLGÁRSÁG SZABÁLYOZÁSA 1991 UTÁN LETTORSZÁGBAN

4.1. AZ ELSŐ ÁLLAMPOLGÁRSÁGI SZABÁLYOZÁS

A szovjet állampolgárságot egy 1940. szeptember 7-i rendelet terjesztette ki a balti tagköztársaságokra, azoknak a Szovjetunióba betagozódásuk időpontjára visz-

²² Yaël RONEN: *Transition from Illegal Regimes under International Law* (Cambridge University Press 2011) 10, 244., <https://doi.org/10.1017/cbo9780511978142>.

²³ Jonathan RYNHOLD: „The German question in Central and Eastern Europe and the long peace in Europe after 1945: an integrated theoretical explanation” *Review of International Studies* 2011/1. 249–275., <https://doi.org/10.1017/s0260210510000501>.

²⁴ Michele E. COMMERCIO: „Exit in the Near Abroad – The Russian Minorities in Latvia and Kyrgyzstan” *Problems of Post-Communism* 2004/6. 26., <https://doi.org/10.1080/10758216.2004.11052185>.

²⁵ Kristine KRŪMA: *Country Report on Citizenship Law: Latvia* (EUDO Citizenship Observatory 2015) 8.

²⁶ Ennek kapcsán ld. MANZINGER Krisztián: *A területi fókuszú kisebbségvédelem szükségessége és főbb ismérvei Európában* (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar 2019) 15–23.

szamenő hatállyal; vagyis Lettország esetében 1940. augusztus 5-től.²⁷ Az 1979. július 1-jén hatályba lépett új szovjet állampolgársági törvényt megelőzően csak egy szovjet állampolgárság létezett, az új jogszabály viszont már megkülönböztette az összszövetségi és a szövetségi köztársasági állampolgárság intézményeit, habár azok teljesen összefonódtak, csak egyidejűleg tudtak keletkezni vagy megszűnni.²⁸ Ennek megfelelően létrejött a Lett SZSZK állampolgársága is, azonban a Lett SZSZK állampolgárai semmilyen többletjogot nem élveztek más tagköztársaság állampolgárságával rendelkező, de a Lett SZSZK területén élő bármely szovjet állampolgárhoz képest.

A függetlenedési folyamat során Lettországban az állampolgárság szabályozásának kérdése 1988-ban merült fel először, de – hasonlóan Észtországhoz, és eltérően Litvániától²⁹ – a lett nemzeti mozgalom halogatta a törvény megalkotását a függetlenedés megtörténteig. A lett mozgalom motorjának számító és a függetlenedést levezénylő Népi Front részéről 1991 őszén – amikor már az állam függetlenségét elismerte az USA és az akkor még létező Szovjetunió is – az a döntés született, hogy nem keletkeztetnek új állampolgárságot, és különösen nem használják fel a Lett SZSZK „állampolgárságát” sem kiindulási alapként.

A – még a szovjet rendszerben, de már demokratikusan választott – többpárti lett parlament 1991. október 15-i nyilatkozatában³⁰ tett hitet amellett, hogy „Lettország állampolgári közössége (...) továbbra is létezik” és eltérő „attól a jelentős számú szovjet állampolgártól, akik a hosszára nyúlt megszállás idején költöztek Lettországba”, a jogalkotó célja pedig ennek következtében nem lehet más, mint „felszámolni Lettország szovjet okkupációja és annexiója következményeit”.³¹ A parlamenti nyilatkozat nagyon szigorú feltételeket, tizenhat évnyi helyben lakást, az előző állampolgárságról való lemondást, lett nyelvtudást, a lett alkotmány ismeretét és állampolgári esküt javasolta a kormánynak a honosítási feltételeként előírni.³²

²⁷ Érdemes megemlíteni, hogy a rendelet a 3. cikkében külön kitért azon nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek szovjet állampolgárság-szerzésének kérdésére, akiket „a szovjet hatalom létesítését megelőzően fennálló rezsimiek” akadályoztak meg abban, hogy a korábbi államok állampolgárságát megszerezzék. A rendeletet közli: *Laws Concerning Nationality, United Nations Legislative Series, ST/LEG/SER.B/4*, United Nations, New York 1954, 463.

²⁸ BAJÁKI Veronika: „Alapelvek és normák kapcsolatrendszere a Szovjetunió új állampolgársági törvényében” *Állam és Igazgatás* 1979/10. 912.

²⁹ Az 1989. november 3-i állampolgársági törvény elfogadásával Litvánia lett az első szovjet tagállam, amely szabályozta a köztársasági állampolgárság kérdését. A törvény inkluzív kompromisszumot jelentett a helyreállított államiság és az újonnan függetlenedő állam modelljei között: az állam területén születettek vagy ott élő, más állampolgársággal nem rendelkezők automatikusan megkapták a litván állampolgárságot, míg a más állampolgárságú, Litvániában élőknek két évük volt eldönteni, hogy megtartják azt, vagy a litvánt veszik fel. Nyelvi kritériumokat nem alkalmaztak, de az optánsoktól egy olyan nyilatkozat aláírását kérték, amely a Litván SZSZK alkotmányának és törvényeinek tiszteletben tartásáról szól. Mindenki másnak honosítás révén tették elérhetővé az állampolgárság megszerzését. ROGERS BRUBAKER: „Citizenship Struggles in Soviet Successor States” *The International Migration Review* 1992/2 Special Issue: The New Europe and International Migration. 280–281.

³⁰ A szöveg angol fordítása elérhető: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL\(-1991\)034-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL(-1991)034-e).

³¹ BRUBAKER (29. l.) 281–282.

³² BRUBAKER (29. l.) 282–284.

Mivel a parlament politikai kompromisszum hiányában ekkor még nem tudott egy új állampolgársági törvényt elfogadni,³³ az 1919. augusztus 23-i állampolgársági törvényt helyezték hatályba, amivel kizárták a szovjet megszállás idején – az új percepció szerint idegen testként³⁴ – beköltözötték túlnyomó többségét az állampolgári közösségből, és számukra az állampolgárság megszerzését egy komplex – de a parlament által sürgetettnél enyhébb feltételek teljesítését jelentő – honosítási vizsga letételéhez köthették. A visszaállított szabályozás révén azok, illetve leszármazóik kaptak automatikusan lett állampolgárságot, akik 1940-ben is rendelkeztek azzal. A két világháború közötti állampolgárságot a jogalkotó ezzel megdöntésetlen jogi vélelemként folyamatosan létezni nyilvánította a megszállás évtizedei alatt is.³⁵ Az 1940. június 17.³⁶ után „vegyes” házasságból születettek – akiknek az egyik szülője lett állampolgár volt a megszállás előtt, de a másik nem –, *ipso facto* jogosulttá váltak a lett állampolgárságra, habár a leszármazás kérdése több esetben sem volt könnyen eldönthető, így esetenként szövevényes jogi problémákat eredményezett a szabályozás.³⁷ A döntés jelentős társadalmi törést eredményezett, hiszen a lakosság nem lett nyelvű része és a kisebbséggé váló orosznyelvűek pártja, az *Eggyenlőség*, az új-állam modell, vagyis a teljes lakosság automatikus állampolgárra tételében reménykedett.

A visszaállított állampolgársági törvény maga is viták forrása volt az 1919-es elfogadásakor, mert az állampolgárság és a nemzetiségi kérdés összekapcsolása már az első Lett Köztársaság (1918–1940) időszakában is megjelent. Az 1919-es törvényt az elfogadásakor „soviniszta” jellege miatt támadták a lettországi kisebbségek, például a korábbi tartózkodási övezeten³⁸ kívül – így különösen Rigában – nem regisztrált módon élő zsidók, akiket a szabályozás kizárt az automatikusan állampolgárságot szerzők közül. Lett részről 1919-ben elismerten az volt a szándék, hogy azoknak az oroszoknak és zsidóknak ne tegyék automatikusan elérhetővé az állampolgárságot, akik 1914. augusztus 1. után költöztek Lettországba, és nem vették ki részüket a bolsevizmus elleni harcból.³⁹ Az 1920-as évek első felének parlamenti vitái mutatják, hogy a lett politikai élet a zsidók – és kisebb részben az orosz mene-

³³ Anna BATA: *The Russian Minorities in the Former Soviet Republics – Secession, Integration, and Homeland*, (London-New York: Routledge 2022) 122.

³⁴ KŐSZEGI Margit – BERKI Márton – BARTA Géza: „A liminalitás terei és idői az európai posztsovjeter térben az orosz és szovjet expanziós törekvések tükrében” *Tér és Társadalom* 2018/4. 43., <https://doi.org/10.17649/tet.32.4.3094>.

³⁵ BRUBAKER (29. l.) 278.

³⁶ Lettország szovjet megszállásának napja.

³⁷ Gatis PURIŅŠ: *Latvijas pilsonība ab ovo* (2000), <http://home.lu.lv/~politics/raksti/Pilsoniba/pilsoniba.htm>.

³⁸ A zsidóknak kijelölt Tartózkodási övezet (Чепр́а ос́едлост́и) 1791 és 1915 között létezett, fókuszosan szűkülő területi kiterjedésben az Orosz Birodalom nyugati részein – a mai Belorusszia, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Moldova Köztársaság, Oroszország és Ukrajna akkor orosz fennhatóság alá eső területein. Főszabály szerint a zsidók ezen a területen kívül nem élhettek Oroszország más részein, de bizonyos esetekben az övezeten belül is voltak zsidó lakosság számára tilos települések. A mai Lettország délkeleti része esett az övezetbe.

³⁹ Marina GERMANE: *The history of the idea of Latvians as a civic nation, 1850-1940* (PhD thesis. University of Glasgow 2013) 221–222.

kültek – állampolgárságból való kizárása okán szűkítette az automatikus állampolgárságszerzést, mert az állampolgársági törvényben elsősorban a lett állam lett jellegét védő politikai kérdést láttak.⁴⁰

Az 1919-es állampolgársági törvény szerint Lettország lakosságának 94,2%-a szerzett automatikusan állampolgárságot, az arány 1925-ig honosításokkal 96,5%-ra emelkedett; ekkor a lakosság 1,7%-a volt külföldi állampolgár és 1,8%-a hontalan,⁴¹ főleg Nansen-útlevelel⁴² hordozója. 1920 és 1925 között a lett nemzetiségűek között a lett állampolgárok aránya 99,3-ról 99,4%-ra nőtt, németek között 79-ről 85%-ra, az oroszok között 86-ról 96%-ra, míg a belaruszok között 91-ről 97%-ra. Így látható, hogy a kirekesztettek valóban elsősorban a zsidók voltak, akik az összlakosság 5,2%-át tették ki, de az állampolgároknak csak 4,5%-át, azonban még közülük is 77, illetve 83% volt lett állampolgár a referenciaévekben.⁴³

A számok alapján racionálisan nehezen magyarázható, hogy miért az állampolgársági törvény volt a két világháború közötti korszak legvitatottabb, összesen tízszer módosított jogszabálya, két tény azonban fontos hangsúlyozni. Egyrészt a lett politikai elit jelentős része számára az etnikai közösség kiemelten védendő, támadás alatt állónak látott érték volt; a lakosság többsége azonban – a meglévő antiszemitizmus ellenére – nem osztotta ezt a meglátást. A másik következtetés pedig az, hogy mivel a kisebbségek a két világháború közötti időszakban az állampolgársági – és nem például a kulturális autonómiáról vagy a nyelvhasználatról szóló – törvény módosítását szorgalmazták, ezért az integráció *versus* szegregáció dichotómiájában egyértelműen az elsőt választották.⁴⁴

Az 1991-ben visszaállított állampolgárság az összlakosság több mint negyedét – 28,2%-ot, 673 398 főt⁴⁵ –, köztük az orosz nyelvűek 60%-át⁴⁶ zárta ki a lett állampolgári közösségből, valamint a politikai és gazdasági jogok széles spektrumából – így például a föld tulajdonlásából. Az állampolgári közösség 1991-es szűkre szabásának következménye lett az is, hogy amíg az 1990-es – első és utolsó szabad szovjet – parlamenti választáson 1 593 018 szavazatot adtak le, addig a függetlenség utáni első 1993-as parlamenti választáson 91,2%-os részvétel mellett is csak 1 134 204-et, ekkor ugyanis csak az ország felnőtt lakosságának 64%-a rendelkezett

⁴⁰ GERMANE (39. lj.) 221–254.

⁴¹ Lettországban a két világháború között is több tízezer hontalan élt – 1925-ben 33 544 fő, túlnyomórészt Nansen-útlevelel rendelkező orosz emigráns, akiknek a száma 1935-re 12 444-re csökkent. PURIŃŠ (37. lj.).

⁴² Fridtjof Nansen norvég diplomata, 1921-től a Nemzetek Szövetségének Menekültügyi Főbiztosa által megalkotott olyan személyazonosításra használt dokumentum, amelyet kezdetben az orosz polgárháború elől menekültek nélkül külföldre menekültek kaptak annak érdekében, hogy át tudjanak lépni államhatárokon. Később örmény, török, bolgár és közel-keleti menekültek is kaptak ilyen, ún. Nansen-útlevelet, amelyet mintegy ötven állam ismert el a két világháború közötti időszakban. A kérdés kapcsán lásd: LOUISE W. HOLBORN: „The League of Nations and the Refugee Problem” *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 1939/May 124–135., <https://doi.org/10.1177/000271623920300115>.

⁴³ GERMANE (39. lj.) 239., 262–264.

⁴⁴ GERMANE (39. lj.) 269.

⁴⁵ KRŪMA (25. lj.) 5.

⁴⁶ GERMANE (39. lj.) 345.

lett állampolgársággal, ami a szavazás feltétele volt. 1994 elején a 2,4 millió lettországi lakosból 1,7 millió fő, 72% volt lett állampolgár, a 709 952 regisztrált oroszból pedig mindössze 277 352 fő, vagyis 39%. Rigában és Jurmalában ekkor a lakosság kevesebb mint 50%-a rendelkezett lett állampolgársággal, de Liepajában csak 38%, míg Daugavpilsben, az ország második legnagyobb városában csak 25% volt a lett állampolgárok aránya.⁴⁷

Habár a visszaállításáról szóló 1991. októberi döntés után az 1992-es év jelentős részben a lakosság számbavételéről és az állampolgárságra automatikusan jogosultak azonosításáról szólt,⁴⁸ folyamatos viták zajlottak az új törvény tervezett tartalma kapcsán is. Egy felvetés például Anatolij Gorbunovs akkori lett parlamenti házelnöktől származott, aki azt javasolta, hogy az apartheid felszámolásáról döntő 1992. március 17-i dél-afrikai népszavazáshoz hasonlóan – amin csak a fehér lakosság szavazhatott, mert a 70% feletti arányt kitevő fekete lakosság ki volt zárva a politikai jogokból – Lettországból is csak az 1940-es állampolgárok leszármazottai dönthessék el, hogy beengedik-e a politikai közösségbe a szovjet megszállás idején betelepülteket.⁴⁹

4.2. AZ 1994-ES ÁLLAMPOLGÁRSÁGI TÖRVÉNY

Az új állampolgársági törvényt 1994-ben fogadták el. A törvény a honosítás általános szabályait a következő feltételekhez kötötte: 1990 májusát követően legalább öt-éves életvitelszerű tartózkodás Lettországból, a lett nyelv, történelem, himnusz és az alkotmányos alapok ismerete, valamint legális jövedelem. Amíg bizonyos személyek a nyelvvizsga kötelezettsége alól felmentést kaphattak, addig másokat *ab ovo* kizártak a honosítás lehetőségéből: akik külföldi állam – ideértve a Szovjetuniót is – hadseregében szolgáltak, és besorozásukat megelőzően nem Lettországból laktak, akik a KGB-ben vagy más titkosszolgálatban dolgoztak, továbbá akik Lettország függetlensége ellen tevékenykedtek.⁵⁰

Ez utóbbi korlátozások nem jelentettek a nemzetközi közösség számára tolerálhatatlan előírást, hiszen már az 1980-as években is elfogadott volt, hogy az utódállam mérlegelheti az államterülethez való kötődés erősségét, illetve dönthet az elődállam közigazgatási és erőszak szervezetei tagjainak kizárásáról az automatikus állampolgárság-transzferből.⁵¹ Különösen védhetőnek tűnik az álláspont a jogtalan uralom

⁴⁷ *Report of the Council of Europe (CLRAE) Observer Delegation to the Local (and Regional) Elections in Latvia, 29 May 1994.* Congress of the Local and Regional Authorities of Europe, CG/Bur (1) 13. 3., <https://rm.coe.int/168071887c>.

⁴⁸ Office of Citizenship and Migration Affairs Republic of Latvia, History, <https://www.pmlp.gov.lv/en/history>.

⁴⁹ KOLSTOE (20. lj.) 123.

⁵⁰ Magdalena SOLSKA: „Citizenship, Collective Identity and the International Impact on Integration Policy in Estonia, Latvia and Lithuania” *Europe-Asia Studies* 2011/6. 1091., <https://doi.org/10.1080/09668136.2011.585762>; Ina DRUVIETE: „Linguistic human rights in the Baltic States” *International Journal of the Sociology of Language* 1997. 127., 170., <https://doi.org/10.1515/ijsl.1997.127.161>.

⁵¹ RONEN (22. lj.) 10., 242.; ZIEMELE (9. lj.) 223–224.

megszűnését követően – ahogy azzal Lettország saját vonatkozásában érvelt –,⁵² hiszen könnyű arra hivatkozni, hogy az utódállamra nem kényszeríthető rá a jogsértést elkövető agresszor döntésének következménye. Ezt az Emberi Jogok Európai Bíróságának (EJEB) több, Lettországra vonatkozó döntése is megerősítette.

Az első ilyen alkalom a Slivenko v. Latvia ügyben⁵³ 2003. október 9-én hozott ítélet volt, amely megállapította, hogy bár Lettország megsértette az Emberi Jogok Európai Egyezményének (EJEE) magán- és családi élet tiszteletben tartásához való jogról szóló 8. cikkét, amikor az egyedi körülmények mérlegelése nélkül döntött az EJEB-hez forduló fél kiutasításáról, de a bíróság értékelése szerint a megszálló csapatok ország területéről történő eltávolítása általánosságban legitim célt képez.⁵⁴ Néhány hónappal később, 2004. január 29-én épp erre hivatkozással nyilvánította az EJEB elfogadhatatlannak egy 1991 után orosz állampolgárságot kapott és az orosz hadsereg lettországi bázisán – az 1994-es kivonulást megelőzően – állomásozó személynek a keresetét, aki az orosz kivonulás fényében benyújtott tartózkodási engedélykérelmének lett elutasítását sérelmezte.⁵⁵

Az etnikai preferencia nemcsak a későbbi gyakorlatban, de már magában a törvény szövegében is megjelent. Ennek ékes példája volt a honosítási korlátozást jelentő ún. ablakrendszer. Az ablakrendszer egyrészt előírta, hogy melyik korcsoportból hány fő szerezhethet állampolgárságot, másrészt pedig 2003-ig kizárta a Lettország területén kívül – így elsősorban a Szovjetunió más részein – születetteket a honosítás lehetőségéből.⁵⁶ Ugyanígy etnikai prioritizálást jelzett az is, hogy a honosításnál előnyt élveztek azok a lett és liv⁵⁷ nemzetiségű személyek, akik a törvény szövege miatt valamilyen okból nem kaptak automatikusan állampolgárságot. Az ennyire nyilvánvalóan etnikailag motivált és megszorító szabályozást Guntis Ulmanis akko-

⁵² Az 1940-es szovjet bevonulás tekintetében eltér a lett és az orosz megközelítés: lett részről egy szovjet katonai inváziót látnak benne, orosz részről pedig azt hangsúlyozzák, hogy az 1919 után elmenekült kommunista lett politikai elit tért haza és állította vissza az 1918–1920 között létezett Lett Szocialista Szovjet Köztársaságot, élén az 1940–1959 között lett első titkári pozíciót betöltő Jānis Kalnberziņš-sel.

⁵³ Az eljárást Tatjana Szlivenko kezdeményezte, aki 1959-ben az Észt SZSZK-ban szovjet katonacsaládba született. Szülei egyhónapos korában a Lett SZSZK-ba költöztek, ő pedig ott 1980-ban hozzáment egy szovjet katonához, akivel 1981-ben közös gyermekük született. Szlivenko férje 1994-ben nyugdíjba ment, és tőle a lett szabályozás okán megtagadták az állampolgárság megszerzésének lehetőségét; 1996-ban a férj az orosz állampolgárság felvételével Oroszországba költözött. Még abban az évben Tatjana Szlivenkót és lányát is felszólította Lettország a távozásra, amit végül – engedve a nyomásnak – 1999-ben megtették. Ekkor Oroszországba költöztek, és ott felvették az orosz állampolgárságot, miközben Tatjana szülei Lettországban maradtak. Szlivenko édesapja ugyanis 1986-ban nyugdíjba vonult a szovjet hadseregből, de ezután is Lettország területén maradt, így az EJEB értékelése szerint nem jelentett veszélyt az államra nézve. Az ítéletet követően Tatjana Szlivenko és lánya visszatértek Lettországba, és kérelmükre állandó tartózkodási engedélyt kaptak.

⁵⁴ *Slivenko v. Latvia* [GC], Judgement of 9 October 2003, no. 48321/99, § 128–129.

⁵⁵ *Kolosovskiy v. Latvia*, Decision of 29 January 2004, no. 50183/99.

⁵⁶ Graham SMITH – Vivien LAW – Andrew WILSON – Annette BOHR – Edward ALLWORTH: *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands – The Politics of National Identities* (Cambridge: Cambridge University Press 1998) 105., <https://doi.org/10.1017/CBO9780511598876>. Az 1996–2003 között működtetni tervezett ablakrendszer nemzetközi nyomásra 1998-ban törölték a szabályozásból.

⁵⁷ A lívek Lettország nyugati területén őshonosnak számító finnugor nyelvet beszélő népesség volt, amelynek utolsó anyanyelvi beszélője 2013-ban – Kanadában – halt meg.

ri lett államfő – aki kisgyermekként maga is hat évet töltött szibériai kitelepítésben – elkerülhetetlennek nevezte a nemzet túlélése érdekében.⁵⁸

A jogalkotási folyamatot széles körű nemzetközi figyelem kísérte; 1993-as levelében Max van der Stoel, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) kisebbségügyi főbiztosa például kifejezetten – és hiába – javasolta a rigai kormánynak, hogy a lett identitás erősítését ne az állampolgársági szabályozás, hanem kulturális, oktatási és nyelvi téren eszközölt változtatásokkal kísérelje elérni.⁵⁹ Az elkészült törvénytervezet első változatát az Európa Tanács (ET) elfogadhatatlannak minősítette, ezért került bele a végleges szövegbe – kompromisszumként – a *nem-állampolgárokra* vonatkozó szabályozás. Hasonlóképpen, az ET, az EBEÉ és az USA nyomására került ki a szövegből az évente honosíthatókra vonatkozó kvóta előírása: az eredeti jogalkotói elképzelés ugyanis az volt, hogy 1600 főben, az állampolgári közösség 0,1%-ában maximalizálják az évente honosíthatók létszámát annak érdekében, hogy megakadályozzák az állampolgári közösség „felhígulását”.⁶⁰

Az 1994-es szabályozásnak megfelelően 1995-ben kezdődött az állampolgárságot automatikusan nem szerzettek honosításának folyamata Lettországból, de egyrészt a várakozásoknál kisebb érdeklődéssel, másrészt pedig az állami intézmények esetenkénti hátráltató hozzáállásával kísérve. Ez utóbbit állapította meg az EJEK a *Kaftailova v. Latvia*⁶¹ ügyben, ahol azért marasztalta el a bíróság Lettországot az EJEK 8. cikkének megsértése miatt, mert a Lett SZSZK-ba 1984-ben beköltöző személy állandó lakcímének kiadását egy, a kérelmező által elkövetett hiba okán elutasította, és utána tíz-tizenkét évig bizonytalanságban tartotta.⁶² Azonban az EJEK előtti eljárásból fakadó nyomás – egészen pontosan a kérelmek befogadása a bíróság által – még olyan jogi státuszok rendezésére is megoldást teremtett esetenként, így például a *Shevanova v. Latvia*,⁶³ illetve a *Sisojeva and Others v. Latvia*⁶⁴ ügyek-

⁵⁸ Batta (33. lj.) 129.

⁵⁹ *CSCE Communication No. 124*, Prague, 23 April 1993, <https://www.osce.org/files/f/documents/e/9/30608.pdf>, 9. A főbiztos az általános javaslatokon túl tizenhét konkrét ajánlást is megfogalmazott. 9–12.

⁶⁰ Batta (33. lj.) 122., Solska (50. lj.) 1095.

⁶¹ *Kaftailova v. Latvia*, Decision of 7 December 2007, no. 59643/00.

⁶² Az ítélet 35. pontja kiemelte, hogy a helyzetet végül a lett kormánynak az EJEK előtti eljárás során, 2005. február 2-én kiadott 75. sz. rendelete oldotta meg, amely „a megfelelő dokumentumok benyújtása esetén” állandó tartózkodási engedély kiadására utasította a Belügyminisztériumot.

⁶³ *Shevanova v. Latvia* [GC]. Decision of 7 December 2007, no. 58822/00. A felperes Nina Shevanova 1970-ben költözött a Lett SZSZK-ba, 1973-ban összeházasodott egy lett állampolgárral, akivel közös fiuk születtek, de 1980-ban elváltak. 1981-ben bejelentette a szovjet hatóságoknak, hogy elveszítette az útlevelét, amit 1989-ben megtalált, de innentől a két dokumentumot párhuzamosan használta: a „régit” szovjet útlevelébe igazolást hamisított arról, hogy megszűntette lettországi illetőségét, és annak alapján orosz állampolgárságot szerzett, az „új”-jal pedig lettországi nem-állampolgár státuszt és állandó tartózkodási engedélyt kért. A visszasságot a lett hatóságok felfedezték, és 1998 áprilisában kiutasították, valamint öt évre megtiltották a beutazását, a döntést azonban nem hajtották végre. Miután az EJEK a kérelem befogadásáról döntött, a rigai kormány 2005 februárjában lehetőséget adott Shevanovának a jogállása rendezésére.

⁶⁴ *Sisojeva and Others v. Latvia*. Decision of 15 January 2007, no. 60654/00. Arkady Sisojev szovjet katoná 1968-ban érkezett lett területre, és 1989 novemberében vonult nyugdíjba a hadseregből. 1970 óta élt Alüksne városában a szintén a Lett SZSZK-n kívülről betelepült feleségével. 1992 januárjában állandó tartózkodási helyet létesítettek Oroszországban, ami 1995-ben kiderült (21. pont),

ben, ahol a felperesek különböző mértékben, de rosszhiszemű és jogellenes magatartást folytattak.⁶⁵

1995–1998 között összesen mintegy 12 000 személy lett honosítva a mintegy 16 000 jelentkezőből.⁶⁶ Az alacsony érdeklődésnek több oka is volt: hiányos lett nyelvtudás, a kötelező sorkatonai szolgálat elkerülésének szándéka, az orosz vízum megszerzésének könnyebbsége lett állampolgárság nélkül, az emberi jogok Lettország által állampolgárság nélkül is biztosított kellően magas szintje, bizalmatlanság a rigai kormányzattal szemben, illetve általános az identitásválság a Szovjetunió összeomlását követően.⁶⁷ Emellett szerepet játszott az is, hogy a lettül nem beszélő lettországi oroszok túlnyomó többsége tanulásra nehezen rávehető gyári munkás volt, akik abban bíztak, hogy végül eltűnik majd a nyelvtudásra vonatkozó előírás.⁶⁸

Az állampolgársági törvényt már 1995-ben módosították, lett állampolgárságra jogosulttá váltak az országban élő, más állampolgársággal nem rendelkező lettek és lívek, a lett állampolgárságukat házasság okán elvesztő nők, lett tannyelvű iskolákban végzett árvák és személyek, illetve a szülők megegyezésének feltételével az olyan gyermekek, akiknek legalább az egyik szülőjük lett állampolgár.⁶⁹ 1998-ban különösen átfogó törvénymódosítás történt, elsősorban nemzetközi nyomásnak engedve. Ekkor a lett jogalkotó eltörölte az ablakrendszert, könnyítette a honosítás szabályain, és szülői kérés alapján vizsga nélküli, elismeréssel történő lett állampolgárság-szerzést biztosított az 1991. augusztus 21. után Lettország területén született hontalan vagy nem-állampolgár szülők gyermekeinek.⁷⁰ Az állampolgársági törvényt összesen tizenhat ponton módosító törvény hatályba lépését annak ellenzői országos népszavazáson megpróbálták megakadályozni, de a 69,2%-os részvétellel megtartott 1998. október 3-i szavazáson a szavazók 53,9%-a a módosítások megtartása mellett tette le a voksát, ami a lakosság támogatását mutatta az állampolgársági szabályok liberalizálásá-

és a lett hatóságok elrendelték 1993-as regisztrációjuk törlését. 1996-ban Arkady és lánya orosz állampolgárrá vált, a feleség pedig továbbra is hontalan volt, de Lettország területén tartózkodó volt szovjet katonák és családtagjaik szociális ellátásáról szóló lett–orosz egyezmény végrehajtásáért felelős háromoldalú bizottság 1998. május 15-i döntése alapján a családtagok jogosultak állandó lettországi tartózkodási engedélyre (25. pont). Az ennek alapján kiadott engedélyt a Legfelsőbb Bíróság 1999. szeptember 15-i ítéletével megsemmisítette, hivatkozásának alapja pedig az útlevelekkel való korábbi visszaélés volt. Az új eljárásban már ennek megfelelően elutasította a felperesek kérelmét a regionális bíróság. Az EJEB előtti eljárás megindulását követően, 2003 novemberében a lett hatóságok személyre szabott tájékoztatást adtak a felpereseknek lettországi tartózkodásuk törvényesítéséhez szükséges lépésekről, azonban egyikük sem hajtotta végre a lépéseket (38–41. pontok) és fenntartották eredeti – az állandó tartózkodási engedély megszerzése – iránti kérelmüket (42–45. pontok). Ítéletében végül a bíróság úgy vélte, hogy Lettország teljesítette jogszabályi kötelezettségeit a felperesek vonatkozásában.

⁶⁵ Ez utóbbi ügyben a lett hatóságok ki is hallgatták az I. rendű felperest, amely tényt az EJEB is rögzítette ítéletében (35–37., 112–113., 115–126. pontok), azonban az egyszeri rendőrségi kikérdezést nem értékelte a testület „nyomásként”, „megfélemlítésként” vagy „zaklatásként”, amely az EJEB elé betervezett kérelme visszavonását vagy módosítását célozta volna.

⁶⁶ KRŪMA (25. lj.) 6.

⁶⁷ KRŪMA (25. lj.) 6.

⁶⁸ KOLSTOE (20. lj.) 126.

⁶⁹ KRŪMA (25. lj.) 6.

⁷⁰ AMBRUS Mónika: „Lettország – Állampolgárnak lenni vagy nem(állampolgárnak) lenni?” *Külgügyi Szemle* 2004/3–4. 32–33.

ra. A területi különbségek az eredményekben is látszottak: amíg Kurzeme és Zemgale régiókban a szavazók szűk abszolút, Vidzeme régióban pedig relatív többsége támogatta a módosító törvény megsemmisítését, addig Rigában 52%-uk, Latgalében pedig 68,6%-uk utasította azt el – kiemelkedő volt ezen belül is a délkeleti Daugavpils és Rezekne városok 78,6%-os, illetve 75,1%-os aránya.⁷¹

Mindennek ellenére az ablakrendszer eltörlését követően sem ugrott meg a honosítási kérelmek száma, az első évben bő 15 000 fő szerzett állampolgárságot, ami elenyésző kisebbsége volt a lett állampolgárság nélküli mintegy félmillió lakosnak. Ennek okán még 2005-ben is az ország oroszajkú lakosságának mintegy fele nem rendelkezett lett állampolgársággal.⁷² A kormányzat a legfőbb okot a lett nyelv ismeretének hiányában látta, ezért az 1990-es évek végétől a nyelv megtanulásának elősegítéséhez szükséges infrastruktúra kiépítése is kormányzati cél lett, kampányokat szerveztek, és több tucat tananyagot publikáltak.⁷³

4.3. A NEM-ÁLLAMPOLGÁRSÁG

Az 1948-ban az ENSZ Közgyűlése által elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 2. cikke a diszkriminációmentességet alapelveként fogalmazta meg, míg a 15. cikk rögzítette az állampolgársághoz való jogot, illetve azt, hogy attól, illetve az állampolgárság megváltoztatásának jogától önkényesen senki nem fosztható meg. Lettország tagja az ENSZ keretében született három releváns nemzetközi szerződésnek is, a hontalan személyek jogállásáról szóló 1954. évi, a hontalanság eseteinek csökkentéséről szóló 1961. évi és a gyermekek jogairól szóló 1989. évi egyezménynek – viszont ezek előírásainak összeegyeztetése a követett *raison d'état*-val – a nemzeti állam megteremtésének céljával – nehezen teljesíthető, ami egy *sui generis* megoldást tett szükségessé. Riga így az 1995. április 12-én elfogadott törvénnyel⁷⁴ létrehozta a nem-állampolgár jogi státuszt, bár a vonatkozó igazolványok kiadása csak 2007-ben kezdődött meg.⁷⁵

Az 1995-ös törvény elfogadásának oka egyértelműen a nemzetközi intézmények és a nemzetközi közösség részéről érkező nyomás volt arra, hogy Lettország – és a szintén hasonló kihívásokkal küzdő Észtország – teremtsen lehetőséget az állampolgárság megszerzésére a szovjet megszállás idején beköltözötték számára.⁷⁶ A nem-

⁷¹ Tautas nobalsošana [archivált változat], <https://web.archive.org/web/20110722162705/http://www.cvk.lv/cgi-bin/wdbcgiw/base/base.velbals>.

⁷² Olga PISARENKO: „The Acculturation Modes of Russian Speaking Adolescents in Latvia: Perceived Discrimination and Knowledge of the Latvian Language” *Europe-Asia Studies* 2006/5. 756., <https://doi.org/10.1080/09668130600732100>.

⁷³ KRŪMA (25. l.) 7.

⁷⁴ Par to bijušās PSRS pilsoņu statusu, kuriem nav Latvijas vai citas valsts pilsonības, <https://likumi.lv/doc.php?id=77481>.

⁷⁵ Vihalemm TRIIN – Gabrielle HOGAN-BRUN: „Language policies and practices across the Baltic: processes, challenges and prospects” *European Journal of Applied Linguistics (EuJAL)*.2013/1, 69., <https://doi.org/10.1515/eujal-2013-0004>.

⁷⁶ ZIEMELE (9. l.) 241.

állampolgárságról szóló törvény azoknak a Lettországbán életvitelszerűen tartózkodó volt szovjet állampolgárok helyzetét szabályozta, akik a Szovjetunió felbomlását követően nem szerezték meg sem a lett, sem más állam állampolgárságát. A jogszabály személyi hatálya közülük is csak azokra terjedt ki, akik 1992. július 1-jén Lettország területén bejelentett lakhellyel rendelkeztek, nem lett állampolgárok és – leszámítva a szovjet állampolgárságot – nem állampolgárai és nem is voltak állampolgárai más államnak, valamint nem voltak Lettországon kívülről származó szovjet katonai vagy polgári alkalmazottak, illetve nem ezek családtagjai.

A létrehozott nem-állampolgár (lettül *nepilsoņ*) státusz nem teremtett állampolgári köteleket az érintett személy és az állam között – így például nem adott sem aktív, sem passzív választójogot –, de a törvény 2. cikke alapján a nem-állampolgárokat megilletik a lett alkotmányban biztosított emberi jogok, így joguk van nyelvük és kultúrájuk kulturális-nemzeti autonómia keretében való megőrzéséhez, ha ez nem ellentétes a lett jogrenddel. További garanciális jellegű védelmet biztosít számukra a 2. cikk 2. bekezdés 2. pontja, amely nagyon ritka kivétellel kizárja a nem-állampolgár kiutasítását Lettországból és csak olyan esetben teszi lehetővé, amikor van olyan állam, amely befogadja az érintett személyt. Egy 2005-ös lett alkotmánybíróági döntés azt is egyértelműsítette, hogy az alkotmány 98. cikke értelmében a lett nem-állampolgár útlevel birtokosai jogosultak lett konzuli védelemre és az országba való visszatérésre is.⁷⁷

A nem-állampolgárságról szóló törvény egy módosítás kapcsán került az Alkotmánybíróság elé, ugyanis a *Saeima* – a lett parlament – 2004. május 20-án úgy döntött, hogy a más államban állandó lakhelyet szerző nem-állampolgárok elveszítik lettországi jogi státuszukat. A jogszabálymódosítás okán lefolytatott vizsgálat végén született alkotmánybíróági döntés kiemeli, hogy a jogszabály 1995-ös elfogadásának célrendszere hármas volt: (1) megkülönböztetni az idegen állampolgároktól a hontalanság nemzetközi jogi szabályainak nem megfelelő, állampolgársággal nem rendelkező, Lettország területén életvitelszerűen tartózkodó személyeket, (2) jogállást biztosítani számukra Lettországbán, valamint (3) személyazonosításra alkalmas irattal, nem-állampolgár útlevelell ellátni őket.⁷⁸ Az Alkotmánybíróság előtti eljárásban a jogalkotó azzal érvelt (az ítélet indoklásának 3.2. és 3.3. pontjai), hogy az ideiglenesnek tekintett nem-állampolgár státuszt a Lettországhoz fűződő kötelek megtartása okán hozták létre, annak előmozdítására, hogy az érintettek lett állampolgárságot szerezzenek; a külföldi államban állandó lakhelyet létesítők esetében a Lettországhoz fűződő kötelek felszámolásának szándéka vélelmezhető, ezért indokolt a státusz megvonása tőlük. A taláros testület ezzel az érveléssel azonban nem értett egyet, és alkotmányellenesnek nyilvánította a módosítást. Ez a döntés meg lehetőségen különös, hiszen a jogállás megteremtésekor is egyértelmű volt a jogalkotó szándéka arra nézve, hogy azon személyek számára biztosítson nem-állampolgári kötődési lehetőséget Lettországhoz, akik ténylegesen az államban élnek, de *átme-*

⁷⁷ Lett alkotmánybíróági döntés a nem-állampolgár státusz kapcsán 2005-ben: Latvijas Republikas Satversmes tiesas spriedums, Lietā Nr. 2004-15-0106, Latvijas Vēstnesis Nr.98 (3466), 19. pont, <https://likumi.lv/ta/id/103178-par-likuma-par-to-bijusas-psrs-pilsonu-statusu-kuriem-nav-latvijas-vai-citas-valsts-pilsonibas-1-panta-tresas-dalas-5-punkta-2-.....>

⁷⁸ Lett alkotmánybíróági döntés a nem-állampolgár státusz kapcsán 2005-ben (77. l.), 2.1. pont.

netileg, még nem lett állampolgárok, a külföldi lakóhely létesítése pedig ezzel egyértelműen ellentétes szándékot mutat.

A nem-állampolgárok peres ügyei általában is jelentős leterhelést adtak a lett bíróságoknak: a közigazgatási bíróságok megszervezése előtt a polgári bíróságok tárgyalták azokat, de 2004–2008 között a bevándorlással kapcsolatos közigazgatási bírósági ügyek negyede is ezen jogálláshoz kötődött. Leginkább olyanok kértek felülvizsgálatot a státusz meg nem ítélese miatt, akik 1992-ben nem rendelkeztek állandó lakhellyel Lettországbán, illetve később megszerezték, majd elveszítették egy másik állam állampolgárságát. A bírói esetjog kimunkálta a joggyakorlatot, így egyértelműsödött, hogy a nem-állampolgárokat különleges kapcsolat fűzi Lettországhoz – ami azonban továbbra sem tekinthető állampolgári köteléknek. Ennek megfelelően például csak az veszíthette el a nem-állampolgárságát, aki kétségtelenül felvett más állampolgárságot. Szintén a bírói gyakorlat tette kötelezően alkalmazandóvá azt a szemléletet is, hogy a nem-állampolgárok ügyeiben a jogszabályokat nem mechanikusan, hanem az egyedi eseteket részleteiben vizsgálva, méltányosan kell alkalmazni;⁷⁹ ahogy láttuk, az EJEB korábban idézett 2003-as ítélete (Slivenko v. Latvia) is ennek megsértése miatt marasztalta el a balti államot.

A hatályos szabályozás értelmében a nem-állampolgári státuszt három módon lehet elveszíteni: (1) lemondással – a más állam polgárságát megszerző köteles harminc napon belül lemondani róla, a más államtól utazásra jogosító dokumentumot szerző pedig jogosult lemondani róla –; (2) megfosztással – ha nem teljesülnek a státusz megszerzésének feltételei, ha más állam polgárságának megszerzését követő harminc napon belül nem mond le róla, ha a lett kormány engedélye nélkül más állam fegyveres testületei vagy igazságszolgáltatási intézményei alkalmazásába áll, illetve csalárd módon szerezte meg a nem-állampolgár jogállást –; valamint (3) a lett állampolgárság megszerzésével.⁸⁰

A nem-állampolgárok száma az 1995. évi maximumról, körülbelül 750 000 főről folyamatosan csökkent: 2000-re 588 225-re, 2005-re 452 033-ra, 2009-re 357 811 főre,⁸¹ 2015-re 262 222 főre,⁸² majd 2021-re 190 522 főre.⁸³ 2023. január 1-jén az ország lakosságának már kevesebb mint 10%-a volt nem-állampolgár, és immár az orosz nyelvű lakosság 67%-a is rendelkezett lett állampolgársággal,⁸⁴ de továbbra is 123 221 orosz, 25 941 fehérorosz, 18 632 ukrán, 6702 lengyel, 4429 litván, 1215 zsidó, 418 lett és például 74 magyar nemzetiségű személy tartozott ebbe a kate-

⁷⁹ KRŪMA (25. l.) 21–23.

⁸⁰ Par to bijušās PSRS pilsoņu statusu, kuriem nav Latvijas vai citas valsts pilsonības, 5–7. cikkeš, <https://likumi.lv/doc.php?id=77481>.

⁸¹ 2009. gada darba pārskats (Rīga: Latvijas Republikas Naturalizācijas Pārvalde 2009) 11., <https://www.pmlp.gov.lv/lv/media/760/download>.

⁸² Lilija ALIJEVA: „Left Behind? A Critical Study of the Russian-speaking Minority Rights to Citizenship and Language in the Post-Soviet Baltic States. Lessons from Nationalising Language Policies” *International Journal on Minority and Group Rights* 2017/4. 506., <https://doi.org/10.1163/15718115-02404004>.

⁸³ *Tautas skaitīšana – Latvijas 2021. gada tautas un mājojļu skaitīšanas galvenie rezultāti* (Rīga: Centrālā statistikas pārvalde 2022) 9.

⁸⁴ Society integration in Latvia, https://www.mfa.gov.lv/en/society-integration-latvia?utm_source=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F#_ftn2.

góriába.⁸⁵ A intézmény területileg meghatározott, főleg a városokra és különösen Rigába koncentrálódik: a 2021-es népszámlálás szerint a nem-állampolgárok több mint 50%-a Rigában élt, ahol a lakosság 16%-át tették ki.⁸⁶ A 2022. január 1-jei adatok szerint a nem-állampolgárok aránya Olaine városban volt a legmagasabb, 18%, amit Salaspils 15,9%, Riga 15,3%, Daugavpils 14,1%, Ventspils 13,8% és Strenči 13,2% városok követték. A lett állampolgárok aránya szintén Olainében volt a legalacsonyabb, 77,9%, de Rigában is csak 79%, míg Daugavpilsben 79,5%, Liepajában 80,5%, Ventspilsben pedig 80,6% volt ekkor.⁸⁷

A nem-állampolgárság a lett törvényhozói várakozásokkal szemben nem jelent egyértelmű előszobát a honosításhoz: egy 2015-ös felmérés szerint a nem-állampolgárok 81%-a nem tervezte a lett állampolgárság megszerzését.⁸⁸ Ennek oka többes, egyrészt az érintett csoport tagjai elsősorban az idősebb korosztályból kerülnek ki: 2021-ben 74%-uk volt 50 évesnél idősebb, míg Rigában 43%-uk legalább 65 éves volt,⁸⁹ másrészt pedig a lett állampolgárság megszerzése kevés olyan gazdasági vagy politikai jogot biztosít, amelyre az érintettek vágnak – az orosz közösség Lettországra jellemző politikai kirekesztettsége okán az aktív, illetve passzív választójog megszerzése kevesek számára motiváció.⁹⁰

4.4. AZ OROSZ ÁLLAMPOLGÁRSÁG KÉRDÉSE

A Szovjetunió összeomlását követően huszonöt millió oroszajkú került a határokon kívülre, akik kapcsán gyorsan kialakult az a konszenzus az orosz politikai elitben, miszerint nemcsak kötődésük van Oroszországhoz, de a diaszpóra léte Oroszország számára anyaállami feladatai okán központi fontosságú identitáselem.⁹¹ Kezdetben, még a Szovjetunió felbomlását előidéző elszakadásokat megelőzően, 1990 áprilisában Moszkva törvényben kívánta az orosz állampolgársághoz való hozzáférést megteremteni az elszakadni szándékozó tagköztársaságok lakossága számára, a többi szovjet tagköztársaság azonban elutasította a jogszabály hatályosulását.⁹²

Ezt követően, de még az 1990-es évek elején kimunkált ún. „Jelcin-doktrína” szerint Oroszországnak kiemelt érdekei és különleges szerepe van a volt szovjet köztársaságokban, aminek fontos eleme az orosz kisebbségek védelme.⁹³ Az oroszajkúak

⁸⁵ Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc nacionālā sastāva un valstiskās piederības (2023. január 1.), <https://www.pmlp.gov.lv/lv/media/9756/download?attachment>.

⁸⁶ *Latvijas 2021. gada tautas un mājokļu skaitīšanas galvenie rezultāti* (Rīga: Centrālā statistikas pārvalde 2022) 82., https://admin.stat.gov.lv/system/files/publication/2022-12/Tautas_Skaitisana_2021.pdf.

⁸⁷ Share of non-citizens of Latvia 2022, <https://geo.stat.gov.lv/stage2/#lang=en>.

⁸⁸ ALIJEVA (82. l.) 506.

⁸⁹ *Latvijas 2021* (86. l.) 82.

⁹⁰ KRŪMA (25. l.) 24.

⁹¹ Vera TOLZ: „Conflicting „Homeland Myths” and Nation-State Building in Postcommunist Russia” *Slavic Review* 1998/2. 288., <https://doi.org/10.2307/2501851>.

⁹² GANCZER (1. l.) 258–259.

⁹³ Öncel SENCELMAN: „Russian Diaspora as a Means of Russian Foreign Policy” *Revista de Științe Politice. Revue des Sciences Politiques* 2016. 101–102.

sorsa már ekkor egyre több esetben kapcsolódott össze más külpolitikai kérdésekkel, így az orosz kormány a lettországi ablakrendszer törvénybe iktatásakor például azzal fenyegetőzött, hogy nem vonja ki a csapatait az országból,⁹⁴ míg 1995-ben Andrej Kozirev orosz külügyminiszter lehetségesnek nevezte direkt katonai műveletek végrehajtását külföldön a nemzetársak védelme érdekében.⁹⁵ Nem véletlen tehát, hogy Lettországhoz hasonlóan a szovjet utódállamok jelentős része – a minimális orosz lakossággal rendelkező Tádzsikisztán és Türkmenisztán kivételével – olyan szabályozást alkotott, ami kizárta a kettős állampolgárságot.

Az orosz állampolgárság azonban az 1991 után lett állampolgárság nélkül maradtak egy részének kiút volt a hontalanság alól és lehetőség a korai nyugdíj biztosítására. Az 1991-es orosz állampolgársági törvény (No. 1948-1) könnyű hozzáférést biztosított a volt szovjet állampolgároknak az orosz állampolgársághoz,⁹⁶ annak területen kívüli jellege pedig biztonságérzetet adott a határon túra került oroszoknak abban, hogy Oroszország mögöttük áll, különösen a szintén 1992-es, külföldön lévő orosz állampolgárok jogainak és érdekeinek védelméről szóló elnöki rendelet fényében.

Összességében érdekes dinamikát mutat a Lettorszáiban élő orosz állampolgárok száma: az 1990-es évek elején mintegy 65 000 lettországi lakos szerzett orosz állampolgárságot, arányaiban kevesebben, mint az észtszázági orosznyelvűek között,⁹⁷ az átköltözések és elhalálozások miatt azonban számuk 2000-re 19 236 főre csökkent, majd emelkedni kezdett 2016-ig, amikor elérte a 42 299 főt és ismét csökkenésnek indult. A csökkenésben szerepet játszott az is, hogy amíg a 2000-es évek közepét megelőzően alacsonyabb vízumdíjjal és többszöri belépés lehetőségével „jutalmazta” Moszkva azokat, akik posztszovjet státuszban maradtak, és nem folyamodtak lett állampolgárságért, addig az EU-csatlakozás után az ilyen különbségek és előjogok eltörlésével a politikai jogokat is biztosító lett állampolgárság felvétele felé tolta az orosznyelvűeket.⁹⁸

2023-ban 37 906 fő volt a Lettorszáiban élő orosz állampolgárok száma⁹⁹ – ebben már szerepelnek Oroszországból a háború elől menekülők is –, miközben 2022. január 1-jén 5220 lett állampolgár és 482 lett nem-állampolgár élt Oroszorszáiban.¹⁰⁰ 2022-ben a legtöbb, 19 329 orosz állampolgár Rígában élt, ahol a lakosság 3%-át tet-

⁹⁴ BATA (33. l.) 1.

⁹⁵ ZSUZSA CSERGŐ – JAMES M. GOLDGEIER: „Kin-State Activism in Hungary, Romania and Russia: The Politics of Ethnic Demography” in Tristan James MABRY – John MCGARRY – Margaret MOORE – Brendan O’LEARY (szerk.): *Divided Nations and European Integration* (University of Pennsylvania Press 2013) 96., <https://doi.org/10.9783/9780812208276.89>.

⁹⁶ Regisztráció révén, a kérelmezőnek annyit kellett bizonyítania, hogy ő vagy felmenője „orosz” – ideértve a szovjetet is – állampolgár volt. GANCZER (1. l.) 260.

⁹⁷ SMITH et al. (56. l.) 110.

⁹⁸ ROBERT A. SAUNDERS: „Between Assimilation, Irredenta, and Globalization” *Russia in Global Affairs* 2005/4.

⁹⁹ Usually resident population by citizenship at the beginning of year – Citizens of the Russian Federation between 2000 and 2023, https://data.stat.gov.lv/pxweb/en/OSP_PUB/START__POP_IR_IRV/IRV010/.

¹⁰⁰ Latvijas valstspiederīgo personu skaitis ārvalstīs (2022. január 1.) 3., <https://www.pmlp.gov.lv/lv/media/8193/download>.

ték ki, míg a legmagasabb arányt a 4126 Daugavpilsben élő orosz állampolgár tette ki 5%-kal. Az orosz állampolgárság a nem-állampolgársághoz hasonlóan generációs jelenség: amíg az 5–9 éves korosztályban mindössze hét fő volt az orosz állampolgárok száma 2022-ben Lettországbán, addig a 60–64 évesek között 5346 fő, a 65–69 évesek között pedig 7329 személy tartozott ide.¹⁰¹

Az Ukrajna elleni orosz agresszió – különösen az ukrajnai oroszok „megvédésére” vonatkozó narratíva – félelmet váltott ki Lettországbán; a lett jogalkotó a bevándorlási törvény 2022. szeptember 22-i módosításával biztonsági megfontolásból, az állampolgárság megszerzésének fontosságát mutató A2 szintű lett nyelvvizsgára kötelezte az állandó letelepedési engedéllyel rendelkező orosz állampolgárokat. A szabályozás értelmében azok az orosz állampolgárok, akik a meghatározott időpontig nem teszik le a nyelvvizsgát, elveszítik a lettországi tartózkodási engedélyüket és távoznuk kell az országból. A 2023. szeptember 1-jei határidőt később december 31-ig hosszabbították meg, 2023 májusában 24 505 orosz állampolgárt szólították fel a lett nyelvvizsgára.¹⁰² 2024. júliusi adatok szerint továbbra is mintegy 4600 orosz állampolgárnak kellene számot adnia lett nyelvtudásáról, akik számára az erre nyitva álló határidőt 2025. június 30-ig hosszabbították meg. Időközben a lett hatóságok adatai szerint mintegy 2000 orosz állampolgár hagyta el az országot, 60 személy kapott távozásra felszólítást, valamint hét fő kitoloncolását rendelték el, akik közül hármon végre is hajtották azt.¹⁰³ 2024 év eleji adatok szerint a nyelvvizsgán alacsony, 40% alatti arányban mentek át az érintettek.¹⁰⁴

4. 5. A LETTORSZÁGI ÁLLAMPOLGÁRSÁGI KÉRDÉS MA A JOG ÉS A POLITIKA ÖSSZEFÜGGÉSÉBEN

Az elmúlt évtizedekben a lettországi honosítás szabályai többször változtak az 1994-es törvény óta, mivel a cél annak előmozdítása, hogy minél magasabbra emelkedjen a lett állampolgárok aránya a lakosságon belül. Az automatikus honosítást azonban Lettország elutasítja, ebben a tekintetben pedig sem a nemzetközi közösség, sem például az EJEB irányából nincs nyomás a változtatásra. Ennek megfelelően, amikor 2012-ben – a lett alkotmányban szabályozott népi kezdeményezés lehetőségével élve – kísérlet történt a nem-állampolgárok automatikus bevonására az állampolgári közösségbe, a kérelmet megvizsgáló Országos Választási Bizottság szakértők

¹⁰¹ Madara FRIDRIHSONE: „Which parts of Latvia have most Russian citizens?” *LSM.lv* 2023. február 20., <https://eng.lsm.lv/article/society/society/which-parts-of-latvia-have-most-russian-citizens.a497264/>.

¹⁰² Latvia: Changes to residence requirements for Russian citizens (2023. május 17.), https://migrant-integration.ec.europa.eu/news/latvia-changes-residence-requirements-russian-citizens_en.

¹⁰³ Eng.LSM.lv – Zanda OZOLA-BALODE: „4,600 Russian citizens still yet to pass Latvian language exam” *LSM.lv* 2024. július 19., <https://eng.lsm.lv/article/society/society/19.07.2024-4600-russian-citizens-still-yet-to-pass-latvian-language-exam.a561991/>.

¹⁰⁴ Eng.LSM.lv: „Under 40% of Russian citizens passed Latvian language test on first try” *LSM.lv* 2024. január 12., <https://eng.lsm.lv/article/society/society/12.01.2024-under-40-of-russian-citizens-passed-latvian-language-test-on-first-try.a538687/>.

és más állami intézmények bevonását követően elutasította a javaslatot.¹⁰⁵ Szintén Lettország pozícióját erősítette az EJEB 2015. január 6-i döntése, ami kimondta, hogy az állam nem köteles olyan személyeknek állampolgárságot adni, akik bár teljesítik az objektív törvényi feltételeket, de nem várható tőlük, hogy lojálisak lesznek az államhoz.¹⁰⁶

A jogalkotó ennek ellenére az elmúlt évtizedekben többszöri jogszabálymódosításokkal igyekezett segíteni a lett állampolgárság térnyerését. Kiemelt cél a születéssel nem lett állampolgárrá válás lehetőségének korlátozása volt, ezt már az 1990-es évektől kifejezetten sürgették az európai intézmények, különösen az EBESZ;¹⁰⁷ ami a 2013-as és a 2019-es állampolgársági törvény módosításokat is döntően befolyásolta. A 2013-as módosítás következtében például a nem-állampolgár szülők gyermekeinek 85%-a vált lett állampolgárrá 2014-ben, szemben a 2013. évi 56%-kal,¹⁰⁸ míg a 2019-es módosítás értelmében akár már az egyik szülő kérésére lett állampolgárrá válik az újszülött, így a születéssel szerzett nem-állampolgár vagy hontalan státusz felmenő rendszerben belátható időn belül megszűnik.¹⁰⁹ Ez utóbbi a lett állampolgársági szabályozás szempontjából korábban meghatározó *ius sanguinis* elvétől is eltávolodást jelent.

A módosítás irányát egyértelműen befolyásolta, hogy a honosítás mint eszköz nem volt kifejezetten népszerű. 1995-től 2011 végéig összesen 137 673 fő szerzett lett állampolgárságot, de akkor a nem-állampolgárok száma még 304 806 fő volt.¹¹⁰ A nem-állampolgárok vízummentes utazásának lehetővé tétele az EU-n belül 2006-ban tovább csökkentette az érdeklődést,¹¹¹ így 2011–2021 között mindössze 11 000 fő lett honosítva. 2021. november 30-ig összesen 162 422 fő kérvényezte a lett állampolgárság megszerzését, közülük 148 621 fő meg is kapta, ez azonban összességében kevesebb, mint a lakosság 10%-a. A 2021 első tizenegy hónapjában jelentkező 504 fő közül csak 56% teljesítette sikerrel a lett nyelvvizsgát és 80,9% a lett történelmi vizsgát.¹¹² Ezek a számok a honosítás kezdete óta csökkennek, például 1996-ban 96,7% ment át a nyelvvizsgán és 92% az ismeretanyagra rákérdező vizsgán, 2005-ben 84%, illetve 95,2%, 2011-ben 59%, illetve 76%, 2014-ben pedig már csak 29%, illetve 67% volt az aránypár.¹¹³

¹⁰⁵ Kristine JARINOVSKA: „Popular Initiatives as Means of Altering the Core of the Republic of Latvia” *Juridica International* 2013 (XX) 157.

¹⁰⁶ *Petropavlovskis v. Latvia*, Decision of 6 January 2015, no. 44230/06.

¹⁰⁷ SOLSKA (50. lj.) 1095.

¹⁰⁸ KRŪMA (25. lj.) 11–13.

¹⁰⁹ Ebben egyes vélemények szerint a Krim 2014-es orosz annexiója is szerepet játszott, hiszen a születéssel szerzhető rendezetlen állampolgári státusz konzerválja a problémát. BATA (36. lj.), 145.

¹¹⁰ GERMANE (39. lj.) 346–347.

¹¹¹ A Tanács 1932/2006/EK rendelete (2006. december 21.) a külső határok átlépésekor vízumkötelezettség alá eső, illetve az e kötelezettség alól mentes harmadik országbeli állampolgárok országainak felsorolásáról szóló 539/2001/EK rendelet módosításáról. A rendelet értelmében jogosultak 90 napot tartózkodni az EU valamely tagállamában 180 napon belül, de munkavállalásuk továbbra is engedélyköteles.

¹¹² Statistics on naturalization (as at November 30, 2021), <https://www.pmlp.gov.lv/en/media/7588/download>.

¹¹³ KRŪMA (25. lj.) 18.

Amit érdemes még hangsúlyozni itt, az az, hogy a 2013-as módosítás révén Lettország szakított egy régi tabuval, a kettős állampolgárság teljes tilalmával. A hatályos szabályozás a kettős állampolgárságot bizonyos relációkban engedélyezi – elsősorban az EU-tagok vonatkozásában –, az orosz-lett kettős állampolgárság azonban ma is tiltott.

5. ÖSSZEZGZÉS ÉS KITEKINTÉS

Lettország az 1991-ben hozott – a függetlenség *visszaállítására* vonatkozó – döntésével megkísérelte az 1940-es állampolgári közösségét is visszaállítani. Ennek érdekében az újra hatályba helyezett 1919-es törvény kizárta a szovjet időszakban beköltözöttek automatikus lett állampolgárságszerzését és ezt a gyakorlatot tartotta fenn az 1994-es állampolgársági törvény is. A lett állam vezetői kezdetben abban bíztak, hogy a beköltözöttek „hazamennek”, ezt szovjet utódállamokkal aláírt nemzetközi szerződésekkel igyekeztek is előmozdítani. A túlnyomó többségük azonban az országban maradt, lett állampolgárság nélkül.

Ennek a helyzetnek a rendezését egyre erősebb nemzetközi nyomás sürgette, ami végül 1995-ben egy *sui generis* intézmény, a nem-állampolgár jogi kategóriájának megteremtését eredményezte. Az intézmény jogi köteleket hozott létre az érintett személyek – a lakosság közel negyede 1995-ben – és Lettország között, azonban a társadalmi integráció alacsony fokán annak érdekében, hogy a nem-állampolgárokat a lett nyelv és értékek elsajátítását feltételező állampolgársági vizsga felé terelje. Ez a várakozás azonban nem igazolódott be a következő évtizedekben, a nem-állampolgárság ma is a lakosság mintegy 10%-át érinti, visszaszorulása elsősorban demográfiai okok miatt tapasztalható. A honosítás iránti visszafogottnak nevezhető érdeklődés az oka annak is, hogy a lett jogalkotó az állampolgársági törvényt az elmúlt évtizedekben úgy módosította – 2019-ben már a *ius sanguinis* elvével is szakítva –, hogy születéssel szinte automatikus immár a lett állampolgárság megszerzése.

A szovjet időszakban beköltözöttek számára a másik kiút a hontalanság alól egy külföldi állam – jellemzően Oroszország – állampolgárságának felvétele volt. Az érintettek száma itt is általában csökkenő tendenciát mutat demográfiai okok miatt, de a 2010-es évek közepén ismét volt egy megugrás a számokban. Az orosz állampolgárok tömeges jelenléte azonban – nem függetlenül az Ukrajna ellen 2014 óta, de különösen a 2022-ben nyílt módon elkövetett orosz agressziótól – jelentős nemzetbiztonsági kockázat Lettország számára. Ennek megfelelően nem csak továbbra is tilalmazott a lett és az orosz állampolgárság együttes léte, de a lett jogalkotó 2022 szeptemberében törvényi kényszerrel tett az országban állandó letelepedési engedéllyel rendelkező orosz állampolgárookra – akik jelentős részben a Szovjetunió megszűnését megelőző idők óta élnek ott – a nyelvtanulás, az állam iránti lojalitás kifejezése és a tartózkodási engedély megújítása vagy ezek hiányában a távozás felé tolvá őket. Ez mindenképpen diszkriminatív intézkedésnek tekinthető – hiszen csak az orosz állampolgárookra vonatkozik –, de jó példája annak a félelemnek, ami

a posztszovjet térség államaiban Oroszországgal és az államok területén élő orosz állampolgárokkal kapcsolatban létezik.

Habár a legutóbbi rendelkezésnek a sikeressége még nem látható, de összességében elmondható, hogy 1991 óta jelentősen megnőtt a lett állampolgárok aránya az országban, a nem-állampolgárság intézménye és az orosz állampolgárok jelenléte pedig egyre inkább generációs kérdéssé, így – figyelemmel az elmúlt évtizedek jogszabálymódosításaira is – belátható időn belül megszűnő problémává válik. Ez azonban nem feltétlenül jelenti a társadalmi integráció kihívásainak eltűnését is, hiszen Lettország megközelítése a társadalmi részvétel esetében – ugyanúgy, mint az állampolgársági szabályozás esetében – a lett nemzetállam eszméjéből indul ki. Mindezt pedig a Lettországon belüli társadalmi feszültségek konzerválódása okozta nehézségek mellett kiegészíti az ilyen problémákra előszeretettel apelláló, különösen asszertív orosz külpolitika jelentette kihívás is a lett jogalkotó és jogalkalmazó számára.

MÁTÉ GERGŐ*

A JOG FOGALMA: ADEKVÁT MÓDSZERTAN ÉS PERSPEKTÍVA**

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.3.04>

A tárgyi tanulmány egy kifejezetten ambiciózus jogelméleti pozíció felvállalásával, ismert és kevésbé ismert kutatási eredmények felhasználásával kíván – a módszertanához híven – a jog fogalmáról folytatott tudományos dialógushoz hozzájárulni.

De miért nevezhető ambiciózusnak a bemutatásra kerülő jogelmélet?

Elsősorban azért, mert határozott módszertani álláspontot képvisel: a jog fogalmának megértését célul kitűző konceptuális analízist végző jogelmélet eredményesen csak olyan gyakorlati jogfilozófiaként művelhető, amely lokális helyett univerzális, deskriptív helyett normatív, a jog léteire vonatkozóan igazoló, a tartalmát pedig konceptuálisan meghatározó igénnyel lép fel. Nem a különböző belső nézőpontokra és attitűdökre koncentrálna, hanem a jog interszubjektív szemléletén keresztül arra keresi a logikus választ, hogy gyakorlati szempontból mi lehet a jog értelme, értéke és normatív célja. A válasz pedig nem függetleníthető sem a politikától, sem pedig a moralitástól egyfajta autonómiatézis meghirdetése által.

Másodszorban pedig azért, mert a bemutatott módszertan alapján közvetlen és kétirányú koncepcionális kapcsolatot regisztrál a jog (law) és a joguralom (rule of law) fogalma és eszméje között: a jog értelme, érdeme és célja a jog uralma, amely egyúttal megtestesíti a jog sui generis politikai moralitását.

1. SZÜKSÉG VAN-E MÓDSZERTANI VIZSGÁLÓDÁSRA?

Némiképp feleslegesnek tűnhet a feltett kérdés, hiszen a teljes tanulmány cáfolata kíván lenni annak a szkeptikus álláspontnak, mely szerint a jog fogalmának vizsgálata során haszontalan vállalkozás módszertani felvetésekkel foglalkozni. Feltehető azonban úgy is a kérdés, *mikor* van szükség módszertani vizsgálódásra, melyre Veronica Rodriguez-Blanco szerint¹ kétfajta válasz adható.

Az egyik úgy szól, hogy a „mi a jog?” kérdése megelőzi az adekvát módszertan megtalálását, míg a módszertani jogelméletet művelők szerint a helyes módszertan megtalálása fog segíteni a kérdés megválaszolásában.

* Felelős akkreditált közbeszerzési szaktanácsadó. E-mail: gergo.mate1984@gmail.com.

** Szeretném köszönetemet kifejezni Könczöl Miklósnak a tárgyi dolgozat alapját képező diplomamunka készítése során folytatott konzultációkért, Bódig Mátyásnak a hivatkozott munkát illető kritikáért, valamint a lektoroknak a tárgyi tanulmány véglegesítését elősegítő észrevételeikért.

¹ Veronica RODRIGUEZ-BLANCO: „Is Finnis wrong? Understanding Normative Jurisprudence” *Legal Theory* 2007/13. 257–258., <https://doi.org/10.1017/s1352325208070109>.

Nyilvánvaló, hogy a módszertani vizsgálódást is megelőzi a „mi a jog?” kérdés megfogalmazása, hiszen a módszertani kutatás nem önmagáért való vállalkozás. Az a célja jelen esetben, hogy megtalálja a legmegfelelőbb módszert a jog megismerésére, magyarázatára és megértésére² nem kizárva azt az eredményt sem, hogy végső soron nem ismerhető, érthető meg a jog, sőt, jogról sincs értelme beszélni. Ha kész tudással rendelkeznenk a jog fogalmáról, úgy valóban szükségtelen volna a módszertani – és tegyük hozzá: az elméleti – vizsgálódás. Látni fogjuk azonban, hogy az elméleti reflexiónak megvan a maga szerepe, és az adekvát módszertan és perspektíva azonosítása valóban segít a kérdés helyes értelmezésében és megválaszolásában.

2. FILOZÓFIAI KÉRDÉS-E A JOG TERMÉSZETÉNEK MAGYARÁZATA?

Nigel E. Simmonds a „The Nature of Law: Three Problems with One Solution” című tanulmányában³ megkérdőjelezi H. L. A. Hart kérdésfelvetését a jog természetét illetően, mivel szerinte a jog és a morál, valamint a jog és a fenyegetéssel megerősített parancs közti hasonlóságok és különbségek megvilágítása nem filozófiai reflexiót igénylő vállalkozás, hanem pusztán gondos leírás kérdése. Márpedig Simmonds meglátása szerint három valódi filozófiai probléma azonosítása lehetséges:

(1) az alapvető (alkotmányos) jog alkotására vonatkozó autoritás problémája:

Általánosan elfogadottnak tűnik, hogy a jog társadalmi jelenség, amit emberek „csinálnak”, és hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy a jogalkotó csak akkor alkothat jogot, ha a jog által fel van rá hatalmazva. Ez esetben ha minden jogot ember hoz létre, akkor egy végtelen regresszióval kell szembesülnünk.

(2) a jog igazoló erejének problémája:

A jogelméletnek meg kell tudnia magyaráznia, hogy a bírók hogyan hivatkozhatnak a jogra, mint a szankció (kényszer) alkalmazásának igazolására. Bármilyen választ is adunk rá, az nem választható el a kényszert alkalmazó (állam) *autoritásának*, illetve az *igazságosságának* a filozófiai kérdésétől.

(3) a jog eszmeiségének kérdése:

A jogászok gyakran vélekednek eltérően a jogszabályokról és jogelvekről, noha minden releváns jogforrással egyaránt tisztában vannak. Miért van ez így, és hogyan viszonyul ez a bizonytalanság a jogalkotó autoritativ aktusához?

Számos további filozófiai kérdést is meg lehet fogalmazni a jog természetével kapcsolatosan, de van egy, amely – mint azt később látni fogjuk – döntő fontosságú jog-filozófiai kérdésnek minősül:

(4) a jog uralmának eszméje:

Ha a jogot emberek hozzák létre és működtetik, úgy hogyan tudna a jog uralkodni? Az emberek uralmának nincs alternatívája, legfeljebb a jog által lehet uralkodni. Vagy megfordítva: a jog uralma elképzelhetetlen az emberek uralma nélkül. De

² RODRIGUEZ-BLANCO (1. lj.) 257.

³ Nigel E. SIMMONDS: „The Nature of Law: Three Problems with One Solution” *German Law Journal* 2011/2. 601–624., <https://doi.org/10.1017/s207183220001703x>.

akkor mégis hogyan lehet kívánatosabb Arisztotelész szerint⁴ a jog uralma, mint az emberek uralma, ha végső soron úgyis az emberek uralkodnak?

Hogy a feltett kérdések nem valódi jogfilozófiai kérdések, azt bizonyára az ezt állítóknak kellene bizonyítaniuk,⁵ azonban annak bemutatása, hogy mi az ilyen irányban tájékozódó filozófiai vizsgálódás karaktere, és miért előnyös ennek felvállalása, álláspontom szerint nem mellőzhető.

3. ELMÉLETI VAGY GYAKORLATI FILOZÓFIA?

Frivaldszky János szerint „a nagyon tág értelemben vett gyakorlati szemléletmód uralja a kortárs jogi gondolkodásmódot [...] A kérdés voltaképpen az, hogy miként tekinthető helyesen gyakorlati filozófiának a jogi gondolkodásmód, illetőleg a jogfilozófia?”⁶

Miután beláttuk, hogy filozófiai perspektíva megnyitására van szükség, a szemléletmód pedig – valamiképp – gyakorlati, így könnyen adja magát a felismerés, hogy gyakorlati filozófia művelésére van szükség. Döntő jelentőségűnek minősül tehát, hogy mit értünk *helyesen* gyakorlati filozófia alatt, vagyis konceptuális vizsgálatra van szükség a képviselt ambiciózus jogelmélet megalapozása során.

Ez a kérdés megközelíthető egyrészt az általános filozófia felől, másrészt a kifejezetten a joggyakorlatra és jogtudományra reflektáló jogfilozófia felől, és azt gondolom, érdemes mindkét utat – az általánosat hosszabban, a különöst ebben a pontban röviden – bejárni. Közös lesz bennük, hogy a gyakorlati filozófia az elméleti filozófiával való szembeállítás által kerül értelmezésre.

Charles Blattberg kanadai filozófus álláspontja szerint⁷ az elméleti és gyakorlati filozófiát a legtágabb értelemben vett gyakorlathoz való viszonyulásuk alapján lehet

⁴ „Aki tehát azt kívánja, hogy a törvény legyen a vezető, az szerintem azt kívánja, hogy egyedül az isten és az ész kormányozzák az államot; aki pedig az embert kívánja vezetőül, az az állatot is hozzájuk veszi, mert a vágy ilyen, és az indulat megrontja még a kiváló férfiakat is, ha vezetők. Szóval a törvény olyan, mint a gerjedelem nélküli tiszta ész.” ARISZTOTELÉSZ: „Politika” [SZABÓ MIKLÓS ford. alapján az eredetivel egybevetette HORVÁTH HENRIK], <https://mek.oszk.hu/04900/04966/04966.htm>. Megjegyzem ugyanakkor, hogy álláspontom szerint informatívabb lenne a szűkebb értelmű „törvény” helyett a tág értelmű „jog” fogalom alkalmazása a magyar fordításban.

⁵ Joggal vetődhet fel az az igény, hogy a valódi filozófiai probléma/kérdés mibenléte általános jelleggel megfogalmazásra kerüljön túl a gondos leírás elégtelenségén, de ennek a kérdésnek a megnyitása messzire vezetne, és mivel álláspontom szerint egyértelműen sikeres a demonstráció, ezért e helyütt további részletes vizsgálat nem indokolt. Elegendő itt két megjegyzést tenni: elfogadhatjuk ellenkező bizonyításig (lásd: 5. pontban az elméleti reflexióval és a pre-reflexív, intuitív tudásról írtakat), hogy 1) az intuíciónk a kérdések filozófiai jellegével kapcsolatosan helyes lehet; 2) attól, hogy esetleg a bemutatott kérdések nem valódi filozófiai kérdések, még nem bizonyított, hogy valódi filozófiai kérdések nem fogalmazhatóak meg a jog fogalmával és természetével kapcsolatosan, vagyis hogy ne lehetne/kellene megnyitni a filozófiai perspektívát.

⁶ FRIVALDSZKY JÁNOS: „Gyakorlati jogfilozófiák és a jogfilozófia: gondolatok a jogfilozófia hazai megújításáért” *Iustum Aequum Salutare* 2011/3. 33.

⁷ Lásd: CHARLES BLATTBERG: „Loving Wisdom” in CHARLES BLATTBERG: *Patriotic Elaborations: essays in practical philosophy* (Montreal & Kingston: McGill-Queen’s University Press 2009) 229–255., <https://doi.org/10.1515/9780773576636>. A gyakorlati és elméleti filozófia ellentétét jól szemlélteti Jézus Krisztus és a farizeusok vitája, ahol az utóbbiak érvelésére a dekontextualizált deduktívizmus jellemző.

elhatárolni. Az elméleti filozófia számára a gyakorlatnak nincs kitüntetett szerepe, mivel az elméleti filozófus által konstruálandó ideális teória végső soron attól független. Nincs tehát reflexív kapcsolat az elmélet és a gyakorlat között, a gyakorlat változása nem érinti az elmélet megfelelőségét.

A gyakorlati filozófia ellenben abból indul ki, hogy különbség tehető két típusú „értelem” közt attól függően, hogy természet- vagy humántudományok művelése a gyakorlat tárgya. Az eltérés abból adódik, hogy az utóbbi sohasem lehet teljesen elszakított attól a kulturális, illetve történeti kontextustól, amelyhez kötődik, sőt nem is lehet ilyen célja. Nem az a gyakorlati filozófia jól felfogott feladata, hogy csak a teoretikus által előzetesen meghatározott célok elérésének módjáról gondoskodjon, hanem hogy magát a célt is „belője”, méghozzá nem teoretikus, hanem dialogikus/dialektikus⁸ érvelés által.

A gyakorlati filozófia számára a gyakorlat⁹ két oknál fogva is elsődlegesnek minősül. Először is mind a teoretikus, mind pedig a gyakorlati gondolkodást megelőzi egy pre-reflexív, habituális gyakorlat. Az interpretáció akkor kezdődhet, ha a reflexió tárgya kiemelkedik ebből a háttérből, vagyis realizálódik a reflektáló számára. Másodsorban pedig a jelentőségét tekintve is elsődleges a gyakorlat, mivel a filozófiai tudás is gyakorlaton alapuló, ezért kontextuális és vitatható, különösen, ha etikai, politikai kérdésekre vonatkozik.

Nem gondolja tehát a gyakorlati filozófia, hogy a teoretikus eszméje – a totálisan integrált, univerzális – tudás valaha is teljesülhet, mivel az interpretáció (és így a filozófia) sohasem érhet véget.

Az elméleti filozófiával szembeni fő érvet a célkitűzésének önfelszámoló tévedése szolgáltatja, ugyanis nem létezhet olyan történelmen kívüli archimédeszi pont, amely kritikán felül áll, ezért az igaz – önmagához hű – filozófiának nem lehet az a célja, hogy ilyen absztrakt – valamilyen módon tökéletes – elméletet keressen, hanem hogy a meglévő tudásunkra úgy reflektáljon, hogy azáltal az alkotóelemeit egymást támogató, evolutív módon összhangba hozza.

A filozófia azokból a hozzáférhető értelmezési struktúrákból tud kiindulni, amelyek valamiképp a gyakorlat által adottak, illetve amelyek valamiképp a gyakorlat által élnek tovább. Éppen ezért elsődleges a gyakorlatimmanens értelmezés, amely mindig készen áll a gyakorlat, illetve az abban megtestesülő értékek és elvek kritikájára, de ezt sohasem egy értékt független (objektív) elméleti pozícióból kívánja tenni, már csak azért sem, mert az ilyen elvonatkozott nézőpont is egy etikai – vagyis bizonyos szempontból értékes(ebb)nek ítélt – álláspontot kíván képviselni, amely önellentmondáshoz vezet.¹⁰

⁸ „Ez a módszer a *dialektikus logika* és érvelés volt, ami mindig *személyközi dialogikus érvelést, cáfolást és igazolást* igényelt és feltételezett. [...] Napjainkra tehát sokan ismét a gyakorlati filozófia természetjogias útját járják, amely a gyakorlati igazságra irányul oly módon, hogy a jogi igazságosság a dialektikus érvelés jegyében keresendő” FRIVALDSZKY János: *A jogfilozófia alapvető kérdései és elemei* (Budapest: Szent István Társulat 2023) 16–18. Hozzáteszem, a gyakorlati filozófia elméleti/tudományos stb. igazságra és tudásra is irányulhat, lásd: a 4. és az 5. pontot lent.

⁹ A gyakorlatot érdemes a legtágabb értelemben felfogni: az így felfogott gyakorlat eredményei például az egyes nyelvek és azok ismerete.

¹⁰ Lásd: Nigel E. SIMMONDS: *Law as a Moral Idea* (New York: Oxford University Press 2007) 33.

Ezért nincs helye a gyakorlat és az értékek merev szétválasztásának, amely azt vallja, hogy az értékek teljesen megérthetők a tapasztalatainktól függetlenül, hiszen a megértésük is a követésük, illetve más értékekkel való konfliktusuk feldolgozása által mélyülhet el. Ez azonban előfeltételezi annak belátását, hogy a monista¹¹ felfogással szemben nem egy érték létezik, illetve az értékeknek sincs előre meghatározott, és mindig „igaz” hierarchiájuk. A pluralisták¹² által hangsúlyozott értékkonfliktusok valódiak lehetnek, melyek összeegyeztethetlenségük/összemérhetetlenségük okán nem biztos, hogy racionálisan feloldhatók. A gyakorlati filozófus számára azonban az értékek sohasem zárt, egymástól független ahistorikus entitások, azok valamilyen mértékben – a gyakorlat által – összekapcsolódnak, és bár tökéletesen sohasem egyesíthetők, a konfliktusuk során – valódi dialógus által – potenciálisan mind a kontextus, mind pedig a belőle kiemelkedő, ütköző értékek és elvárások reinterpreálhatók a harmonizáció céljával, olykor pedig eredményével.¹³

A jogfilozófiai megközelítés során egészen a római jogig érdemes visszatekintnünk, melynek örökségét Frivaldszky foglalta össze egy tanulmányában.¹⁴ „Elméleti vagy gyakorlati filozófia: teória vagy praxis?” alcímmel Ulpianus gondolatait interpretálja lényegileg ugyanazzal az eredménnyel, mint amit Blattberg révén már megismerhettünk. Ulpianus a jogászok aktív igazságkeresése vonatkozásában állítja, hogy a gyakorlati filozófia útja az, „amely az igazságosság folytonos lankadatlan keresése révén az igazság felé tör utat, s így méltán neveztetik igazi filozófiának. [...] a világtól menekülő, attól való visszavonulást választó bölcsek [...] igazából csak bitorolják a filozófia megnevezést, minthogy annak csak látszatát keltik.”¹⁵

Vessük ezt össze azzal a megfigyeléssel, mely szerint Arisztotelész – a gyakorlati tudás bajnoka – is azt vallotta, hogy a kontemplatív élet az emberi lények számára a kiteljesedés legmagasabb foka¹⁶, a politikai életben való részvétel csak a második legjobb.¹⁷

„Nem tanakodhatunk a célokon, csak az eszközökön, mely által a célok elérhetőek”¹⁸ – állítja, a legfőbb jó pedig a boldogság, vagy *eudaemonia*, amely az összes többi „jó”-t rendezí vagy rangsorolja.¹⁹ Mi ez, ha nem univerzális (tökéletes) teória?

¹¹ Egyik jelentős képviselőjük szemléltetésül: Arisztotelész, aki szerint „nem létezhet olyan morális vagy politikai konfliktus, amelyben az embernek *szükségyszerűen* kompromittálnia kellene”. Charles BLATTBERG: *From Pluralist to Patriotic Politics: Putting Practice First* (New York: Oxford University Press 2000) 71. Lásd továbbá lent Arisztotelész álláspontját a boldogságról.

¹² Egyik jelentős képviselőjük szemléltetésül: Isaiah Berlin.

¹³ Az értékekkel kapcsolatos érveket lásd részletesen: BLATTBERG (11. lj.).

¹⁴ FRIVALDSZKY János: „A római jogi örökség: a jog mint a »jó és a méltányos művészete«” in FRIVALDSZKY János (szerk.): *A jogi gondolkodás mérföldkövei* (Budapest: Szent István Társulat 2021) 19–52.

¹⁵ FRIVALDSZKY (14. lj.) 24.

¹⁶ Veronica RODRIGUEZ-BLANCO: *Law and Authority under the Guise of the Good* (Oxford: Hart Publishing 2016) 1.

¹⁷ BLATTBERG (11. lj.) 70.

¹⁸ ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*, 1112b33–4.

¹⁹ BLATTBERG (11. lj.) 70.

4. GYAKORLATI JOGFILOZÓFIA ÉS MÓDSZERE: A REFLEXIÓ

Amennyiben maga Arisztotelész is elméleti filozófusnak minősíthető,²⁰ akkor talán nem túlzás azt a megállapítást tenni, hogy a kortárs jogelmélet a látszat ellenére valójában sok esetben elméleti szemléletmóddal jellemezhető. Rodriguez-Blanco megfigyelése szerint a tudás természetére vonatkozó kortárs nézetek a teoretikus tudást prioritizálják a gyakorlati tudással szemben,²¹ pedig módszertani értelemben gyakorlati fordulatra van szükség a jog normativitásának és autoritásának megértése érdekében. Mindezek alapján jogosan veti fel azt a kérdést, hogy: „nem lehet, hogy a gyakorlati észszerűségről alkotott értelmezésünk szélsőségesen elméleti”?²²

A tárgyi dolgozat egyértelmű állásfoglalás kíván lenni a gyakorlati (jog)filozófia művelése mellett, azonban fontos azt is hangsúlyozni, hogy az elméleti filozófiai megközelítés elutasítása során nem az elméleti (tudományos, dogmatikai) reflexió, illetve tudás létjogosultsága, illetve hasznossága ellen érvelünk, hanem a reflexió – és így a jogelmélet – gyakorlattól való elszakítottóságát, a gyakorlattal szembeni felsőbbrendűségét (kizárólagosságát, elsődlegességét) hirdető teoretikus felfogása és a valódi filozófiai nézőpont elutasítása ellen, hiszen „a jogelmélet feladata, hogy betekintést nyújtson a joggyakorlatba.”²³

A jog fogalmának és természetének megértése álláspontom szerint alapvetően elméleti kérdés/feladat, vagyis nem arra a gyakorlati jellegű kérdésre akarunk ennek során válaszolni, hogy „mit tegyünk”, hanem arra, hogy: „hogyan értsük meg, fogjuk fel jól/helyesen a jogot, mint olyat”. Az viszont tagadhatatlan, hogy a válaszuk hatással van a joggal kapcsolatos „mit tegyünk” kérdésre.²⁴

Stefano Bertea szerint ráadásul a jog normativitásának gyakorlati természete nem marginalizálja az elméleti megközelítés hasznosságát, mivel a jog normativitásának és autoritásigényének gyakorlati dimenziói akkor értékelhetők a maguk teljességében, ha azokat teoretikus eszközök segítségével is elemezzük. Ez állítása szerint egy általánosabb megállapításra mutat rá, mégpedig arra, hogy a gyakorlat és az elmélet közti dialógus szükségessége nem végződhet a filozófiai perspektíva visszaszorulásával, mivel az nemcsak a joguralom/jogállamiság eszméjét fenyegetné az előre meghatározott jogszabályok kritikátlan alkalmazása által, hanem elkerülhetetlen következményként gyengítené le a jogász szakma rendelkezésére álló elemzési eszköztárat is.²⁵

A hasznosságot meghaladó, szükségszerű kapcsolatot lát az elmélet és gyakorlat kettőssége között Szabó Miklós, aki amellet érvel, „hogy – éppen a jog esetében – egyáltalán nem nyilvánvaló az elmélet/tudomány és a gyakorlat ilyen éles külön-, sőt

²⁰ Szeretném hangsúlyozni azonban, hogy nem Arisztotelész minősítése a fontos – mivel az a teljes ránk maradt életműve alapján bizonyára vitatható lehet –, hanem a bemutatott szemlélet kritikája.

²¹ RODRIGUEZ-BLANCO (16. l.) 1.

²² RODRIGUEZ-BLANCO (16. l.) 2.

²³ Dennis PATTERSON: „Knowing what the law is” *Jurisprudence* 2023/4. 523.

²⁴ Ezért sem célszerű élesen elválasztani egymástól a joggal kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdéseket, illetve területeket.

²⁵ Stefano BERTEA: „On Law’s Claim to Authority” *Northern Ireland Legal Quarterly* 2004. 412–413., <https://doi.org/10.2139/ssrn.2112928>.

szembenállása, hanem ellenkezőleg: a kettő között olyan kölcsönkapcsolat és közvetítettség áll fenn, amely miatt a tudomány nem pusztán reflexiója, hanem alakítója is a gyakorlatnak. Ez a közvetítő közeg, az elmélet és gyakorlat közötti „interface” pedig éppen a jogdogmatika – a jogtudomány a jogdogmatika közbejöttével (is) formálja tárgyát, a jogot.”²⁶ A jól felfogott jogelmélet (jogfilozófia) célja ezért nemcsak a joggyakorlat megértése, hanem a rá vonatkozó reflexió folytán annak alakítása is: nem az elefántcsonttoronyba visszahúzódó elméletalkotás, hanem a praxis megértése, támogatása, fejlesztése.

A gyakorlati jogfilozófia a teoretikus változatával szemben nem próbál meg objektív²⁷ nézőpontot felvenni, mert azt nem tartja sem lehetségesnek, sem kívánatosnak, és egyértelmű szándéka, hogy a jog létét – természetének mélyebb megértése által – igazolja. Deli Gergely megfogalmazása szerint a jog eredendő legitimációs kényszere folytán „a társadalomban való jelenlétét minduntalan, eredeténél fogva igazolni kénytelen.”²⁸ Sajátos normatív szerepét viszont csak akkor tudja betölteni a jog, ha léte igazolt. Álláspontom szerint ez a legitimációs kényszer is a későbbiekben ismertetett normatív jogelmélet szükségességét támasztja alá.

A jog tekintetében is igaz a gyakorlati filozófiai elköteleződés, miszerint ha a jogot legalább instrumentális²⁹ értelemben értékesnek gondoljuk – ami megmagyarázza, hogy miért nem vezett feledésbe, miért máig élő társadalomszervezési „technika” –, úgy művelése által van lehetőségünk a jogban, illetve jog által megmutatkozó értékek és így magának a jognak is a mélyebb megértésére. Másképp megfogalmazva: a jog értékessége és művelése interdependens kapcsolatban áll egymással, hiszen azért műveljük, mert értékesnek gondoljuk, de hogy miért és hogyan értékes, azt igazán csak a művelése által, gyakorlati tudás birtokában érthetjük meg.

A gyakorlati jogfilozófia által vallott, a jog értelmére/értékére vonatkozó igazolási kényszerből eredően a „mi a jog?”, illetve „mi a jog természete?” típusú koncepcionális kérdések nem választhatóak el a „milyennek kellene lennie a jognak?” típusú normatív kérdéstől,³⁰ ami végső soron lezáratlanságot és folyamatos interpretációs kényszert hordoz magában, és elvezet minket a reflexivitás gondolatáig.

A reflexivitás jogfilozófiai alapja annak belátása, hogy a joggyakorlat sohasem lehet teljesen elszakított a jogra vonatkozó nézetektől és fordítva: nem lehet a joggyakorlathoz nem illeszkedő jogfogalmunk, vagyis a joggyakorlat teszi értelmessé,

²⁶ SZABÓ Miklós: „A jogdogmatika jogformáló szerepéről” in BÓDIG Mátyás – ZÖDI Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete – Opten Informatikai Kft. 2016) 31.

²⁷ Az objektív-szubjektív dualizmus kritikája során elsősorban Heidegger munkásságára érdemes támaszkodni, ezt teszi Patsch Ferenc is: PATSCH Ferenc SJ: *Hermeneutika. A filozófia jövője és a jövő teológiája I.* (Budapest: Jezsuita Kiadó 2016).

²⁸ DELI Gergely: *Az eleven jog fájáról* (Budapest: Medium 2018) 229–230.

²⁹ Jelzem ugyanakkor, hogy álláspontom szerint a jog alapvetően nem instrumentum, hanem politikai és morális eszme, amely természetesen eszközként is felfogható, és így eszközként használható mind jó, mind rossz/gonosz célra. Lásd még: 12. pontot lent.

³⁰ Lásd: T. R. S. ALLAN: „Why the law is what it ought to be” *Jurisprudence* 2020/4. 574–596., <https://doi.org/10.1080/20403313.2020.1782596>; Lon L. FULLER: *The Law in Quest of Itself* (New York: AMS Press 1978).

és hitelesíti a jogról alkotott fogalmunkat. A reflexió kulcsszerepét felismerő, és mellette meggyőzően érvelő Simmonds úgy fogalmaz, hogy:

a jog fogalma nem egyszerűen leír egy ismert társadalmi jelenséget: a fogalom melőzhetetlen szerepet tölt be ebben a jelenségben.³¹ [...] „A jogi gondolkodást mindig vezeti és informálja a jog eszméjére vonatkozó reflexió, és az a jogfilozófia célja, hogy ezt az eszmét megvizsgálja.³²

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy minden jogalkalmazónak kész filozófiai tudása kell hogy legyen a jog természetéről – elégséges, hogy olyan tudással és elvárásokkal rendelkezzen, amelyet a jogtudomány által beazonosított, illetve tisztázott jogeszmé értelmessé tesz.³³ A joggyakorlat túlnyomó része ugyanis nem vár el reflexiót, hiszen azok vagy a pre-reflexív szakaszban maradnak egyfajta automatizmusként, vagy ha reflexióra is kerül sor, „könnyű eset”-ként a jog eszméjére való hivatkozás nélkül megoldhatók.

Adja magát tehát a következtetés, hogy a reflexivitás jelentősége ott mutatkozik meg igazán, amikor az ítélkezésemélet szerinti „nehéz esettel” állunk szemben, azon belül is leginkább akkor, ha az adott ügy a jog (és nem a tények) megállapíthatósága szempontból problémás, illetve ha az erkölcsi kérdést vet fel.³⁴ Észre kell azonban venni, hogy a bíró bármilyen döntést hozzon is, az ítéletével (illetve eljárásával) szemben autoritásigényt támaszt, amit a jogra való hivatkozással tesz meg. Vagyis nem azért kell a bírósági döntés szerint eljárni, mert azt a bíró akár morális, akár nem-morális okból jónak tartja, vagy mert – tényszerűen – hatalommal rendelkezik, hanem azért, mert a jog által van felhatalmazva az ítélkezésre, és jogra alapozott – jogszerű – ítéletet kell hoznia.³⁵ Ez igazolja a döntés kötelező erejét, ahogy a törvényeknek sem azért kell engedelmességeknek, mert azt a jogalkotók jónak gondolják, vagy mert azok tényleges hatalommal bíró személyektől származnak, olyanoktól, akik *de facto* kikényszeríthetik az engedelmességet, hanem azért, mert a jogalkotók a jog által felhatalmazottak, és jogszerű – másként fogalmazva: alkotmányossági előírásoknak eleget tevő – jogszabályokat kell alkotniuk.

A jogalkotással, illetve bírói ítélethozatallal szembeni jogszerűség megkövetelése és annak ténylegessége azonban nem szükségszerűen esik egybe – ennek megítélése során a reflexió módszerét alkalmazzuk.

A nehéz eset során sem hagyjuk el tehát a jog világát, és döntünk bíróként jogn kívüli, politikai/erkölcsi szempontok szerint (illetve jogalkotóként), hanem úgy interpretáljuk az ügy során felmerülő és a döntés vonatkozásában releváns tényeket és értékeket, hogy a jog eszméjének leginkább megfelelő döntés születhessen.

³¹ SIMMONDS (3. lj.) 613–614.

³² SIMMONDS (3. lj.) 613.

³³ N. E. SIMMONDS: „Reflexivity and the Idea of Law” *Jurisprudence* 2010/1. 17., <https://doi.org/10.5235/204033210791557227>.

³⁴ A nehéz eset tipizálásához és részletes problematikájához lásd: PÖDÖR Lea: *A könnyű eset – nehéz eset problémája a bírói döntéshozatalban* (Budapest: Gondolat Kiadó 2022).

³⁵ Lásd részletesen Simmonds érvelését: SIMMONDS: (10. lj.) 130–137.

Ez azért van így, mert nincs egyértelmű elhatárolás a könnyű és nehéz eset között, ebből kifolyólag pedig a döntéshozatal módszerét tekintetében sem tehető egyértelmű különbség³⁶ – minden esetet igazságosan, a lokális jogból kiindulva, de az univerzális jog eszméjéhez hűen kell eldönteni.

Mindebből az is következik, hogy téves az a Joseph Raz által képviselt jogelméleti irány, amely a jog természetéről és az ítélekezésről szóló elmélet között különbséget akar tenni az előbbi javára, miszerint az voltaképp alapvetőbb, mivel érvelése szerint: „Az ítélekezésemélet előfeltételezi a jog természetéről szóló elméletet. Az ítélekezéseméletre az a feladat hárul, hogy megvilágítsa, miért és milyen módokon térhet el a bírói érvelés a jogi érvelés alapmodelljétől.”³⁷ Az állítólagos eltérés során is olyan ítélekezés történik ugyanis, amely a jog természete szerinti, vagyis az ilyen döntés során figyelembe vett erkölcsi, illetve politikai érvek sem választhatók el a jogi érveléstől, ahogy azt az autonómiatézis³⁸ megkövetelné. Egyet kell hogy értünk tehát Gerald J. Postemával, aki szerint „olyan elméletre van szükség, amely elveti az autonómiatézist, és olyan autoritáselméleten alapul, amely már az alapfogalmi összefüggéseknél tudomásul veszi az erkölcsi és a jogi indokok közötti reflexív összefüggést.”³⁹

Bódig Máttyás Harttal veti össze Postema helyes megközelítését:

a) Hart szerint a jogelmélet távol tudja tartani magát az erkölcsi kérdésektől, Postema viszont úgy tartja, egy jogelmélet számára elkerülhetetlenül egy politikai moralitás képezi a hátteret. A jogot nem lehet elméletileg tisztázni a jog poénjára való utalás nélkül; anélkül, hogy gondolnánk valamit arról, miért fontos egy közösség számára, hogy legyen jogrendszere. Ezért minden jogelmélet kiindulópontját egy gyakorlati filozófia képezi.

b) Hart mögöttes gyakorlati filozófiája szerint a jog politikai intézményként akkor töltheti be a szerepét, ha elválasztják a politikai és az erkölcsi indokok területétől. Ezzel szemben Postema szerint a jogba valamilyen módon mégis integrálni kell a politikai moralitást érintő érveket.⁴⁰

E mellett érvel Thomas Bustamante is, aki szerint a „jog természetére vonatkozó minden tézis részben politikai moralitásra vonatkozó érven alapul.”⁴¹

³⁶ SIMMONDS (3. lj.) 622.

³⁷ BÓDIG Máttyás: „Gerald Postema Hart-kritikája” *Világosság* 2010. tavasz, 115–142., 132.

³⁸ Lásd: Gerald J. POSTEMA: „Law’s Autonomy and Public Practical Reason” in Robert P. GEORGE (szerk.): *The Autonomy of Law: Essays on Legal Positivism* (Oxford: Clarendon 1996).

³⁹ BÓDIG (37. lj.) 133.

⁴⁰ BÓDIG (37. lj.) 140.

⁴¹ Thomas BUSTAMANTE: „Comment on Petroski–MacCormick’s Post Positivism” *German Law Journal* 2011/2. 700. <https://doi.org/10.1017/s2071832200017065>.

5. EGYIRÁNYÚ HELYETT KÉTIRÁNYÚ REFLEXIÓ

A jog fogalmának vizsgálata során tehát egyszerre kell a jog eszméjére (ideájára) és a gyakorlatára (realizálódására) reflektálni oly módon, hogy a kettő között a kommunikáció ne legyen elzárva, informatívak legyenek egymás irányában.

Bemutatok röviden két olyan megközelítést, amelyek kritikája által egyrészt jobban megérthetjük a fent jelzett kétirányúság követelményét, másrészt pedig azt, hogy mi a baj az egyirányúsággal, az miért alkalmatlan a valódi reflexióra.

Az egyik a John Finnis nevéhez köthető – „túlságosan elméleti” – megközelítés, mely szerint:

nekünk az analitikai következményekben leggazdagabb perspektívára van szükségünk, ha a jog összes fontos fogalmi jellemzőjét meg akarjuk ragadni. Ezt a követelményt pedig az a résztvevői perspektíva⁴² elégíti ki, amely képes megtestesíteni a gyakorlati ésszerűség elveit. [...] Finnisnél a gyakorlati ésszerűség elvei (amelyek a természetjogra vonatkozó és a jogtól minden további nélkül függetleníthető reflexió folytán állnak a teoretikus rendelkezésére) mintegy a helyes résztvevői perspektíva mércéiként működnek.⁴³

Jogosan tart attól Bódig, hogy amennyiben a teoretikus nincs a gyakorlati ésszerűség valóban objektív elveinek birtokában, úgy:

a résztvevői perspektívák kritikai értékelése pusztán a teoretikusnak tetsző résztvevői perspektíva megtalálásához vezet⁴⁴ [...]. Finnis olyan univerzális alapokat próbál lerakni, amelyek minden gyakorlatimmanens leírás elébe vágnak, és semmilyen gyakorlatimmanens leírás eredményeitől nem függenek. [...] mivel annak a gyakorlati ésszerűségnek a feltárása a célja, ami a jog alapját képezi, a társadalmi gyakorlat tényeit közlő interpretív adatok eleve nem segíthetnek teoretikus céljai megvalósításában.⁴⁵

Mi a baj ezzel a módszerrel?

Kiválóan fogalmazza meg az ezzel kapcsolatos kritikáját Bódig:

Ami engem aggaszt Finnis elméletében, az a jog és a gyakorlati ésszerűség közti egyirányú kapcsolat. A gyakorlati ésszerűség teszi értelmessé számunkra a jogot. Sohasem fordul elő, hogy a joggal kapcsolatos tapasztalataink gazdagítsák az ésszerűség megértését. Nem fogadhatjuk el azt a lehetőséget, hogy a jog gyakorlása által valami újat tanulhassunk a moralitásról. A jogi, illetve jogelméleti reflexió nem

⁴² A résztvevői perspektíva részletes kritikája kapcsán lásd a 10. pontot.

⁴³ BÓDIG Máttyás: „Az interpretívizmus probléma” in BÓDIG Máttyás – GYÖRFI Tamás – SZABÓ Miklós (szerk.): *A Hart utáni jogelmélet alapproblémái* (Miskolc: Bibor Kiadó 2004) 152–153.

⁴⁴ BÓDIG Máttyás: *Jogelmélet és gyakorlati filozófia* (Miskolc: Bibor Kiadó 2004) 218.

⁴⁵ BÓDIG (44. l.) 209.

képes új perspektívában szemlélni a gyakorlati észszerűséget. A reflexió ezen „egyirányúsága” az, amely nem hagy teret a valódi reflexiónak.⁴⁶

Márpedig nekünk valódi reflexióra van szükségünk, amelynek során a (jog)gyakorlat és a rá vonatkozó reflexió is hozzá tud járulni mind a gyakorlati, mind pedig a teoretikus tudáshoz.

A másik a Bertea által „common sense” nézetként hivatkozott – „túlságosan gyakorlati” – megközelítés, amely azt vallja, hogy „amit hivatalosan vagy társadalmilag jogiként minősítenek, annak kell a jog alapvető jellemzőinek és így a jog meghatározásának alapját képeznie.”⁴⁷ Ugyan Bertea álláspontja szerint vitatott a kortárs jogelméletben az a gondolat, hogy az általános jogelmélet művelése során a jog preteoretikus értelmezésére kell-e támaszkodnunk mielőtt még a jog természetét vizsgálhatnánk,⁴⁸ azonban hibásnak tartja azt a módszertani megközelítést, amely kizárólag az intuíciókra támaszkodva kívánja a jog fogalmát megközelíteni, és ezért ab start diszkvalifikál teljes jogelméleti irányzatokat.⁴⁹

Az intuíciók hasznos útmutatói lehetnek a témánk megfogalmazása szempontjából – amikor azt mondják nekünk például, hogy a divat, noha társadalmi gyakorlat, nem jog – és arra is használhatjuk őket, hogy a jogról alkotott elméleteinket teszteljük. Azonban nincs inherens okunk arra, hogy episztemikus vagy heurisztikus elsőbbséget tulajdonítsunk nekik a jog deliberatív és következtetésen alapuló vizsgálati módszereivel szemben.⁵⁰

Bertea szerint éppen az a baj a „common sense” nézettel, hogy: „nagyraoszt egyirányú, vagyis a konkrétól – a jogra vonatkozó pre-teoretikus intuícióktól és ítéletektől – halad a jog természetére vonatkozó elmélet, mint absztrakt felé anélkül, hogy kitartó elméleti vizsgálatnak vetné alá a problémát (a jog természetét).”⁵¹ Egyet kell hogy értsünk vele abban, hogy egy teljes és megbízható módszernek mindkét irányban kellene működnie: egyszerre kellene intuitívnek és elméletvezéreltnek lennie úgy, hogy a két szint közötti közlekedés során egyiket sem áldozzák fel a másik kedvéért. Ez a módszer különösen adekvát akkor, ha a tárgykör – ez esetben a jog – egyszerre konkrét és absztrakt.⁵²

⁴⁶ BÓDIG Máttyás: „Two Philosophies of Law” *Jurisprudence* 2012/1. 291.

⁴⁷ Stefano BERTEA: „The Dual Nature Thesis as a Cornerstone of Jurisprudence” *The American Journal of Jurisprudence* 2022/1. 75., <https://doi.org/10.1093/ajj/auac006>. Példaként lehet hivatkozni a „náci jogrend”-re, melyet működtetői (és sok esetben egyéb résztvevői) jogrendként azonosítottak, így a *common sense* nézet szerint minden további nélkül jogrendként minősíthető annak ellenére, hogy súlyosan immorális volt – így a jogrend (és a jog) fogalmi követelménye közt a moralitás kritériumának szerepeltetése ezen nézet szerint nem indokolható.

⁴⁸ Ahogyan azt korábban kifejtettem, gyakorlati filozófia talaján állva egyértelmű a pre-reflexív, habituális tudás elsőbbsége.

⁴⁹ Bertea nevesíti is a „lex-injusta-non-est-lex” koncepciót valló nem-pozitivistákat. BERTEA (47. l.) 76.

⁵⁰ BERTEA (47. l.) 77.

⁵¹ BERTEA (47. l.) 78.

⁵² BERTEA (47. l.) 78. A jog duális természetének kérdésére nem térhetünk ki terjedelmi okokból.

Rodriguez-Blanco korábbi – a teoretikus tudás priorizálását kifogásoló – felvetésére reflektálva tehát azt mondhatjuk, hogy mind a teoretikus, mind a gyakorlati (illetve pre-teoretikus, intuitív) tudásnak megvan a maga értéke és haszna. Ami fontos, az a közöttük lévő folyamatos és kétirányú kommunikáció a gyakorlati/konceptuális/elméleti/tudományos stb. igazság és tudás keresése érdekében.

6. KONCEPTUÁLIS JOGELMÉLET

Mind a vizsgálódásunk tárgya, mind pedig az eddigi megállapítások alapján igazat kell adnunk Bódignak abban, hogy:

A konceptuális jogelmélet a jog fogalmának a tisztázásával foglalkozik, illetve azoknak a további fogalmaknak az elemzésével, amelyekre a jog fogalmának tisztázásakor támaszkodnunk kell [...]. A gyakorlati filozófia (pontosabban annak konceptuális része) foglalkozik a normatív állítások karakterének megragadásával. A fentiekből pedig az következik, hogy a gyakorlati filozófiai elemzést ebben a vonatkozásban semmilyen leíró elmélet nem helyettesítheti.⁵³

Fontos azonban megkülönböztetni két, egymástól jól elkülöníthető pozíciót. Az általam képviselt „kategorikus” irányzat szerint a jog fogalmának megértését célul kitűző konceptuális jogelmélet eredményesen csakis gyakorlati filozófiaként művelhető, ezért sem a természettudományos, sem a történeti, sem a szociológiai módszer nem lehet sem önmagában, sem együttesen adekvát alternatíva.

A megengedőbb irányzat egyik képviselője szerint ugyanakkor nem állítható, „hogy a társadalomelméleti vagy a szociológiai meglátások nem relevánsak a konceptuális jogelmélet szempontjából”,⁵⁴ hiszen meglátása szerint: „Minden jogelméletnek szüksége van bizonyos leíró tételek támogatására. Ilyen tételek kapcsolják hozzá a jogelméletet azoknak a társadalmi gyakorlatoknak a tényeihez, amelyeket magyaráznia kell.”⁵⁵

Természetesen egyet kell hogy értsünk ez utóbbi megállapítással, ám a leíró tételek támogatása, és a történeti/szociológiai stb. meglátások még nem változtatják a speciális vállalkozásunkat – a jog fogalmának megértését – mássá, mint gyakorlati jogfilozófiává. Éppen a gyakorlati filozófia által képviselt valódi, kétirányú reflexió által kerül egymást támogató módon összekötetésbe a gyakorlat leírható tényei és az elméleti meglátások. A jog fogalma ugyanis – ahogy fent már demonstráltuk – filozófiai kérdéseket vet fel, amelyekre álláspontom szerint nem természettudományos, történeti, szociológiai, hanem jogfilozófiai válasz nyújtandó.

Érdeemes röviden idézni Frivaldszky gondolatait, amely ugyan nem kifejezetten a tárgyi kérdésre vonatkozik, de mégis jól szemlélteti a szociológia módszerével kapcsolatos korlátokat:

⁵³ BÓDIG Máttyás: „Néhány tézis a gyakorlati filozófiai irányultságú jogelmélet módszertani alapjairól” *Jogelméleti Szemle* 2006/1. 6.

⁵⁴ BÓDIG (53. lj.) 7.

⁵⁵ BÓDIG (53. lj.) 25. lj.

A szociológia, de a jogszociológia számára is, az a norma érvényes, amelynek érvényességét szociológiai módszerrel regisztrálhatóan az adott társadalomban tételezik, és amelynek érvényességére tekintettel cselekednek a társadalmi szereplők. A normák érvényességét így csak a társadalmi hatásukban képes észlelni a szociológia tudománya, de nem kompetens annak megállapításában, hogy egy norma természetjogi (morálfilozófiai) értelemben egyáltalán tartalmilag érvényes-e, helyes-e. Ezt tehát a normatív tudományok vizsgálják, úgy mint az etika, vagy a természetjogias beállítottságú jogfilozófia. Az ilyen normák létét érvényességükben, előíró mivoltukban „készen kapja” a szociológia, s csak ezek miként való érvényesülésében lehet illetékes megnyilvánulni.⁵⁶

Röviden tehát úgy is fogalmazhatnánk Frivaldszky után szabadon, hogy a normatív tudományok kérdéseit a nem normatív tudományok nem képesek megválaszolni, azokban nem illetékesek.

A megengedő irányzat szerint továbbá:

Az, hogy a jog gyakorlati dimenziójának reflektálására a gyakorlati filozófia kínálja a legalkalmasabb keretet, nem jelenti azt, hogy minden jogbölcseleti kérdés megválaszolására ez volna a legmegfelelőbb, s hogy mellőzhetővé tenne minden más megközelítést. Ellenkezőleg: az ontológiai, szociológiai, történeti stb. elemzésnek változatlanul megmarad a helye és a szükségessége. Ezért, hogy a gyakorlati filozófiai vizsgálódás első lépése is a *konceptuális elemzés*, a cselekvési helyzet tisztázásához és tudatosításához szükséges fogalmi analízis.⁵⁷

Az előző érünk kiegészítéseként elég csak annyit jelezni, hogy ez esetben nem „minden jogbölcseleti kérdés megválaszolása” a feladat, hanem kifejezetten a jog fogalmának és természetének a magyarázata, amely álláspontunk szerint adekvát módszertannal vizsgálendő. Azt viszont érdemes kiemelni, hogy bár Szabó utal a „konceptuális és a gyakorlati filozófiai teoretizálás vázolt ellentéte”-re,⁵⁸ mégis elengedhetetlennek véli a konceptuális elemzést a gyakorlati filozófia vonatkozásában, mely meglátással teljesen egyetérthetünk: fogalmi keretrendszer⁵⁹ és elemzés nélkül a (gyakorlati) filozófia sem művelhető.

A gyakorlati filozófia és a konceptuális jogelmélet összeegyeztethetlenségéről tesz tanúbizonyságot Finnis⁶⁰, aki nem hiszi, hogy:

⁵⁶ FRIVALDSZKY (8. lj.) 201.

⁵⁷ SZABÓ Miklós: „Jogbölcselet” in JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SÜLYOK Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogbölcselet rovat, rovat szerkesztő: SZABÓ Miklós – JAKAB András), 2023, <https://ijoten.hu/szocikk/jogbolcselet>.

⁵⁸ SZABÓ (57. lj.) [23].

⁵⁹ Lásd Perry lent idézett álláspontját a 74. lj.-nél.

⁶⁰ Noha Finnis gyakorlati jogfilozófia melletti elkötelezettségéről vall; lásd például: John FINNIS: „Law as Fact and as Reason for Action: A Response to Robert Alexy on Law’s Ideal Dimension” *American Journal of Jurisprudence* 2014/1. 94., <https://doi.org/10.1093/ajj/auu007>. Álláspontom szerint ő is elméleti filozófusnak tekinthető – lásd az 5. pontban irtakat.

a konceptuális analízis jelentősen hasznos eredménnyel járna a jog-, politikai vagy morálfilozófia vonatkozásában. Különösen, az arról szóló diszkusszió lesz szinte állandóan eredménytelen, hogy mi az, ami konceptuálisan lehetséges, lehetetlen, vagy mi az, ami konceptuálisan szükségszerű vagy nem szükségszerű.⁶¹

Nem állítható azonban, hogy konceptuális igazságok ab ovo nem fogalmazhatók meg a joggal kapcsolatosan, mert akkor végső soron a jogtudomány, mint diszciplína létjogosultságát vonnánk kétségbe megkérdőjelezve a jogfilozófia és az általános jogelmélet⁶² eddigi és jövőbeli eredményeit.⁶³ A konceptuális igazságok megfogalmazását célzó teoretikus vizsgálódás önmagában pedig nem zárja és nem is zárhatja ki a gyakorlati filozófia művelésének lehetőségét. Ez akkor lenne így, ha a gyakorlati jogfilozófia által a jogra vonatkozó konceptuális igazságok nem lennének megfogalmazhatók, márpedig Szabó szerint „nem feledhetjük azonban, hogy a fogalomképzés és a fogalomelemzés eredeti és voltaképpeni »gazdái« a filozófusok”.⁶⁴ A Finnis által felsorolt filozófiai területek vonatkozásában pedig helyesen állapítja meg Szabó, hogy:

a jogbölcseletnek mint gyakorlati filozófiának sajátossága, hogy – szemben például egy pozitivistá jogászai jogelmélettel (mondjuk Kelsenével) – nem határolódik el, hanem, ellenkezőleg, szerves egységet képez a másik két gyakorlati tudásterülettel: az etikával és a politikával.⁶⁵

Vegyük észre, hogy ez a módszertani megközelítés implikálja azt a jogra vonatkozó – a korábbiakban jelzett – konceptuális állítást, miszerint a jog nem választható el sem a politikától, sem a moralitástól egyfajta autonómiatézissel, hanem sajátos – *sui generis* – politikai moralitással jellemezhető.⁶⁶

A konceptuális elméletek természetével kapcsolatosan van Bódnagnak egy módszertani megjegyzése, amelyre érdemes még röviden reflektálnunk:

A konceptuális elméletek olyan kérdéseket vesznek vizsgálat alá, amelyek a jog tartalmi összefüggései elébe vágnak. Például azt a kérdést, hogy mit is jelent az, hogy a jog normatív társadalmi gyakorlat. Miben áll ez a normativitás? Miben különbözik a normativitás egyéb módozataitól? Világos, hogy ez nem arra vonatkozik, hogy

⁶¹ FINNIS (60. lj.) 90.

⁶² Az általános jogelmélet (*general jurisprudence*) alatt a jog fogalmára és természetére irányuló teoretikus reflexiót értem (vö. Szabó tudományrendszertani besorolásával: SZABÓ [57. lj.])

⁶³ A logika sem támasztja alá azt a felvetést, hogy nem lehet konceptuálisan igaz állításokat megfogalmazni a jogról, mert ez esetben az sem lenne igaz, hogy igaz állítás nem fogalmazható meg a jogról, vagyis önellentmondáshoz jutnánk. Konceptuálisan igaz állítás például, hogy a jog nem természeti jelenség (mint amilyen egy villámcsapás).

⁶⁴ SZABÓ (57. lj.) [12].

⁶⁵ SZABÓ (57. lj.) 36. lj. Lásd még: ALLAN (30. lj.) 577. „A gyakorlati észszerűség perspektívájából nézve, a jog és a politikai moralitás összefonódik.”

⁶⁶ Ennek az állításnak – ti. a *sui generis* politikai moralitásnak – az igazolására terjedelmi okokból nincs e helyütt lehetőség – lásd még a 12. pontban foglaltakat.

a jognak milyen tartalmi elemei vannak, hanem arra, hogy a jog tartalmi elemeinek milyen gyakorlati relevanciája van.⁶⁷

A felvetés egyfajta fontossági sorrendet kíván felállítani: először reflektáljunk a jog természetére, majd utána foglalkozunk a tartalmára vonatkozó kérdésekkel.

Látni kell azonban, hogy nem lehet a jog tartalmát és a jog sajátos normativitását egymástól élesen elválasztani, mivel azok kölcsönös függőségi viszonyban állnak egymással. Egyrészt tartalom nélkül jogról, így annak normativitásáról sincs értelme beszélni, másrészt a jogra jellemző, illetve a rá vonatkozó normativitás követelménye hatással van a jog tartalmára is. Vissza kell utasítani tehát a módszertani pozitivistáknak tulajdonított azon – módszertani – lehatárolást, mely szerint nekik „nincs elméletük a jog tartalmáról, mert őket nem ez érdekli. Ők olyan konceptuális elméletet adnak a jogról, amelynek meghatározó tematikai célkitűzése a jog sajátos normativitásnak megvilágítása”.⁶⁸ Azt persze elfogadhatjuk, hogy a módszertani pozitivistákat – mint elméleti „filozófusokat” – nem érdekli a jog tartalma, de a jog normativitását komolyan vevő, gyakorlati filozófiai irányultságú jogelméletnek reflektálnia kell a jog tartalmára is, mivel egyrészt a jogra vonatkozó gyakorlati tudás nem elképzelhető a jog tartalmára vonatkozó reflexió nélkül, másrészt a jogra vonatkozó konceptuális állításoknak hatással kell lenniük a jog tartalmára is, vagyis a jog tartalma nem lehet teljesen tetszőleges.⁶⁹

7. NORMATÍV, EXTERNALISTA JOGELMÉLET

Mi következik a gyakorlati filozófiai módszer felvállalásából az adekvát jogelmélet beazonosítása szempontjából? Induljunk ki a Bódig által – a deskriptív *versus* normatív, illetve az internalista *versus* externalista fogalompárok segítségével – felállított jogelméleti mátrixból,⁷⁰ melyet az alábbi táblázattal szemléltethetünk:

	internalista	externalista
deskriptív	pl. kortárs módszertani pozitivisták többsége	pl. ontologizáló jogelméletek
normatív	pl. Ronald Dworkin-féle lokális interpretív jogelmélet	pl. bizonyos természetjogi elméletek

Györfi Tamás megfogalmazása szerint:

„a leíró elmélet oly módon törekszik a jogi fogalmak tisztázására, hogy közben semmilyen gyakorlati elv (értékmeggyőződés) igazolhatóságát nem feltételezi. A nor-

⁶⁷ BÓDIG (44. lj.) 330.

⁶⁸ BÓDIG (44. lj.) 330.

⁶⁹ Vegyük észre itt is a reflexió 5. pontban tárgyalt kétirányúságát: egyszerre a „tartalom” felől az egyik irányba, és a „tartalom” felé a másik irányba. Lásd még a 90. lj.-et.

⁷⁰ BÓDIG (44. lj.) 446–448. oldalon ismertetettek alapján a négy alapvető módszertani kategóriát a 454–455. oldalon állítja fel. A mátrixban szereplő példák vonatkozásában Bódig tipologizálására támaszkodom.

matív elmélet képviselői ezzel szemben úgy vélik, hogy még a jogi fogalmak pusztán konceptuális elemzése is feltételezi bizonyos gyakorlati elvek igazolhatóságát.

Az internalista elméletek kérdésfeltevésükben, konceptuális sémájukban a gyakorlaton belüli nézőponthoz igazodnak. Az ilyen elméletnek még akkor is, ha nem ugyanazokat a fogalmakat használja, mint a résztvevők, képesnek kell lennie arra, hogy „a gyakorlatot érintő állításait visszavonatkoztassa a résztvevők megértésmódjaira”. Az externalista jogelméletek viszont problémafelvetésükben és válaszaikban függetlenedhetnek a résztvevői perspektívától.⁷¹

Közelítsük meg – a gyakorlati filozófiai nézőpontból szemlélve – legtávolabbról az érdeklődési területünket, vagyis vegyük az objektív nézőpont elméleti lehetőségét. Ennél a pontnál van a legkönnyebb dolgunk, hiszen a gyakorlati filozófia ezt az elméleti konstrukciót mint haszталant elutasítja, sőt, az azt elérni kívánó törekvést is naivitásnak – ha tudatosan csinálják, úgy némi rosszindulattal csalásnak – tartja. Milyen következménnyel jár ez a konceptuális jogelmélet besorolására nézve?

A tisztán elméleti (objektív) perspektíva visszautasítása elsősorban a *tisztán externalista*⁷² jogelmélet művelésének észszerűségét kezdi ki, mivel a teoretikus valamilyen mértékben résztvevője a jog világának, van valamilyen fogalma a jogról, az nem teljesen idegen számára, tehát szükségszerűen jellemző rá egyfajta belső perspektíva, a jogelméletre pedig egy, a gyakorlathoz valamilyen szinten kötődő, abból eredő derivatív viszony.

Másodsorban pedig a *deskriptív* vállalkozás lehetetlenségét kell megállapítani nemcsak azért, mert „a normatív állítások nem bonthatók le tisztán leíró állítások egy halmazára”,⁷³ hanem azért is, mert Stephen R. Perry szavaival szólva:

A jogelmélet fogalmi keretet követel. A nehézség abban rejlik, hogy az adatok konceptualizációjának több plauzibilis módja is van, és úgy látszik, a konceptualizációk közti választás azt követeli tőlünk, hogy értelmet vagy funkciót tulajdonítsunk a jognak. Ez nemcsak értékelő megfontolásokat, hanem erkölcsi érvelést is maga után von.⁷⁴

Ezért nem lehet teljesen értékfüggetlen a jogi gyakorlat leírása sem.

Mivel a jog állandó és átfogó jelleggel érinti jól vagy rosszul az irányítása (joghatósága) alá tartozók életét, érdekét, szabadságát és hasonlókat stb., ezért a [jogra jellemző központi és jelentős tulajdonságok] fontosságát legalább részben morális értékek által kell intelligibilissé tenni.⁷⁵

⁷¹ GyÖRFFI Tamás: „Gyakorlati filozófiai jogelmélet” *Budapesti Könyvszemle* 2007/1. 32.

⁷² Tisztán externalista jogelmélet alatt azt értem, amely a gyakorlattól teljesen elvonatkoztatott, objektív nézőpont szerinti függetlenedést tart lehetségesnek/kívánatosnak a jogelmélet számára.

⁷³ BÓDIG (53. lj.) 6.

⁷⁴ Stephen R. PERRY: „Értelmezés és módszertan a jogelméletben” in BÓDIG Máttyás – GyÖRFFI Tamás – SZABÓ Miklós (szerk.): *A Hart utáni jogelmélet alapproblémái* (Miskolc: Bibor Kiadó 2004) 211.

⁷⁵ Gerald J. POSTEMA: „Jurisprudence as Practical Philosophy” *Legal Theory* 4, 1998. 334–335., <https://doi.org/10.1017/S1352325200001051>.

Szeretnék visszautalni továbbá a Hart-féle leíró, szociológiai típusú jogelmélet kapcsán megfogalmazott simmondsi kritikára is, amely szerint a gondos leírásra⁷⁶ törekvő jogelmélet éppen a szükségszerűen felvetődő filozófiai – és tegyük hozzá: morális – perspektívát kívánja kiiktatni, és ezért – legalábbis a tárgyunkat tekintve – kudarcra van ítélve.

Most pedig vizsgáljuk meg az objektív nézőpont ellentétét, vagyis a belső nézőpontok kizárólagosságának eszméjét, a *tisztán internalista* jogelmélet lehetőségét. Ez azt állítja, hogy nem lehetséges, vagy ha lehetséges is, nem kívánatos a belső perspektívá(k)tól függetlenedni.

Mindenekelőtt azt érdemes megállapítanunk, hogy nem a szingularitás, hanem a pluralitás jellemző a belső perspektívára, vagyis a különböző emberek különböző motivációkkal, értékrendekkel és társadalmi pozíciókkal stb. jellemezhető: más nézőpont tartozik például egy vallásos bíróhoz, mint egy ateista ügyvédhez, egy jogalkotásban részt vevő hivatalnokhoz, egy konformista kispolgárhoz vagy egy anarchista forradalmárhoz.

Ha ez így van, az néhány kínos kérdést felvet a tisztán internalista teoretikus számára: melyik nézőpontot vagy nézőpontokat kell alapul vennie az elméletalkotás során, és ezt mi alapján választja ki? Vagy esetleg mindegyik nézőpontot egyforma súllyal kellene figyelembe vennie? Bárhogy dönt is a teoretikus, normatív érveléssel kell igazolnia a választását, ami viszont mind a döntési folyamat, mind pedig a döntés eredményét tekintve a belső nézőpontoktól való függetlenedést vonja maga után, vagyis a jogelmélet akaratlanul is externalistává kell hogy váljon anélkül, hogy az objektív perspektíva célját (illetve lehetőségét) kitzúzná.

Az eddig kifejtettek alapján röviden normatív (igazolási célú) és externalista (személyes résztvevői perspektívától függetleníthető) jelzőkkel pontosíthatjuk a gyakorlati filozófián alapuló, a jog fogalmára irányuló konceptuális jogelmélet karakterét.

8. UNIVERZÁLIS, INTERPRETÍV JOGELMÉLET

A jogelméleti mátrixot követően érdemes még egy megkülönböztetést részletesen szemügyre vennünk, melyet Szabó a következők szerint közelít meg:

Az elmélet hatókörére vagy perspektívájára utaló, Bódig által is használt univerzális-lokális megkülönböztetés is több, gyakran ismertebb változatban használatos. Itt a teória általánosságigényének bejelentéséről van szó: az univerzális elmélet általában „a jog”-ra, annak minden tér- és időbeli megjelenési formájára érvényes (vagy erre az érvényességre igényt támasztó) állításokat fogalmaz meg, míg a lokális vagy partikuláris elméletek – az előbbieket egyébként is kivihetetlennek vagy üresnek nyilvánítva – beírják a jog valamely megjelenési formájáról (többnyire a saját vagy az általuk legjobban ismert jogrendszerrel) tett kijelentésekkel. Mint láttuk a [2] bekezdésben, a teória eredendően az örök és változatlan igazságok szemlélése, s ebben az

⁷⁶ SIMMONDS (3. lj.) 613–614.

értelemben eleve univerzalizációt támaszt: igaz az, ami mindig, mindenhol, mindenki számára ugyanúgy igaz. Innen ered az univerzálék keresése, a platóni ideáktól az általános fogalmakig. A jog esetében ez az igény a partikularitás tapasztalásával ütközik.⁷⁷

Bódig azokat a jogelméleteket nevezi univerzális jogelméleteknek, „amelyek a jogi gyakorlatok minden lehetséges változatára kiterjedő érvényességi igénnyel lépnek fel”,⁷⁸ és noha kész elfogadni, hogy a programjuk értelmes lehet, azonban szerinte az interpretív jogelmélettel összeegyeztethetetlenek, mivel ez utóbbi a „létező gyakorlatok értelmező feltárását kínálja. Így pedig érvényességi köre pontosan azokra a gyakorlatokra terjed ki, amelyek értelmező feltárását elvégezte.”⁷⁹

Nem szükséges részletezni azt az állítást, hogy a jog általános fogalmára irányuló konceptuális jogelmélet lokalitásra korlátozódó igényt (partikularitást) nyilvánvalóan nem eredményezhet, vagyis univerzális karakterrel jellemezhető, de tévedés volna mindezt az elméleti (ál)filozófiai szemlélet alkalmazására visszavezetnünk. Gyakorlati filozófiai szempontból ugyanis hibás „az örök és változatlan igazságok szemlélése” célját és módszerét kitűzni. Nem univerzális (tökéletes) teóriára és a jogra vonatkozó objektív és „lezárt” tudásra van szükség, hanem a jog eszméjére és a joggyakorlatra vonatkozó folyamatos, kétirányú reflexióra ahogy ezt már kifejtettük. Deli szavai szerint a „jog fogalmának lényege a jog mibenlétére való szakadatlan és kényszerű rákérdezés; a jog éppen e rákérdezés által határozódik meg”.⁸⁰ Álláspontom szerint elsődlegesen a jog esszenciájának feltárására irányul az univerzális jogelmélet, amely mellett a továbbiakban érvelni kívánok.

Szabó másik felvetése a jog megnyilvánulására vonatkozik, amely a partikularitás tapasztalatával szembeállít minket. Nem tagadom, hogy a jog szükségszerűen partikuláris megnyilvánulása első pillantásra a lokális jogelmélet igazságigényét támasztja alá, hiszen az egyes közösségek (kultúrák) önállóan képesek a jog konceptualizálására. Ez mégsem jelenti azonban azt, hogy a lokálisan manifesztálódó jog, illetve jogeszmé ne rendelkezhetne univerzális karakterrel, illetve esszenciával – ne lehetne univerzálé – éppúgy, ahogy az egyik kultúrában ütős, míg a másik kultúrában fúvós hangszerrel folytathatják ugyanazt az egymással kapcsolatban nem álló gyakorlatot, amit egyaránt zenélésnek nevezünk, a fogalmat pedig zeneként határozunk meg.

Amennyiben az interpretív jogelmélet dworkini – lokális jogelméletként megnevezhető⁸¹ – útját járjuk, úgy áthatolhatatlan falakba ütközünk, mivel állítása szerint:

az interpretív elméletek természetüknél fogva partikuláris jogi kultúrákhoz szólnak, általában ahhoz a kultúrához, amelyhez a szerző tartozik. [...] Nincs okunk bízni mégoly absztrakt fogalomban sem, amely passzolna az olyan külföldi jogrendszer-

⁷⁷ SZABÓ (57. lj.) [27].

⁷⁸ BÓDIG (44. lj.) 451.

⁷⁹ BÓDIG (44. lj.) 451.

⁸⁰ DELI (28. lj.) 230.

⁸¹ Bódig kategorizálását vettem alapul: „Dworkin interpretívizmusa viszont csak lokális jogelméletet eredményezhet.” BÓDIG (44. lj.) 316.

hez, amely fejlődésüket és karakterüket tekintve jelentősen eltérő politikai ideológiákkal jellemezhető.⁸²

Az univerzális jogelmélet lehetőségét másfajta érveléssel is megpróbálta Dworkin elvetni akkor, amikor elválasztotta egymástól a jog „szociológiai”, „doktrinális” és „aspirációs” fogalmát, mint a jog különböző fogalmait, lemondva a jog természetére vonatkozó általános – filozófiai – kérdések lehetőségének feltevéséről és azok megválaszolásáról.⁸³

Nincs észszerű okunk azonban azt feltételezni, hogy a jog általános természetét reprezentáló jogfogalomnak nincs szerepe sem az egyes jogi kultúrákban, sem pedig a különböző szempontú megközelítésekben⁸⁴, azt pedig még kevésbé van okunk feltételezni, hogy a jog általános természete kapcsán filozófiai kérdés ne volna megfogalmazható, ahogyan azt a korábbiakban már demonstráltuk.

Ha pedig a zenéhez hasonlóan univerzális karakterrel rendelkezik a jog, úgy erre a különböző (jogi) kultúrák is képesek reflektálni különös tekintettel arra, hogy a jog tapasztalatunk szerint olyan interkulturális fogalom, amely az egyes kultúrák joggyakorlatát és jogértelmezését nyelvi reprezentálhatósága folytán egymással kommunikálhatóvá teszi, vagyis nem megalapozott a dworkini pesszimizmus – kulturális és interkulturális alapokon is művelhető mind a jogfilozófia, mind az általános jogelmélet.

Bódig lokális jogelmélete azonban eltér Dworkinétól a tekintetben, hogy nem az általános jogfogalomra vonatkozó kommunikáció eredendő kudarcára akar egy pesszimista attitűd felvételével rámutatni, hanem az interpretáció – és az azt alkalmazó jogelmélet – érvényességi körét kívánja módszertanilag helyesen kijelölni. Az az állításom azonban, hogy az interpretív módszerrel igenis összeegyeztethető az univerzális jogelmélet, sőt, a gyakorlati filozófia szerint az interpretáció nélkülözhetetlen a tudás megszerzése szempontjából, mivel éppen a tág értelemben vett (jog)gyakorlat és a jogeszmé interpretációja, valódi kétirányú reflexió által lehet képes a jogfilozófus olyan konceptuálisan igaz állításokat megfogalmazni a jogról, mely állítások szükségszerűen igazak lesznek más, adott esetben nem interpretált joggyakorlatok vonatkozásában. A létező gyakorlatok, partikuláris jogi kultúrák univerzális szemléletű értelmezése természetszerűleg mutat túl a gyakorlatok egyedi, lokális jellegén, vagyis az érvényességi köre nem korlátozódik azokra a gyakorlatokra, amelyek értelmező feltárását elvégezte.

Mindebből azonban nem az következik, hogy a lokális jogelmélet érvényességi igényét el kellene vetnünk, hanem csak az, hogy univerzális és egyben konceptuális jogelmélet elsőbbséget élvez mind a lokális jogelmélettel, mind pedig annak egyik válfaját képező tartalmi jogelmélettel szemben, hiszen a lokális jogelmélet csak az univerzális jogelméleten belül értelmezhető, arra építve – annak ellent nem mondván – művelhető helyesen.

Mivel Bódig internalista elméletként fejt ki az interpretációra épülő, lokális elméletét, ezért kész elismerni, hogy „univerzális érvényességi igénye csak az externalis-

⁸² Ronald DWORKIN: *Law's Empire* (London: Harvard University Press 1986) 102–103.

⁸³ Dworkin álláspontját ismerteti és kritizálja részletesen: SIMMONDS (10. l.) 25–31.

⁸⁴ Lásd: SIMMONDS (33. l.) 9.

ta elméleteknek lehet”,⁸⁵ ami összhangban van a fenti állítással, miszerint olyan externalista elméletre van szükség, amely a jog konceptuális meghatározása során univerzális igénytel lép fel.

Az interpretáció kapcsán érdemes még egy fontos felvetést tisztáznunk, amit Bódig a dworkini elmélet természetjogtannal való összevetése során fogalmaz meg:

A természetjogi hagyománynak, ahogy azt a hozzá sorolható jogelméleti szerzők munkái megjelenítik számunkra, mindenekelőtt a jog ideális gyakorlati elméletként van relevanciája. Ilyen elméletekre természetesen szükség lehet – bár inkább politikai filozófiai, mint jogelméleti okokból. (Merthogy az a kérdés, hogy az embereknek miért van egyáltalán szükségük olyan intézményekre, mint a jog, alapvetően politikai filozófiai kérdés.) Amikor azonban a jog működésének megértéséről van szó, ráadásul egy gyakorlaton belüli (a dogmatikai problémákra is érzékeny) nézőpontból, hasznosabbnak bizonyulhatnak az olyan interpretív elméletek, amelyet például Dworkin is ad.⁸⁶

Vizsgáljuk meg, hogy milyen kérdéseket állít egymással szembe Bódig, és mik a szembeállítás premisszái. Leegyszerűsítve tehát az egyik kérdés, hogy miért van szükségünk jogra, míg a másik kérdés, hogy konkrétan hogyan működik a jog. Egyet kell hogy értsünk azzal, hogy az első kérdés valóban szükségszerűen felveti a politikai filozófiai perspektívát, azonban ez nem minden, ugyanis ez a kérdés nem csupán politikai filozófiai, hanem érvelésünk szerint a legalapvetőbb jogfilozófiai (igazolási) kérdés⁸⁷ is. Ezért is állítjuk, hogy a jog alapvetően politikai fogalom, amelyre bizonyos politikai moralitás jellemző. Ezt a kérdést megválaszoló jogelméletre tehát nem mintegy mellékesen, más – politikai filozófiai – perspektívából/célből van szükség, hanem éppen a jog konceptuális megértése érdekében.

A második kérdéssel kapcsolatos premisszát úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a jog működésének megértése leválasztható az első kérdéstről,⁸⁸ amit – mint láttunk – alapvetően politikai filozófiai és nem jogfilozófiai kérdésként azonosít Bódig. Az az állításom azonban, hogy ez a leválasztás nem tehető meg, mert csak a jog értelmére⁸⁹ – és így a jog fogalmára – irányuló konceptuális vizsgálaton keresztül van lehetőségünk a jog működését szemügyre vennünk, ha egyáltalán érteni akarjuk, hogy mit is vizsgálunk. Hogyan szeretnénk ugyanis megérteni a joggyakorlatot, ha – szó szerint – fogalmunk sincs arról, hogy mi a jog, illetve mi a „jogi”? Az az állítás fogalmazható tehát meg hitelesen, hogy a jog működésének megértése összekapcsolódik a rá vonatkozó fogalomalkotással, ami a gyakorlatra vonatkozó reflexió által áll

⁸⁵ BÓDIG (44. lj.) 453.

⁸⁶ BÓDIG (44. lj.) 374.

⁸⁷ Lásd még a 11. pontban foglaltakat.

⁸⁸ Nem állítom azonban, hogy Bódig a két kérdést élesen (és ezáltal hibásan) elválasztja egymástól. Ő inkább a megfelelő módszer kiválasztása szempontjából tesz különbséget a különböző vizsgálati célok között.

⁸⁹ A „miért van szükség jogra” kérdés nyilvánvalóan a jog értelmére vonatkozik, amely közvetlen kapcsolatban áll a jog fogalmának kérdéskörével.

elő, és ami végső soron előfeltételezi azt a gyakorlatot, amit valamilyen módon jogiként interpretálunk, vagy ami alapján a jogi minősítés feltételeit megállapítjuk.⁹⁰

Összefoglalóan tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a jog fogalmának és a jog működésének kérdése csak egységesen, egy interpretív elméletben tisztázható, mivel az interpretáció egyrészt feltételezi, hogy a gyakorlat nemcsak létezik, de értéke, illetve értelme is van, másrészt, hogy a gyakorlat követelményeit úgy tekintjük, mint amelyek érzékenyek a gyakorlat értelmére. Abban tehát igazat kell adnunk Dworkinnak, hogy „minden jó jogelmélet (dworkini értelemben) interpretív, vagyis olyan, hogy a jog alapjait a jog értelmének valamilyen, a gyakorlat értelmezésével előállított felfogására tekintettel tisztázza”,⁹¹ ám az univerzális jogelméletnek meg kell őriznie a kritikai karakterét – vagyis a képességét az ideális és az aktuális/lokális jog között feszülő ellentmondás megfogalmazására –, amit a dworkini elkötelezett teoretikus perspektívája nem tesz lehetővé. Ezt a perspektívát, valamint az ellentétét vizsgáljuk meg a következő pontban.

9. JOGELMÉLET KÉT VÉGLETT KÖZÖTT

Korábban ismertettük már, hogy tisztán leíró módszertan nem lehetséges, azonban mégis van olyan jogelméleti irányzat, amely ennek ellenére is célul tűzi ki a semleges álláspont elfoglalását.

A kritika élet a teoretikus pozíciójára vonatkozó megállapítással kívánják kivédeni: elismerheti ugyan a teoretikus, hogy a vizsgált jelenség a benne résztvevők nézőpontjának és értékítéleteinek – értő és ezáltal nem teljesen értéktől független – feldolgozásával ragadható meg, de egyrészt ő maga nem kell hogy elkötelezett legyen ezek iránt, másrészt pedig nem kell hogy törekedjen a vizsgált gyakorlat morálisan vagy más szempontból igazolt voltának bemutatására.⁹² Bustamente megfogalmazása szerint a semlegesség azt jelenti, hogy „sem morális, sem etikai, sem pragmatikus érv nem alkalmazható egy adott elméleti jogfelfogás alátámasztására.”⁹³

A jogelméleti mátrix alapján a neutralizmust hirdető jogelméletek két típusát lehet megkülönböztetni: A semlegesség externalista irányzata nem foglalkozik a belső nézőpontokkal – kívülről néz rá a gyakorlatra, és a teoretikus saját rálátása szerint, a gyakorlat igazolásának szándéka nélkül kívánja objektívan konceptualizálni a joggyakorlatot/jogfogalmat. A semlegesség internalista irányzata a belső nézőpontok által akarja a joggyakorlatot/jogfogalmat úgy megérteni, hogy semmilyen belső nézőpontnak sem akar elköteleződni, vagyis tőlük függetleníteni akarja magát a gyakorlat leírása során.

⁹⁰ Itt is hangsúlyozandó a reflexió kétirányúsága: egyszerre hozzuk létre a gyakorlatra vonatkozó tudatos reflexió által a jogi fogalomrendszer, és egyszerre alakítja ez a normatív fogalomrendszer a gyakorlatunkat.

⁹¹ BÓDIG (44. lj.) 301.

⁹² POSTEMA (75. lj.) 335.

⁹³ BUSTAMANTE (41. lj.) 699.

Mind a két változatban közös azonban, hogy az elméleti teoretikus el akarja magát szakítani a gyakorlattól az elméleti nézőpont – és ezáltal az elmélet – tisztaságának megőrzése érdekében, ami a gyakorlati filozófia szempontjából nem elfogadható álláspontra. A gyakorlattól elszakadni kívánó, teoretikus jogelmélet sohasem minősíthető gyakorlati filozófiai jogelméletként még akkor sem, ha saját módszertana szerint a gyakorlatban résztvevők interpretációját végzi.

Gyórfi ugyanakkor a mellett érvel, hogy:

Herbert Hart – elemzőinek sok fejtörést okozva – azt állította ugyan, hogy könyve „a leíró szociológia körébe tartozó tanulmánynak is tekinthető”, valójában maga teremtette meg egy gyakorlati filozófiai jogelmélet lehetőségét a szabályok cselekvési indokként való felfogásával. Önbesorolása szerint Joseph Raz is leíró gyakorlati filozófiai jogelméletet alkotott, és szerintem jó okkal használhatnánk ezt a jelzőt mondjuk Frederick Schauer vagy Jules Coleman elméletére is. Valamennyi elméletben kitüntetett szerepe van ugyanis a jog indok-keletkeztető vonásának. Ezek alapján én azt állítom, hogy a módszertani pozitívizmus bizonyos képviselői gyakorlati filozófiai jogelméletet művelnek.⁹⁴

Nem tekinthető azonban gyakorlati jogfilozófiának a fenti teoretikusok elmélete pusztán azon az alapon, hogy a jog indok-keletkeztető vonását elismerik. Álláspontom szerint a reflexivitás alkalmazásának,⁹⁵ egy valóban gyakorlati (filozófiai) perspektíva elfoglalásának van e tekintetben jelentősége, amely nem összeegyeztethető a neutrális elkötelezettséggel.

Vizsgáljuk meg ezek után a résztvevők mellett elkötelezett teoretikus perspektíváját.

Azt már Bódig is felismerte, hogy ez a fajta jogelmélet „bizonyos értelemben a leíró metodológia ellentéte, és azt követeli az értelmezőtől, hogy tegye a magáévá a résztvevők attitűdjeit, illetve orientációit.”⁹⁶

Rodriguez-Blanco megfogalmazása szerint vannak:

teoretikusok, mint Dworkin, akik szerint nincsenek normatív tények és ezért nincs semmi, amit le lehetne írni, illetve amit meg lehetne magyarázni. Dworkin szerint mind a teoretikus, mind a résztvevő számára csak morális belső vagy szubsztantív nézőpont lehetséges, és ezért a jogelmélet teljes mértékben normatív. Dworkin azt állítja, hogy az archimédeszi vagy külső nézőpont lehetőségében való hit azt az illúziót kelti a teoretikus számára, hogy a feladata deskriptív-explanatív, de a teoretikus tulajdonképpen csak a saját szubsztantív morális nézőpontja mellett érvel.⁹⁷

Gyakorlati filozófiai perspektívából megközelítve a felvetést igazat kell adnunk Dworkinnak az archimédeszi vagy külső nézőpont lehetőségének tagadásában,

⁹⁴ Gyórfi (71. l.) 34.

⁹⁵ Lásd ehhez az 5. pontban foglaltakat.

⁹⁶ Bódig Máttyás: „A jogelmélet mint gyakorlati filozófia” *Világosság* 2010. nyár, 156.

⁹⁷ Rodriguez-Blanco (1. l.) 258.

ugyanakkor nem kell a másik végletbe sem esnünk azzal, hogy a résztvevők, illetve a teoretikus személyes nézőpontját bálványoznánk, vagy annál lehorgonyoznánk, mivel „a gyakorlat természetére vonatkozó kérdéseket személytelenül is fel lehet vetni, sőt, éppenséggel így kell felvetni”.⁹⁸ Azt persze már hozzátehetjük, hogy ez a fajta személytelen nézőpont semmiképp sem jelent neutrális perspektívát, pontosabb interszjektív nézőpontról beszélni.

10. INTERSZUBJEKTÍV, MEGFIGYELŐI PERSPEKTÍVA

Alapvető distinkció a jogelmélet számára a résztvevő-megfigyelő fogalompár, melyet Robert Alexy két alapvető megkülönböztetés egyikeként, a következők szerint foglalt össze:

Az első distinkció a megfigyelő és a résztvevő perspektívája. A közöttük lévő különbség pedig a következő. A résztvevő abban a jogrendszerben felmerülő jogi kérdésre keresi és alapozza az érveit a helyes válasz érdekében, amelyben találja magát, míg a megfigyelő olyan pozícióban keresi és alapozza az érveit, amely azt tükrözi vissza, hogy a jogi kérdéseket ténylegesen hogyan döntenek el abban a jogrendszerben. A résztvevő nézőpontját a következő kérdés határozza meg: „Mi a helyes jogi válasz?”, míg a megfigyelőét az alábbi kérdés: „a jogi döntéseket hogyan hozzák meg?”. [...] A két perspektíva közti fő különbség azokban az érvekben találhatóak meg, amelyeket az egyes nézőpontokból hoznak elő. Amíg a megfigyelő ténybeli érvekre szorítkozik, addig a résztvevő – mondjuk egy bíró – a ténybeli érveken kívül normatív érvekre is kénytelen támaszkodni – amelyek nem ténybeliek – ha egy ügy a jog „nyitott szövevének” köszönhetően nem oldható meg kizárólag ténybeli érvek alapulvételével. [...] A megfigyelő ellenben társadalmi tényekre kénytelen szorítkozni. Ez nem azt jelenti, hogy az ő megfontolásai nem tartalmazhatnak észrevételeket arról, hogy a megfigyelt résztvevő mit gondol, milyennek kell lennie a jognak. Ezeket az észrevételeket indirekt vagy harmadik személy általi észrevételeknek hívhatjuk a résztvevő direkt vagy első személyi észrevételével szemben. Ez azt implikálja, hogy a megfigyelő nézőpontjából csak a jog reál dimenziója érdekes.⁹⁹

Alexy tehát a résztvevő-megfigyelő dichotómia *egyféle* megközelítését tárja elénk, amely alkalmas arra, hogy alaposabb elemzés tárgyává tegyük. E tekintetben pedig célszerű Finnis kritikájára támaszkodnunk, aki elsősorban Alexy megfigyelői perspektíváját veszi célba, és Alexy tézisének tarthatatlanságára mutat rá az alábbiak szerint:

Vegyük észre, hogy mennyire inkluzív a megfigyelő nézőpontja Alexy elképzelése szerint. Ezek a megfigyelők nemcsak azokat a kritériumokat tudják megállapítani, ame-

⁹⁸ BÓDIG (96. lj.) 156.

⁹⁹ ROBERT ALEXY: „Some Reflections on the Ideal Dimension of Law and on the Legal Philosophy of John Finnis” *The American Journal of Jurisprudence* 2013/2. 103–104., <https://doi.org/10.1093/ajj/aut009>.

lyeket bizonyos társadalmakban a bíróságok és ügyvédek ténylegesen használnak, de alkalmazni is tudják ezeket a bevett kritériumokat olyan tényekre, amelyeket semmilyen ügyvéd vagy bíróság nem vett még figyelembe. Feltehetően a bevett kritériumok alkalmazása során a kompetens megfigyelők bevett érvelési metódusokat is képesek alkalmazni. Röviden tehát mindazt meg tudják tenni, amit egy kompetens ügyvéd vagy bírósági tagként megtenni képes leszámítva a jogilag hatályos döntések meghozatalát (mivel azáltal nemcsak megfigyelők, hanem résztvevők is lennének).¹⁰⁰

Finnis ezt az inkluzivitást Alexy alábbi kijelentésével is alátámasztja: „a megfigyelő minden olyan, a jognak való engedelmességet, illetve a jog alkalmazására vonatkozó morális kötelezettséget szabadon vitathat, amely „túlságosan igazságtalan”,¹⁰¹ de Finnis szerint:

az, aki morális kötelezettségeket vitat (vagy elismer), az ezt nem megfigyelőként teszi; szigorúan nézve akár résztvevője a kérdéses jogrendnek, akár nem, ezáltal feladja a deskriptívét a normatív, illetve a deskriptívét a gyakorlati érdekében; „a világhoz nem úgy viszonyul, ahogy az van, hanem ahogy lennie kellene”.¹⁰²

Ezt a résztvevővé válást pedig maga Alexy is elismeri, amikor azt írja, hogy:

a megfigyelő megfigyelőként csak (mondjuk) az alkotmánybíróság gyakorlatát írhatja le, és a jogkérdésre vonatkozó vitát, amelyben az alkotmánybíróság részt vesz. Nem kezdhet érvelni abban a kérdésben, hogy melyik válasz helyes jogilag. Mihelyst ezt teszi, megszűnik megfigyelőnek lenni, és résztvevővé válik.¹⁰³

Igazat kell tehát adnunk Finnisnek abban, hogy Alexy konceptualizációja nem konzekvens, ezért azt kell megvizsgálnunk, hogy miképpen választhatjuk el értelmesen a két nézőpontot egymástól.

Úgy vélem, hogy a kulcsmomentumra Finnis ott mutatott rá, amikor a megfigyelő résztvevővé válása kapcsán rögzítette, hogy a megfigyelő mindazt megteheti, amit a résztvevő is megtehet, leszámítva a jogilag hatályos döntések meghozatalát.¹⁰⁴ Vagyis egy kompetens megfigyelő személytelenül – ténylegesen nem bevonva, tehát megfigyelőként, de belülről – képes értelmezni az egyes joggyakorlatokat, azokkal szemben érdemi kritikát megfogalmazni anélkül, hogy az adott jogrend olyan résztvevőjévé válna, akire vonatkoznának az adott jogrend előírásai, illetve aki képes lenne jogilag értékelhető cselekvésre.

Márpedig a normatív, externalista jogelméletnek nincs semmi szüksége erre a fajta résztvevői státuszra, hiszen praktikusán „a külső nézőpont képviselője is belehe-

¹⁰⁰ FINNIS (60. lj.) 89.

¹⁰¹ ALEXY (99. lj.) 110.

¹⁰² „[...] he addresses not the world as it is but the world as it ought to be” – FINNIS (60. lj.) 89.

¹⁰³ FINNIS idézi Alexy Raznak írt válaszát: FINNIS (60. lj.) 88.

¹⁰⁴ FINNIS (60. lj.) 89.

lyezkedhet a belsőbe, felveheti azt”,¹⁰⁵ miközben ez a megfigyelői perspektíva teljes mértékben összeegyeztethető a jogelmélet normatív (igazolási, kritikai) karakterével. Tévútra visz tehát az a célkitűzés, amely szerint „bár a teoretikusnak képesnek kell lennie rá, hogy igazodjon a résztvevő perspektívájához, nem szabad vakon alárendelődni annak. Késesnek kell lennie rá, hogy az adekvát résztvevői perspektívát válassza ki [kiemelés az eredetiben].”¹⁰⁶ A tévedés nem abban áll, hogy a résztvevői perspektívákkal kapcsolatosan kritikusnak kellene lennünk, hanem abban, hogy egyáltalán résztvevői perspektívát kellene választanunk.

Nem a gyakorlathoz hozzáféréssel rendelkező, és ekképpen belsőnek minősíthető nézőpont(ok)tól kell függetlenedni az externalizmus nevében, hanem a résztvevők személyes – szubjektív – nézőpontjától. A jog fogalmának megértése során tehát nem az egyes személyes perspektívák interpretációja az elsődleges feladat, hanem a joginak nevezett, sajátos társadalmi gyakorlat és eszme interpretálása. Azt kell tudatosítani, hogy „a belső nézőpont nem tényezője annak, hogy megmagyarázzuk, a jog valóban szolgáltat-e az embereknek cselekvési indokokat, és ha igen, hogyan;”¹⁰⁷ Nem az egyes nézőpontoknak – külön-külön vagy együtt – van végső soron jelentősége, hanem a megfigyelt gyakorlatnak, ami végső soron a jogi minőséget meghatározó interpretáció alapját képezi. Mindezt Postema úgy fogalmazza meg, hogy „Annak megállapítása, hogy egy bizonyos gyakorlat normatív, az embereknek az élő, működő gyakorlatban való részvételük megfigyelésből, és nem a résztvevők rá vonatkozó elképzeléséből származik.”¹⁰⁸

A jog interszubjektív – de semmiképpen sem objektív – szemléletére van tehát szükség, amely arra keresi a logikus választ, hogy gyakorlati szempontból mi lehet a jog értelme, mivel igazolható a jog léte. Egyetérthetünk Finnisszel abban, hogy „a jog vizsgálatát illetően a teoretikus számára azoknak az összefüggéseknek az ismerete és leírása a legfontosabb, amelyek a teoretikus megítélése szerint gyakorlati nézőpontból fontossá teszik, hogy legyen jogunk”.¹⁰⁹

11. A JOG NORMATÍV CÉLJÁNAK MÓDSZERTANI PRIORITÁSA

Korábban megállapítottuk már, hogy a jogfilozófia elsődleges feladata a jog létének igazolása, vagyis annak azonosítása, hogy a jognak koncepcionálisan van-e valamilyen elismerésre méltó jellemzője, amely igazol(hat)ja létét. A feladat tehát annak a „jó”-nak/”javak”-nak a beazonosítása, amely normatív erővel ruházza fel a jogot. A jog normatív erejét viszont csakis a – gyakorlati jellegű¹¹⁰ – normativitásán keresztül érthetjük meg, ha nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy ez a normativitás mire irányul.

¹⁰⁵ SZABÓ (57. l.) [25].

¹⁰⁶ BÓDIG Mátyás: „Az interpretativizmus probléma” in BÓDIG Mátyás – GYÖRFI Tamás – SZABÓ Miklós (szerk.): *A Hart utáni jogelmélet alapproblémái* (Miskolc: Biber Kiadó 2004) 153.

¹⁰⁷ PERRY (74. l.) 210.

¹⁰⁸ POSTEMA (75. l.) 355.

¹⁰⁹ Finnis kijelentését ismerteti BÓDIG (96. l.) 143.

¹¹⁰ A „gyakorlati jelleg” értelmezése kapcsán utalok többek közt Duke lenti „első gondolatmenetére”, valamint RODRIGUEZ-BLANCO (16. l.) által vallott gyakorlati megközelítésre.

George Duke szerint¹¹¹ ráadásul a jog normatív céljának azonosítása módszertani szempontból elsőbbséget élvez. Ezt három érvelési úton is megpróbálja igazolni. Az első gondolatmenet arra a korábban tett megállapításunkra épít, mely szerint:

a tisztán externális teória, amely egy elszakított harmadikszemély perspektívából próbálja szimplán leírni a jog műveleteit és intézményeit, nem képes a jog azon jellemzőit megragadni, amelyek összekötik a jogot a gyakorlati deliberációt folytató cselekvőre jellemző első-személy perspektívával. [...]. A jogi normák cselekvési indokkeletkeztető igényének értékelése függ a jog általános normatív igényeinek értékelésétől, [...] vagyis szükséges azokat az érveket megvizsgálni, amelyek a jog normatív rendszerként történő működését támasztják alá, vagy éppen vitatják el. [...] Ha a jog olyan normatív rendszer, amely gyakorlati iránymutatást kíván nyújtani, úgy a központi normatív jellemzőinek bármely azonosítása csak annyiban lehet adekvát, amennyiben ebből a praktikus célból értelmes, függetlenül attól, hogy végső soron azt valaki elérhetőnek tartja-e vagy sem.¹¹²

A második érvelési út szerint az, hogy a jog nem defektív (nem hibás) jellemzőinek azonosítása magyarázati szempontból prioritást élvez a defektív jellemzők azonosításával szemben, erősen motiválja a tárgyi érvelési stratégiát, mivel nem lehetséges megfelelően azonosítani a jog nem defektív feltételeit anélkül, hogy a jog normatív célját fontolóra vennénk. Ezeknek a feltételeknek az azonosítása tulajdonképpen a dolog existencia-feltételeinek azonosítására tett kísérlet és azért bír magyarázati prioritással, mert a hibás megnyilvánulás megállapításának előfeltétele annak ismerete, hogy az mikor nem hibás. Nem lehet ugyanis eljutni a „hibás jog” adekvát megértéséhez anélkül, hogy hivatkozzunk a „nem hibás jog” azon képességére, hogy hogyan képes elérni a céljait, melyeket elérni kíván.

Végül Duke arra utal, hogy a jogi direktívák cselekvési indokot keletkeztető képességét nem lehet anélkül magyarázni, hogy az előírt vagy tiltott cselekvésnek lenne valamilyen elismerésre méltó (*good-making*) jellemzője. De egyszerűen nem valószínű azt gondolni, hogy minden – de legalábbis a legtöbb – jogi direktíva tartalma segíthet az ilyen jellemzők realizálásában attól a még általánosabb „jó”-tól elvonatkoztatva, melyet elősegíteni képes. Ennek a jog által elősegített még általánosabb jónak a magyarázata pedig függ a jog normatív céljának azonosításától ahhoz hasonlóan, ahogy a jogrend fennállását alátámasztó normatív érvek normatív prioritással rendelkeznek az egyes jogszabályok magyarázó erejével szemben.

12. A JOG ÉRTELME, ÉRDEME ÉS CÉLJA

A módszertani kutatással arra az eredményre jutottunk tehát, hogy a jog fogalmának elemzése során olyan konceptuális jogelmélet művelésére van szükség, amely

¹¹¹ George DUKE: „Law’s normative point” *Law and Philosophy* 2019. 1–27., <https://doi.org/10.1007/s10982-018-9334-8>.

¹¹² DUKE (111. lj.) 13–15.

gyakorlati jogfilozófiaként egyszerre reflektál a jog eszméjére és a joggyakorlatra, és azt az értelmezési (interpretációs) feladatot van hivatott megoldani, hogy mi a jog normatív célja, mi igazol(hat)ja a jog létét. Ha ugyanis nem igazolható a jog, nem lehet sem legítimitása, sem normatív ereje – nem hivatkozhatunk rá értelmesen.

Mivel alapvetően a tárgyi tanulmány a fő módszertani kérdések felvetésére és tisztázására irányult, ezért nincs mód arra, hogy részletesen igazoljam e helyütt az ambiciózus jogelméleti pozícióm fő szubsztantív – nem módszertani – állítását, mely szerint beazonosítható a jog normatív célja, amely eszményisége („nem defektivitása”) által képes normatív erejét és így magát az eszmét¹¹³ is igazolni.

Korábban azt állítottam, hogy a joguralom kérdése döntő fontosságú jogfilozófiai kérdésnek minősül, és most érthetjük meg, hogy miért. Ugyanis ha a jognak értelmet akarunk adni, úgy álláspontom szerint a jog uralmának is értelmet kell adnunk, mert a jognak, illetve jogeszmének érvényesülnie, realizálódnia és – ha „önmagához teljesen hű akar lenni” – uralkodnia kell. „A jog olyan mértékben realizálódik, amilyen mértékben a joguralom érvényesül.”¹¹⁴

A joguralom eszméje mutatja meg, hogy a jog hogyan lehet hű magához, mi a jog természete, eszméje és *telosa*. Másképpen megfogalmazva a jog olyan politikai és morális eszme, amelynek eszményi célja a jog uralmának megvalósulása.

A joguralom koncepciójának kardinális jellegét ismerte fel Dworkin, amikor azt állította, hogy:

„Gyakran mondják, hogy először a jog természetét kell megértenünk mielőtt még meg tudnánk fontolni, hogy mit jelent a jog uralma. Ez természetesnek tűnhet. De én éppen az ellenkezőjét javaslom: a jog természetéről mondott véleményünk attól a nyilvánvalóbb politikai kérdéstől függ, hogy mit válaszolunk a joguralom mibenlétére vonatkozó kérdésre. A jog uralma az alapvető kérdés: a jog fogalmára adandó válasz azon múlik, hogy milyen választ adunk az alapvetőbb kérdésre.”¹¹⁵

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a kapcsolat kétirányú: a joguralom is csak a jog fogalmán keresztül értelmezhető, vagyis interdependens kapcsolatban állnak egymással.

A jog és a jog uralma tehát ugyanannak az éremnek a két oldala.

¹¹³ Természetesen nem véletlen az eszmény és eszme szavak (ideal-idea) hasonlósága.

¹¹⁴ SIMMONDS (10. l.) 51. („Law is realized to the extent that the rule of law obtains.”).

¹¹⁵ RONALD DWORKIN: „The Rule of Law (Keynote Speech)”, Conference on „The Rule Of Law as a Practical Concept” Lancaster House, London, 2 March 2012, European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission) Reports, 11., <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL%282013%29016-e>.

Összefoglaló táblázat

nem adekvát perspektíva, módszer:	adekvát perspektíva, módszer:
módszertani vizsgálódás hasznosságát tagadó	módszertani vizsgálódás hasznosságát valló
konceptuális analízis hasznosságát tagadó	konceptuális analízis hasznosságát valló
a konceptuális analízis szükségszerűen párosul morális semlegességgel	a konceptuális analízis integrálja a normatív (politikai, morális) megfontolásokat, autonómia-tézist tagadó nézet
normatív megfontolásokat tagadó vagy azokat a politikai, morális megfontolásoktól függetlenítő – autonómia-tézist hirdető – nézet	
természettudományos, történeti, szociológiai stb. „elméleti filozófiai”	filozófiai
univerzális (tökéletes) teóriát kereső	gyakorlati filozófiai
	dialógus által gyakorlati/konceptuális/elméleti/tudományos igazságot és tudást kereső
a gyakorlati jogfilozófiai módszert elutasító vagy azt a jog fogalmának konceptuális megértése szempontjából önmagában elégtelennek tartó	a gyakorlati jogfilozófiai módszert a jog fogalmának konceptuális megértése szempontjából önmagában elégségesnek tartó
a konceptuális jogelmélet és a gyakorlati jogfilozófia egymást kizárják, vagy együtt harmonikusan nem művelhető	a konceptuális jogelmélet és a gyakorlati jogfilozófia együtt harmonikusan művelhető
a jogfilozófia, általános jogelmélet létjogosultságát tagadó	a jogfilozófia, általános jogelmélet létjogosultságát valló
a jogfilozófiát a morál- és politikai filozófiától elkülönítő	a jogfilozófiát a morál- és politikai filozófiával összefüggésben vizsgáló
a jogfilozófiának nem célja a jog létének igazolása nem jogfilozófiai, hanem politikai filozófiai kérdés a jog létének igazolása	a jogfilozófia elsődleges célja a jog létének igazolása, amely egyben morál- és politikai filozófiai kérdés is
a jog normatív céljának módszertani prioritását tagadó	a jog normatív céljának módszertani prioritását valló
a jog igazolását a jog működésétől elkülönítő	a jog igazolását a jog működésével összefüggésében vizsgáló
a jog fogalmát, értelmét és értékét a jog működésétől elkülönítő	a jog fogalmát, értelmét és értékét a jog működésével összefüggésében vizsgáló
a jog fogalmának egységét megbontó, antieszenciálista	a jog fogalmának egységét elismerő, esszenciálista
a jog természetének és tartalmának kérdését elkülönítő, tartalomfüggetlenséget hirdető	a jog természetének és tartalmának kérdését összefüggésében vizsgáló, tartalomfüggetlenséget elvető
a jog természetére vonatkozó elméletet az ítélekezésről szóló elmélettel elkülönítő	a jog természetére vonatkozó elméletet és az ítélekezésről szóló elméletet összefüggésében vizsgáló
a „mi a jog?” és a „milyennek kellene lennie a jognak?” kérdéseket elkülönítő	a „mi a jog?” és a „milyennek kellene lennie a jognak?” kérdéseket összefüggésében vizsgáló
a „mi a jog?” általános filozófiai kérdést és a „mi a jog egy adott jogrendben?” kérdést elkülönítő	a „mi a jog?” általános filozófiai kérdést és a „mi a jog egy adott jogrendben?” kérdést összefüggésében vizsgáló ¹¹⁶

¹¹⁶ SIMMONDS (10. lj.) 171. „Amennyiben a dogmatikai jogi gondolkodást tipikusan az alapvető elismerési szabály vezeti, addig a »mi a jog (egy adott jogrendben)?« kérdés egészen elkülön és független a »mi a jog?« kérdéstől. Amennyiben azonban a dogmatikai jogi gondolkodás a jog természetére mint olyanra vonatkozó reflexió által reflexíven irányított, úgy az első kérdésre adandó válasz a második kérdésre adandó választól függ.”

lokális	univerzális
deskriptív	normatív
távolságtartó	gyakorlatimmanens
neutrális	igazoló
internalista	externalista
résztevői	megfigyelői
külső	belső
a priori, deduktív	reflexív, interpretív
egyirányú reflexió	kétirányú reflexió
intuitív, pre-reflexív, gyakorlati, koncepcionális és elméleti tudás létjogosultságát vagy helyi értékét tagadó	intuitív, pre-reflexív, gyakorlati, koncepcionális és elméleti tudás létjogosultságát és helyi értékét valló
szubjektív, objektív	interszubjektív
elkötelezett, elfogult	kritikai
belső nézőpontokat és attitűdöket elemző	(jog)gyakorlatot és a jog normatív célját, értékét, értelmét, eszméjét elemző
nem adekvát jogfogalom:	adekvát jogfogalom:
tagadja a konceptuális kapcsolatot a jog és a joguralom fogalma és eszméje között („nincs kapcsolat”), vagy ha nem tagadja, szerinte az nem megismerhető vagy nincs jelentősége	konceptuális kapcsolat áll fenn a jog és a joguralom fogalma és eszméje között („van kapcsolat”), amely azonosítható, és alapvető jelentőségű: a jog értelme, érdeme és normatív célja a jog uralma
a jog fogalmára adott válasz szükségszerűen megelőzi a joguralom fogalmára adandó választ vagy fordítva („egyirányú kapcsolat”)	a jog és a joguralom fogalma egymásra tekintettel értelmezhető és értelmezendő („kétirányú kapcsolat”)

RECENZÍÓ

W. BRADLEY WENDEL: CANCELING LAWYERS: CASE STUDIES OF ACCOUNTABILITY, TOLERATION, AND REGRET (NEW YORK: OXFORD UNIVERSITY PRESS 2024) 278.

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.3.05>

1. W. Bradley Wendel, az elméleti jogi etika politikafilozófiai irányzatának egyik meghatározó képviselője, a 2010-es évek közepe környékén így fogalmazott egy konferencián: „Nem igazán tudom, mi újat lehetne még mondani a jogi etikáról...”¹ Azóta szerencsére kiderült, hogy sok mindent. Egyfelől folyamatosan formálódik a jogi etikai diskurzus legújabb, alapvetően empirikus kutatásokra támaszkodó harmadik hulláma, amelynek fő árama a viselkedésetika eredményeit igyekszik integrálni a jogi etikai gondolkodásba.² Másfelől az elmúlt évek bizonyos tendenciái – különösen a közösségi média közéletre és interperszonális kapcsolatainkra gyakorolt egyre erősödő hatásának kísérőjelenlései – számos olyan új kérdést vetnek fel, amelyek a mára már „klasszikusnak” számító jogi etikai koncepciók újragondolására készítetik az embert. Wendel

legújabb könyve, az Oxford University Press gondozásában 2024 elején megjelent *Canceling Lawyers: Case Studies of Accountability, Toleration, and Regret*, éppen ezt a célt szolgálja: kiegészíti, finomhangolja a szerző nagyjából másfél évtizeddel ezelőtt publikált átfogó jogi etikai elméletét.³

A Cornell Egyetem professzorának írása a napjainkban rendkívül heves vitákat kiváltó „eltörléskultúra” (*cancel culture*) kontextusában vizsgálja a jogászok nyilvános kritizálásának gyakorlatát, és azt járja körül, hogy mindez milyen következményekkel jár a jogi etika számára. A népszerűtlen, megosztó vagy viszszatasztító ügyfelek képviseletét ellátó jogászok ugyanis egyre gyakrabban találják szemben magukat olyan gyűlöletkampánnyal, amely valamelyik online közösségi platformról indul el. A „szexuális ragadozókat”, terroristagyanús személyeket, fegyvergyártó vagy súlyosan környezetszennyező tevékenységet végző nagyvállalatokat képviselő hivatásgyakorlók megvetésre, kiközösítésre és egyéb társadalmi szankciókra számíthatnak a nyilvánosság részéről. Ennek a jelenségnek van egy meglehetősen tipikus mintázata Wendel tapasztalatai sze-

¹ David LUBAN – W. Bradley WENDEL: „Philosophical Legal Ethics: An Affectionate History” *Georgetown Journal of Legal Ethics* 2017/3. 361–362., doi.org/10.31228/osf.io/fh6ry.

² Julian WEBB – Nicola HARD: „Introduction: Surfing the waves of legal ethics scholarship” in Julian WEBB (szerk.): *Leading Works in Legal Ethics* (New York: Routledge 2023) 12–20., doi.org/10.4324/9781003015093. A jogi etika viselkedésetikai megközelítéseiről magyarul lásd: BUDAI Katalin Edina: „A jogi etika viselkedésetikai perspektívája” *Jogelméleti Szemle* 2024/2. 2–20., <https://doi.org/10.59558/jesz.2024.2.2>.

³ W. Bradley WENDEL: *Lawyers and Fidelity to Law* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press 2010) 7–8., doi.org/10.1515/9781400836581.

rint, ami leginkább különböző napilapok által közzétett Twitter-posztok, blogbejegyzések és véleménycikkek alatt érhető tetten: először egyesek felháborodásukat fejezik ki amiatt, hogy egy jogász olyan valaki érdekében jár el, aki szerintük maga az ördög, majd néhány szakmabeli „felvilágosítja” a hőzöngőket, hogy a hitvány ügyfélnek jogi támogatást nyújtó személy egyszerűen csak a munkáját végzi, ezért az ilyen kritika teljességgel elhibázott. A vita innentől kezdve önmagát gerjeszti, miközben egyre ingerültebbé és teljesen parttalanává válik. Ez a forgatókönyv újra és újra megismétlődik, mégpedig anélkül, hogy a nézőpontok kicsit is közelednének egymáshoz. (vii. o.) Ráadásul a dolgot nem lehet annyival elintézni, hogy a laikusok képtelenek megérteni a szakma működését. A pellengérré állított jogászok „eltörlését” követelő dühös emberek ugyanis sokszor maguk is jogászok vagy joghallgatók.

Milyen magyarázatot lehet adni akkor mégis miderre? Wendel két oldalról közelíti meg a problémát. Egyfelől olyan jogászok történeteit mutatja be a könyvében, akiket az ügyfelek miatt nyilvánosan meghurcoltak, vagy az esetük valami más miatt fontos a téma szempontjából.⁴ Ezek között szerepelnek a jogi etika angolszász szakirodalmában klasszikusnak számító jogesetek és a közelmúltban nagy visszhangot kapott botrányok, „eltörlési” kísérletek is. Másfelől filozófiai elemzések révén igyekszik fényt derí-

teni arra, hogy a jogászok és bírálók miért beszélnek el folyamatosan egymás mellett. Meggyőződése ugyanis, hogy a szembenálló felek rendre alábecsülik egymás érveit, amik a valóságban sokkal bonyolultabbak és érdekesebbek annál, mint azt a másik gondolná. (viii. o.) Fejtegetéseiben pedig jelentősen támaszkodik az elmúlt évtizedek morálfilozófiai munkáira, ami az elméleti jogi etika történetét és Wendel jogi etikai koncepcióját ismerők számára igencsak meglepő elsőre. Persze éppen ez a lényeg, ebben rejlik az újítás! Érdemes tehát röviden áttekinteni, hogy milyen út vezetett idáig.

2. Az elméleti jogi etika (*theoretical legal ethics*)⁵ a jogászi hivatás⁶ szepspecifikus etikai koncepcióival foglalkozó, joggyakorlaton orientálódó elméleti diszciplína, amely az 1970-es években kezdett kibontakozni az Egyesült Államokban. Az első évtizedekben az erkölcsfilozófiai megközelítések dominálták az elméletalkotást: a teoretikusok az individuális jogászra mint morális ágensre összpontosítottak, és arra kerestek választ, hogy a szakmai szerep adhat-e, illetve milyen körben adhat felmentést a hivatásgyakorló számára az általános erkölcsi normák alól (első hullám).⁷ A tudományos dis-

⁴ Ezzel a megközelítéssel Wendel rámutat az amerikai jogi kultúrát jellemző néhány olyan „érzékelési törésvonalra” is, amelyek feltérképezésére a narratív jogtudomány törekszik. Lásd NAGY Tamás: *Josef K. nyomában – jogról és irodalomról* (Máriabesnyő – Gödöllő: Attaktor 2010) 143.

⁵ Az angol terminológiában egyaránt használatos a filozófiai jogi etika (*philosophical legal ethics*) kifejezés is. Lásd LUBAN–WENDEL (1. l.) 337–364.

⁶ A téma szerzői döntően a jogász (*lawyer*) és az ügyfél (*client*) közötti kapcsolatot elemezve közelítik meg az etikai kérdéseket. Emiatt a jogászi szerepnek a magyar terminológiához képest szűkebb értelmezése indokolt ebben a kontextusban, mégpedig azokra a professziókra vonatkoztatva, amelyeknél ügyfél vagy kvázi-ügyfél (pl. munkáltató) részére történik jogi szolgáltatásnyújtás.

⁷ LUBAN–WENDEL (1. l.) 337–339. és 351–352.

kurzus ezen időszakát a szerepmorálitással kapcsolatos szenvedélyes viták jellemezték, amelyek keresztüzében az amerikai jogászság által hagyományosan elfogadott, úgynevezett *sztenderd koncepció* állt.⁸ A sztenderd koncepció lényege, hogy a jogászoknak (i) buzgón elő kell mozdítaniuk ügyfelek céljait a jogszabályok által biztosított keretek között (*pártfogás elve*), miközben (ii) morális semlegességet kell tanúsítaniuk e célok és az azok eléréséhez használt törvényes eszközök iránt (*semlegesség elve*), továbbá (iii) erkölcsileg nem felelősek azokért a károkért, amelyeket a képviselőjük során előidéznek (*számonkérhetőség hiányának elve*).⁹ A jogászi szerep ilyen amorális felfogását elsőként a *Critical Legal Studies* irányzatához tartozó, illetve a jogklinikai oktatásban tevékenykedő néhány jogász kezdte el bírálni.¹⁰ A jogi etikusok köre ezt követően hamar a sztenderd koncepciót védelmezők és az azt elutasítók táborára szakadt, és évtizedeken keresztül polemizáltak az erkölcsös élet,

valamint a jogászi szerepmorál közötti feszültség feloldásának szükségességéről, illetve lehetőségeiről.

A XXI. század eleje perspektívaváltást hozott a jogi etikai gondolkodásba. A hangsúly az individuális jogász életének erkölcsi aspektusairól fokozatosan a társadalmi aspektusokra helyeződött át. A teoretikusok a jogászi szerepet a politikai intézmények és eljárások olyan részeként kezdték el kezelni, amelynek célja a közösség irányítása a pluralista demokráciákban; a politikai legitimitást tekintették a legfontosabb kritériumnak a jogi intézmények, a hozzájuk kapcsolódó jogászi szerep és az ilyen szerepben cselekvő személyek megítélése szempontjából.¹¹ Ezekre a teóriákra az elméleti jogi etika politikafilozófiai irányzataként szokás hivatkozni (második hullám). Képviselői – ideértve Wendelt is – módszertanilag elhibázottnak tekintették azt a megközelítést, amely a morálfilozófia eszközkészletét alkalmazta a jogi etika kérdéseire,¹² ez pedig sok szerzőnél a sztenderd koncepció egy újfajta igazolásához vezetett. Wendel azonban más utat választott. 2010-ben megjelent *Lawyers and Fidelity to Law* című könyvében a hagyományos jogászi szerepfelfogáshoz és az azt bíráló moralista jogi etikai megközelítésekhez képest egy harmadik elméleti lehetőséget vázolt föl a jogászok számára: a *jog*

Az elméleti jogi etikai első hullámáról magyarul lásd: BUDAI Katalin Edina: „Lehet egy jó jogász jó ember? A jogi etika erkölcsfilozófiai megközelítései” *Jogelméleti Szemle* 2023/1. 14–27., doi.org/10.59558/jesz.2023.1.14.

⁸ A sztenderd koncepció (*standard conception*) kifejezés mellett szokás még a semleges pártfogás (*neutral partisanship*) modelljeként vagy uralkodó nézetként (*dominant view*) is hivatkozni az Egyesült Államokban tradicionálisnak számító amorális jogászi szerepfelfogásra. Lásd pl. LUBAN–WENDEL (1. lj.) 341., illetve William H. SIMON: *The Practice of Justice: A Theory of Lawyers' Ethics* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1998), doi.org/10.4159/9780674043664.

⁹ Az alapelvek pontos megfogalmazása nem teljesen egységes a téma szerzőinél, de azok lényegi tartalmát illetően közmegegyezés uralkodik.

¹⁰ LUBAN–WENDEL (1. lj.) 339–341.

¹¹ LUBAN–WENDEL (1. lj.) 352–354. Lásd még: ALICE WOOLLEY: „If Philosophical Legal Ethics is the Answer, What is the Question?” *The University of Toronto Law Journal* 2010/4. 985., doi.org/10.3138/utlj.60.4.983. A második hullámról magyarul lásd: BUDAI Katalin Edina: „Variációk a jogászi hűség témájára: két politikafilozófiai megközelítésen alapuló jogi etikai koncepció” *Jogelméleti Szemle* 2023/4. 22–37., doi.org/10.59558/jesz.2023.4.22.

¹² Lásd pl. WENDEL (3. lj.) 7–8.

*iránti hűség koncepcióját.*¹³ Ennek alapvetése, hogy a modern demokráciákban a joghoz való hűség elve közvetlenül a jognak mint olyan politikai intézménynek a jelentőségéből fakad, amely egyfelől képes rendezni a normatív vitákat az erkölcsileg plurális társadalmakban, másfelől – a demokratikus jogalkotási folyamatok révén – tiszteletben tartja a polgárok egyenlőségét és méltóságát.¹⁴ Következésképpen, a jogászok akkor járnak el helyesen, ha a jogszerűség követelménye vezérli őket a hivatásgyakorlásuk során,¹⁵ nem pedig az olyan általános erkölcsi és egyéb megfontolások, amelyekre az átlagembereknek tekintettel kell lenniük.

Bár Wendel jogi etikája ugyanúgy a szerepmoralitás gondolatára épült, mint a sztenderd koncepció, egyéb vonatkozásokban komoly kritikákat fogalmazott meg azzal szemben. A pártfogás elvét azért kifogásolta, mert szerinte a jogász feladata kizárólag az ügyfél jogos igényeinek az érvényesítése, nem pedig minden olyan előny megszerzése, amely a jog által gyakorlatilag elérhető.¹⁶ Ennek megfelelően elutasította a manipulatív jogértelmezést és a jog által biztosított eszközök visszaélészerű alkalmazását.¹⁷ A semlegesség elve kapcsán

azt hangsúlyozta, hogy a helyes jogi etika egyáltalán nem semleges, hanem a politikai értékek iránt elkötelezett: távlati vagy intézményi perspektívából tekint az etikai kérdésekre, és pontosan azért utasítja el az azzal kapcsolatos eseti elemzéseket, hogy mit követel meg az erkölcs vagy az igazságosság, mert az ilyen fogalmak tartalmával kapcsolatos normatív nézeteltérések teszik eleve szükségessé a jogot.¹⁸ Ami a számonkérhetőség hiányának elvét illeti, Wendel egyetértett azzal, hogy a jogászok hétköznapi erkölcsi értelemben nem felelősek az eljárásukért, hiszen a jogi etikai normák – alkalmazási körükben – szerinte is felülírják az általános erkölcsi szabályokat. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy ettől még a jogászok nem lesznek az erkölcs aláásói; egyszerűen csak a moralitás egy másik, olyan felfogásához hűek, amelynek alapját az eljárási értelemben vett igazságosság képezi.¹⁹

3. A *Canceling Lawyers: Case Studies of Accountability, Toleration, and Regret* című könyv alapvetően a sztenderd koncepció harmadik pillérével, a számonkérhetőség hiányának elvével foglalkozik, a legtöbb jogász ugyanis erre hivatkozva utasítja vissza a nyilvános kritikákat. Wendel ezt az alapelvet korábban is fenntartásokkal kezelte, mondván, hogy a politikai moralitás sajátos normáinak való megfelelésért a jogászok igenis számonkérhetőek. Új

cepciója alapján továbbá nem igazolható az olyan technikák alkalmazása, mint az igazmondó tanú destruktív keresztkérdések útján történő kihallgatása vagy a perek szándékos elhúzása. Ugyanakkor az ügyfelet megillető, de az általános igazságérzetet sértő elévülési kifogás érvényesítése például etikus. Lásd uo. 27–28.

¹⁸ WENDEL (3. lj.) 27. és 210.

¹⁹ WENDEL (3. lj.) 156–159.

¹³ WENDEL (3. lj.) 6.

¹⁴ WENDEL (3. lj.) 89–104.

¹⁵ WENDEL (3. lj.) 7. és 87. A koncepció értelmében a jogi etikának a jog belső szemléletén kell nyugodnia. Ez szigorú jogkövetési kötelezettséget ír elő a jogászok számára, ami azonban nem abszolút. Lásd uo. 61–63. és 177.

¹⁶ WENDEL (3. lj.) 50.

¹⁷ A jóhiszemű jogértelmezés határai a jogász által betöltött szereptől függően változnak Wendel szerint: a tanácsadói munkát végző jogászok mozgástera a legszűkebb, őket követik a polgári peres képviselőket ellátó szakemberek, végül a védőügyvédek. Lásd WENDEL (3. lj.) 56., 71. és 81–85. A jog iránti hűség kon-

munkájában ennél tovább megy és egy szubjektív, többes szám harmadik személyű perspektívából közelíti meg a dolgot. A moralitás interperszonális vagy társas dimenzióját hangsúlyozza, és elemzésében a szerepspecifikus etikai kötelezettségek igazolhatóságán túli kérdések érdeklik igazán. Hogy pontosan mik is ezek a kérdések, azt Wendel számtalan eset részletes vizsgálatán keresztül mutatja be. Ezek közül párat itt is érdemes megemlíteni:

– Az Egyesült Államok egyik leg-rangosabb ügyvédi irodája, a Cravath, Swaine & Moore 1997-ben különleges felkérést kapott egyik fontos ügyfelétől, a Credit Suisse-től. A megbízás stratégiai tanácsadás nyújtására szól a svájci bank régi, náci Németországot finanszírozó és pénzmosás gyanús ügyleteire tekintettel a holokauszt áldozatainak javára felállítandó jóvátételi alappal kapcsolatban. Az ügyvédi iroda néhány munkatársa egyáltalán nem örült ennek a megkeresésnek. Tizenkét ügyvéd feljegyzést juttatott el a partnerekhez, amelyben hangot adtak azzal kapcsolatos aggodalmuknak, hogy a Credit Suisse pénzügyi érdekeinek képviselője az eljárás során esetleg megnehezítheti, hogy igazságos és tisztességes megoldás szülessen az ügyben. A feljegyzés természetesen kiszivárgott. (1–4. o.)

– Ronald Sullivan a Harvard Egyetem jogi karának professzora. Oktatói tevékenysége mellett elismert ügyvéd, számos esetben sikerrel képviselt marginalizált csoporthoz tartozó ügyfeleket, valamint szakértőként többször közreműködött olyan programokban, amelyek révén jogtalanul bebörtönzött személyek szabadon bocsátása vált lehetővé. Reputációja azonban nem védte meg néhány harvardi diák felháborodott

dühétől, amikor elvállalta a szexuális bűncselekmények elkövetésével vádolt egykori amerikai filmproducer, Harvey Weinstein képviselőjét. Sullivan akkoriban az egyetem egyik kollégiumának dékáni posztját is betöltötte, így az ott lakó hallgatók mentorálása is a feladata volt, továbbá fontos szerepet játszott a kollégiumi élet légkörének formálásában. Több diák úgy gondolta, hogy Weinstein képviselője a szexuális visszaélések áldozataival szembeni érzéketlenségről árulkodik, ezért az összeegyeztethetetlen a kollégiumi vezetői tisztséggel; ennek pedig a *Harvard Crimson* hasábjain megjelent véleménycikkekkel, demonstrációkkal, illetve egy egyetemi épületre fújt graffitivel adtak hangot, amin a „Kinek az oldalán állsz?” szöveg volt olvasható. (66–67. o.)

– A Yale Egyetem néhány joghallgatója 2020-ban kampányt indított azzal a céllal, hogy felhívják a figyelmet a jogi szektor szerepére és felelősségére napjaink éghajlati válságában, és arra ösztönözzék a diáktársaikat, hogy álljanak ellen a presztízis, a magas fizetés és a fényűző irodák csábításának, amikor karrierdöntést hoznak. A diákok által alapított *Law Students for Climate Accountability* (LSCA) elnevezésű szervezet mára nemzetközivé vált, és tagsága folyamatosan bővül. Az LSCA minden évben közzétesz a honlapján egy értékelőlapot, amely a legrangosabb ügyvédi irodákat osztályozza az éghajlatváltozás felgyorsítását, illetve a fenntartható energiaforrások fejlesztését elősegítő ügyfelek peres, illetve tranzakciós képviselőjére vonatkozó mérőszámok alapján.²⁰ A szervezet emellett egyéb

²⁰ Az értékelőlapok és az azok alapjául szolgáló kimutatások böngészése a hazai jogászközösség számára is érdekes lehet, hiszen a listán

akciókkal is igyekszik klímatudatos döntésekre ösztönözni a jogászokat és az ügyvédi irodák ügyfeleit. 2021-ben például bojkottra szólított fel a Gibson Dunn & Crutcher ellen – egy *#DoneWithDunn* hashtaget is meghirdetve –, arra hivatkozással, hogy az iroda hatalmas károkat okoz az őslakos ecuadori közösségeknek és a környezetnek a Chevron és a Dakota Access részére nyújtott jogi szolgáltatásai révén. (136–137. és 154–155. o.)

– Sok demokrata érzelmű kritikus véli úgy, hogy a Trump-adminisztrációban korábban magas tisztséget betöltő jogászok érdemtelemné váltak a szakmai megbecsülésre. Dahlia Lithwick, egy széles körben olvasott jogi szakíró, 2020 őszén megjelent cikkében a nagy nyilvánosság előtt igyekezett már előre megbélyegezni azokat az elit ügyvédi irodákat, amelyek az elnökválasztást követően korábbi kormányzati szereplőket szándékoztak alkalmazni. Álláspontja szerint ugyanis az említett irodák tisztára mosásak azok hírnevét, akiket morális felelősség terhel a Donald Trump által elrendelt intézkedések végrehajtásáért, ideértve különösen az úgynevezett zéró tolerancia bevándorláspolitikát. A számos kiskorú gyermeket családjától elszakító bevándorláspolitiká miatt különösen súlyos bírálatok érték Rod Rosenstein egykori legfőbb ügyész helyettést, akit a *New York Times* egyik újságírója egyenesen Adolf Eichmann náci funkcionáriushoz hasonlított. (199–201. o.)

Wendel úgy látja, hogy a jogászok munkájával összefüggésben tapasztalható nyilvános kritikák olyan természetes emberi reakciók, amelyeket Peter F.

magyarországi praxissal rendelkező ügyvédi irodák is szerepelnek. Lásd: www.ls4ca.org/scorecard.

Strawson angol filozófus *reaktív attitűdöknek* nevez.²¹ Ezeket a reakciókat mások irántunk tanúsított jó- vagy rosszindulata, illetve közönye váltja ki, „ahogy az az ő attitűdjeikben és cselekedeteikben megnyilvánul.”²² Az emberek számára ugyanis fontos, hogy mások milyen attitűdökkel és szándékokkal viszonyulnak hozzájuk, így személyes érzéseik és reakcióik nagy mértékben függenek az ezzel kapcsolatos meggyőződéseiktől.²³ A reaktív attitűdök – mint a hála vagy a neheztelés – tehát az emberi viszonyokban való érintettséghez, részvételhez kapcsolódnak.²⁴ Az érintettség azonban nem feltétlenül kell hogy közvetlen legyen. Az olyan reaktív attitűdök esetében, mint a morális felháborodás vagy helytelenítés, az egyén vagy a közösség arra reagál „ahogyan mások akarata valamely harmadik fél felé megnyilvánul.”²⁵ Végül azt, hogy mikor helyénvaló és mikor nem a morális hibáztatás, Strawson szerint egyedül az adott morális közösség tagjai között megvalósult morális gyakorlat határozza meg, azaz a reaktív attitűdök nem szorulnak semmilyen egyéb igazolásra.²⁶

²¹ Peter F. STRAWSON: „Szabadság és neheztelés” [ford. VERES Máté] in RÉZ Anna (szerk.): *Vétek és választások* (Budapest: Gondolat 2013) 239–264.

²² STRAWSON (21. lj.) 248.

²³ „Ha valaki véletlenül lép a kezemre, miközben épp segíteni próbál, a fájdalom nem lesz kevésbé éles, mint ha a létezésem iránti átható közöny vagy rosszindulat vezette volna. Am a második esetben a neheztelés olyan minőségét és mértékét tapasztalom meg, amelyet az első esetben nem fogok átélni.” Lásd STRAWSON (21. lj.) 243.

²⁴ STRAWSON (21. lj.) 247.

²⁵ STRAWSON: (21. lj.) 252.

²⁶ STRAWSON: (21. lj.) 250–251. Ennek kritikájáról lásd: BERNÁTH László: *Morális felelősség, érdem és kontroll - A morális felelősség metafizikája* (Budapest: L'Harmattan 2019) 69–71.

Strawson naturalista megközelítésével Wendel nem ért egyet, így inkább T. M. Scanlon amerikai filozófus hibázatáselméletét használja kiindulópontként a jogászok nyilvános kritizálásával kapcsolatos további gondolatainak kifejtéséhez.²⁷ (46. és 101. o.) Scanlon, Strawsonhoz hasonlóan, az emberi kapcsolatokat tekinti alapvetőnek a hibázatás gyakorlatában, ugyanakkor a hangsúlyt az ilyen kapcsolatokat meghatározó elvárásokra, szándékokra és egyéb attitűdökre helyezi, nem pedig az olyan érzelmi reakciókra, mint a nehezítés vagy a felháborodás.²⁸ Saját hibázatáselméletét így foglalja össze: „azt állítani, hogy valaki hibáztható valamilyen cselekvésért nem más, mint azt állítani, hogy a cselekedet megmutat valami olyasmit a cselekvő mások felé irányuló attitűdjeiből, ami károsítja a másokkal való kapcsolatait. Hibáztatni valakit annyit tesz, mint az illetőt hibázthatónak ítélni, és úgy módosítani a viszonyunkat vele, ahogy a károsodott kapcsolatokról szóló ítélet fényében ez helyénvaló.”²⁹ Ami Wendel számára a legfontosabb, hogy Scanlonnál a hibázthatóságnak nem szükségszerű feltétele a morálisan rossz cselekedet.³⁰ (102. o.) A cselekvés jelentése (*meaning*) számít, nem annak megengedhetősége (*permissibility*).³¹ A jelentés pedig nem más, mint az a jelentőség (*significance*), amit a cselekvő és más személyek az egyén

cselekvési indokainak tulajdonítanak.³²

A cselekedetek megengedhetősége és jelentése közötti Scanlon-féle különbségtétel Wendel szerint rávilágít arra, hogy a szerepspecifikus etikai kötelezettségek pártatlan morális indokokkal, intézményi perspektívából történő igazolása nem feltétlenül ad teljes képet a hivatását gyakorló jogász erkölcsi helyzetéről. Azt továbbra is fenntartja, hogy a szerepspecifikus jogi etikai előírások alkalmazását – tehát azok *morális megengedhetőségét* – a jog funkciója és normatív értéke igazolja, de ma már úgy látja, hogy ebből nem következik egyenesen a jogászok hétköznapi erkölcsi értelemben vett (teljes) immunitása. (41. o.) A szerző vissza-visszatér a jog iránti hűség koncepciója mögötti érveléséhez, amikor a cselekedetek megengedhetősége kapcsán a jog és a formális eljárások szerepének fontosságát és értékét hangsúlyozza, szembeállítva azokat az önkényen vagy erőszakon alapuló hatalomgyakorlással, illetve a kontroll nélküli informális nyomásgyakorlás módszerével. Hangsúlyozza, hogy egy jól működő demokráciában a jog olyan semleges eljárások eredménye, amelyek lehetővé teszik a polgárok számára a nézeteltéréseik feloldását és az együttműködést. Ugyanakkor nem is idealizálja a jogrendszer működését. Az, hogy a jogi szabályozásban és eljárásokban tükröződő politikai alkuk szükségszerűen tökéletlenek, és gyakran eredményeznek elégtelen megoldásokat, ebben a könyvben jóval nagyobb hangsúlyt kap, mint korábbi írásaiban. (5., 171., 186., 238–239., 242–244. és 250. o.)

A jogrendszer kritikusai sokszor amitt háborodnak föl, hogy a befolyásos

²⁷ Wendel hangsúlyozza ugyanakkor, hogy Scanlon hibázatáselméletét sem követi minden tekintetben. (101. o.)

²⁸ T. M. SCANLON: *Moral Dimensions* (Cambridge: Harvard University Press 2008) 128.

²⁹ SCANLON (28. lj.) 128–129. Bernáth László fordítása. Lásd BERNÁTH (26. lj.) 107.

³⁰ SCANLON (28. lj.) 124–125.

³¹ SCANLON (28. lj.) 6–7.

³² SCANLON (28. lj.) 4. és 52–53.

egyének és szervezetek képesek a jogi eljárásokat a saját céljaik érdekében felhasználni. Wendel szerint ez a reakció teljesen érthető; egy tisztességes demokráciában éppen ezért elfogadott például bizonyos mértékig a polgári engedetlenség mint a jogszabályokkal és jogintézményekkel szembeni erkölcsi ellenérzések kifejezésének eszköze. A szerző úgy látja, hogy a jogászok nyilvános bírálata is hasonlóan működik: azt jelzi, hogy olykor szakadék tátong a szükségszerűen kompromisszumokat tükröző jogrendszer és azon értékek között, amelyeket az állampolgárok egy csoportja sérthetetlennek tart. (5. o.) Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a szerepspecifikus kötelezettségeknek megfelelő eljárás helytelen lenne. A hibáztatás gyakorlata ugyanis a cselekedetek *jelentésére* irányul, nem pedig azok megengedhetőségére. Ebből a szempontból a jogászok által tanúsított attitűdök a fontosak. Vajon az adott ügyfél képviselete a mások iránti tiszteletről árulkodik a szélesebb morális közösségben, illetve azokban a sajátos alközösségekben, amelyekbe a jogász be van ágyazva? Wendel szerint a legtöbb esetben a válasz igen. Ritkábban, így különösen, ha a jogászi szerep mellett más sajátos társadalmi szereppel kapcsolatos elvárások is bejártanak az értékelésbe, összetettebb lehet a dolog megítélése. (113. o.) Visszatérve a korábban említett példákra:

– A Cravath munkatársai egy pillanatra sem állították, hogy a Credit Suisse képviselete hivatásetikai szempontból problémás, azaz megengedhetetlen lenne. Amiatt aggódtak, hogy valami olyasmiben kell közreműködniük, amit saját maguk és mások számára is vállalhatatlannak tartanak. Az a belső mérlegelési folyamat, amit a feljegyzésük elin-

ditott, pedig lehetővé tette, hogy a cég vezetői ne pusztán a szokásos szempontok alapján döntsének a megbízás elvállalásáról, hanem foglalkozzanak döntésük jelentésével is. Ez az eljárásukban kifejezésre jutó indokok, szándékok és másokkal szemben megmutatózó attitűdök számbavételét és átgondolását igényelte. (18–19. és 39. o.) A partnerek a felmerülő kérdésekről nemcsak „házon belül” egyeztettek, hanem konzultáltak a New York-i zsidó közösségben vezető szerepet betöltő ügyvédekkel is. Az iroda végül elvállalta az ügyet. A döntést állítólag jelentősen befolyásolta, hogy a Credit Suisse elismerte a felelősségét a holokauszt áldozatai iránt, és a jövételi alap felállítása a zsidó közösség és a svájci bankok között kialakult patthelyzet feloldását szolgálta. A megbízási szerződésükben ugyanakkor kikötötték, hogy ügyfelük nem veheti igénybe az iroda szolgáltatásait az áldozatok igényeinek vitatása, illetve az azokat megalapozó nyilvántartások felülvizsgálata céljából. (18–19. o.) Azáltal, hogy az iroda foglalkozott a kritikákkal, számára kedvező módon formálta a bank képviseletével kapcsolatos tevékenységének jelentését. (20–21. o.)

– Ronald Sullivan ügyében a diákok nyomására a Harvard vezetői környezetvizsgálatot rendeltek el. Azt akarták felmérni, hogy a lakók mennyire tartják szexistának vagy ellenségesnek a kollégiumi légkört. A vizsgálatot követően Sullivan kollégiumi dékáni megbízatását nem újtották meg. A Harvard jogi karának oktatóit felháborította az eljárás; alkotmányos és szakmai etikai elvekre hivatkozással ötvenketten nyílt levélben tiltakoztak a döntés ellen, mások véleménycikkeket publikáltak különböző sajtóorgánokban. Sullivan maga is

szemrehányóan nyilatkozott az ügyvel kapcsolatban, amiért az egyetem engedett a tiltakozó diákok követeléseinek, akiket szerinte az észérvek, a bizonyítékok és következetesség helyett a „féltelen érzelmek” vezéreltek. Wendel ezt egy kicsit másképp látja. Szerinte a harvardi diákok értették, hogy a tisztességes eljáráshoz és a védelemhez való jog milyen fontos szerepet töltenek be a jogállami működésben és a szakmai elhárítólódás doktrínáját sem kérdőjelezték meg.³³ Ehelyett azt kérték számon a mentorukon, hogy ő miért áldozza az idejét és energiáját *pont erre* az ügyre? (66–69. o.) Wendel fel is sorol néhány lehetséges magyarázatot, mint például: (i) az ügyet érdekesítőnek találja és az intellektuális kihívást jelent számára, (ii) szeretné megismerni Weinsteint, és megérteni cselekedeteinek pszichológiai hátterét, (iii) a #MeToo kampány túlkapasait kívánja ellensúlyozni, vagy (iv) egyszerűen csak a gyerekei egyetemi tandíjára kell a pénz. (71–72. o.) Ezek a hipotetikus magyarázatok rámutatnak arra, milyen sokféle jelentés tulajdonítható ugyanannak a cselekedetnek. Sullivan pedig azáltal, hogy kizárólag szakmai klisékre hivatkozott az ügy kapcsán, elszalasztotta a lehetőséget, hogy formálja ezt a jelentést akár a hallgatók, akár a szélesebb nyilvánosság előtt. (105. o.) Azt sem vette továbbá figyelembe, hogy nem hivatkozhat egyszerűen csak az ügyvédi hivatásából eredő kötelezettségeire, miközben az egyetemi feladatköre által támasztott elvárásoknak is meg kell felelnie. Ezeknek pedig részét képezi, hogy a diákok bizalommal viseltetnek iránta. (175. o.)

³³ Eszerint az ügyvédi képviselet nem értelmezhető az ügyfél nézeteinek vagy tevékenységének támogatásaként.

– A befolyásos ügyfeleket nagy horderejű ügyekben képviselő jogászok kritikusai gyakran hangoztatják, hogy a jogrendszer a hatalommal rendelkezők érdekeit szolgálja, ezért a hatalomból kiszorult egyének és csoportok számára nincs más megoldás, mint az informális eszközök útján történő nyomásgyakorlás. (132–133. o.) Erre példa az a mozgalom is, amit a Yale egyetem hallgatói indítottak el 2020-ban arra hivatkozva, hogy az elit ügyvédi irodák a társadalmi és környezeti igazságosság rovására nyújtanak jogi szolgáltatásokat az ügyfelek részére. A történet persze kicsit ellentmondásos, hiszen ezek a progresszív politikai meggyőződésű, ambíciózus fiatalok a legrangosabb egyetemek volt, illetve jelenlegi diákjaiként sokkal inkább egy privilegizált, mintsem elnyomott csoport tagjai. Ezzel együtt Wendel úgy látja, hogy a közelgő klímakatasztrófa beláthatatlan következményeinek árnyékában, illetve az azok elkerülése érdekében eszközölt megfelelő intézkedések hiányában, ők is érezhetik úgy, hogy nincs más lehetőség a kezükben, mint hogy formálják a környezetpusztító tevékenységben közreműködő ügyvédi irodáknál elhelyezkedő társaik döntésének jelentését, és azt számon is kéri rajtuk. (138–139. o.)

– Rod Rosenstein kritikusai végül nem érték el a céljukat, az egykori legfőbb ügyész helyettes ugyanis a rangos King & Spalding ügyvédi irodánál kapott partneri pozíciót, miután lemondott kormányzati tisztségéről. (200. o.) Wendel személyes álláspontja szerint egyébként Rosenstein nem hibáztatható a sokakat megosztó bevándorláspolitikai végrehajtásában játszott szerepéért. A jogász funkciójának lényege ugyanis az, hogy észszerű erőfeszítéseket tesz az ügyfél,

illetve a munkáltató jogszerű utasításainak teljesítése érdekében; Rosenstein pedig – a rendelkezésre álló információk alapján – mindössze ennyit tett, sem többet, sem kevesebbet. (201–202. o.) A szerző továbbá azt is hangsúlyozza, hogy bár a jogászok nyilvános kritizálása nagyon gyakran politikai színezetet ölt, mind a morális megengedhetőség, mind a hibázthatóság kérdésében tartózkodni kell a politikai szempontok figyelembevételétől, hiszen épp az azzal kapcsolatos nézeteltérések teszik eleve szükségessé a jogot. (205., 219–220. o.)

Azt még fontos leszögezni, hogy a cselekvések jelentése könnyen lehet vita tárgya. Ilyenkor az egymással ütköző értékek, a versengő szempontok és a tényekkel kapcsolatos bizonytalanságok egyszerre befolyásolják az értékelési folyamatot a közbeszédben. (106. o.) A közérdeklődésre számot tartó ügyekben eljáró jogászok ezért gyakran érezhetik úgy, hogy egy nyilvános moralitásjátékban szerepelnek. Wendel szerint ezt a munkájuk részeként el kell fogadniuk és meg kell érteniük, hogy a hibáztatás gyakorlata a cselekedetük jelentésére irányul. (112. o.) Ezzel együtt a hibázatóktól is elvárható, hogy megfeleljenek bizonyos követelményeknek. Van ugyanis egy fontos lépcsőfok aközött, hogy valaki egyszerűen csak megtapasztal egy olyan reaktív érzelmet, mint a felháborodás, és aközött, hogy tesz is valamit a másik személy szankcionálása érdekében. „Lelassítani, információkat gyűjteni, minden szükséges bizonyítékot mérlegelni, tartózkodni az ítélkezéstől, amíg nem ismerjük a tényeket, és igyekezni együttérzően, a cselekvő szemszögéből szemlélni az ügyet, végül törekedni arra, hogy korrekt következtetéseket vonjunk le – ezek mind a hibáztatás etikájának

részei.” (46. o.) Wendel úgy gondolja, hogy a hibáztatás etikája a tolerancia egyik aspektusa, ami a plurális társadalmakban különösen fontos érték. (47. o.) A tolerancia ugyanis azt jelenti, hogy valamit, amit az egyén erkölcsileg helytelennek vagy legalábbis megkérdőjelezhetőnek tart, képes eltűrni, és igyekszik az azzal kapcsolatos ellenérzéseit lecsillapítani valamilyen más érték, például a béke vagy a stabilitás érdekében. A tolerancia olyan erény, amely a reaktív attitűdök bizonyos fokú visszafogását igényli és – ahogy arra a könyv alcíme is utal – feszültségben áll a számonkérést megvalósító olyan hibáztatási gyakorlatokkal, mint mások meghurcolása, kiközösítése vagy „eltörlése”. (115–116. o.)

Végül, ha valóban teljes képet szeretnénk kapni egy szakmai szerepében eljáró jogász erkölcsi helyzetéről, akkor még egy dologról szót kell ejteni. A szerepspecifikus kötelezettségek teljesítése olykor óhatatlanul összeütközésbe kerül a hivatásgyakorló saját, személyes erkölcsi értékrendjével. Az ilyenkor jelentkező szorongás, viszolygás és megbánás Wendel szerint azt jelzi, hogy az illető képes felismerni a szerepével járó erkölcsi veszteségeket (*moral costs*). Ez pedig jogi etikai szempontból előnyös.³⁴ (245. o.) A szerző korábban úgy gondolta, hogy az erkölcsi veszteségekkel kapcsolatos tapasztalatok – úgynevezett morális emlékeztetők (*moral reminders*) formájában – utólag kétféle módon befolyásolhatják a jogászok magatartását. Először is, érzékenyebbé tehetik őket, így később könnyebben felismerhetik az értékkonfliktusok elkerülé-

³⁴ A nyilvános kritikák pedig azért is hasznosak a szerző szerint, mert elősegítik az ilyen veszteségekkel való szembenézést. (245. o.)

sének lehetőségeit a munkájuk során.³⁵ Másodsor, utólagos erkölcsi jóvátételre készíthetik a hivatásgyakorlókat.³⁶ Új könyvében Wendel amellett érvel, hogy a morális emlékeztetőknél lehet egy további hatásuk is: bocsánatkérésre, vezeklésre ösztönözhetnek. (244. o.) Rod Rosenstein például így nyilatkozott egy interjúban a kormányzati tisztségéről történő leköszönését követően: „A hivatalból való távozásom óta gyakran feltettem magamnak a kérdést, hogy mit kellett volna másképp csinálnunk, és nincs olyan ügy, amin annyit töprengtem volna, mint a zéró tolerancia bevándorláspolitikán. Ez egy elhibázott politika volt, amit soha nem lett volna szabad sem előterjeszteni, sem végrehajtani. Bárcsak mindannyian jobb munkát végeztünk volna.” (246–247. o.) A nyilvános vezeklések kiemelt jogi etikai jelentőségük Wendel szerint: figyelemztetésül szolgálnak a jövőben hasonló szerepet betöltő jogászok számára, hogy érzékenyebben viszonyuljanak az ügyekhez és határozottabban törekedjenek a káros következmények csökkentésére. (248. o.)

4. A *Canceling Lawyers: Case Studies of Accountability, Toleration, and Regret* a hétköznapi erkölcsi normák és az interperszonális moralitás kontextusában vizsgálja azokat a reaktív attitű-

dőket, amiket a szerepspecifikus normák alapján történő cselekvés egy közösség tagjaiból kivált, illetve azt, hogy adott cselekvésnek az emberek milyen jelzéseket tulajdonítanak. (163. o.) A könyv kifejezetten aktuális kérdésekkel foglalkozik, és széles olvasóközönség megszólítására alkalmas. Az előszóból és kilenc számozott fejezetből álló műben egymást váltogatják a megtörtént eseteket ismerető, illetve a filozófiai elemzéseket tartalmazó fejezetek, ugyanakkor Wendel ügyel arra, hogy az előbbieket egy kis elmélettel, az utóbbiakat egy kis valószínűséggel fűszerezze. Az esettanulmányok olyanok, mint a feladványok; a „megoldásukhoz”³⁷ szükség van bizonyos szintű jogi, filozófiai és ténybeli ismeretre. Ezeket pedig a szerző közérthető módon az olvasó rendelkezésére bocsátja. Az utolsó, összegző fejezetben ugyanakkor azt is előrevetíti, hogy sokan nem fognak (teljesen) egyetérteni a következtetéseivel.

Wendel új könyvének mondanivalója valószínűleg azokat is megosztja, akik vonzónak találták a szerző 2010-ben publikált elméletét. Közéjük sorolom magamat is. A jog iránti hűség koncepciójának eredeti verziója ugyanis egyszerre volt világos, koherens, a gyakorlatban kivitelezhető és még tisztességes is. Az „eltörlési” kísérletekre vonatkozóan persze nem adott iránymutatást, így mindenképpen hasznos, hogy Wendel most foglalkozik ezzel a kérdéssel. Azáltal, hogy a jogászok nyilvános kri-

³⁵ Az értékkonfliktusok elkerülését segíti például, ha egy jogász nem feltételezi automatikusan, hogy ügyfele maximálisan szeretné kihasználni a törvények adta lehetőségeit. Elképzelhető ugyanis, hogy az ügyfél adott körülmények között szeretne inkább hétköznapi erkölcsi értelemben helyesen cselekedni. Lásd WENDEL (3. lj.) 173.

³⁶ Például a Ku-Klux-Klan tagjainak képviselőjét ellátó ügyvéd később vállalhat *pro bono* ügyeket az arra rászoruló fekete közösség megsegítése céljából. Lásd: WENDEL (3. lj.) 173.

³⁷ A hibáztathatóság kérdését illetően természetesen nincs egyértelmű jó vagy rossz megoldása az eseteknek, hiszen – ahogy arra Wendel többször is felhívja a figyelmet – a nézőpont és az érintettség foka jelentősen befolyásolja, hogy valaki milyen jelentést tulajdonít egy cselekedetnek.

tizálását egyfajta hibáztatási gyakorlatként fogalmazza meg, magyarázatot kínál arra, hogy a jogászok és bírálók miért beszélnek el olyan gyakran egymás mellett: mert a morális megengedhetőség kérdése a szerepetika, a hibázthatóság kérdése pedig a hétköznapi erkölcs dimenziójához tartozik. Ez egy érdekes és fontos meglátás, ami minden bizonnyal ösztönzően hat majd a jogi etikai diskurzusra.

De vajon a jogászok munkájával kapcsolatos hibáztatási gyakorlatból tényleg jogi etikai kötelezettség keletkezik a nyilvános moralitásjátékban való részvételre? Erről már nem érzem magam meggyőzve. Inkább problematikusnak találok az elképzelést. Az elméleti jogi etika első hulláma alatt Stephen L. Pepper állt elő azzal a javaslattal, hogy az amorális jogászi szerepet ellensúlyozni lehetne a jogász és az ügyfele közötti morális párbeszéddel. Ennek lényege, hogy a jogász hozzáférhetővé teszi ügyfele számára a jog által biztosított valamennyi eszközt, de egyidejűleg kommunikálja a saját erkölcsi álláspontját, és igyekszik feltárni az ügyfél morális szempontjait is.³⁸ Az ilyen jellegű megoldásokat az elméleti jogi etika második hullámának képviselői azzal utasították el, hogy azok a felek közötti jogviszony természetével és céljával ellentétesek, valamint magukban hordozzák az erkölcsi túlkapasok és a jogállami értékek veszélyeztetésének kockázatát.³⁹

Véleményem szerint, amikor Wendel azt javasolja a jogászoknak, hogy értsék meg és formálják a szakmai szerepükben kifejtett tevékenységük jelentését, és ne utasítsák vissza automatikusan a nyilvános kritikákat, akkor Pepper morális dialógus koncepcióját fejleszti tovább. Az új nézőpontok becsatornázásával azonban az erkölcsi túlkapasok kockázatát is növeli. Wendel megoldása ráadásul jóval komolyabb kihívást jelent a hivatásgyakorlók számára, mint Pepperé. Összetett elemzést igényel, amihez egyfelől biztosítani kell a szükséges időt és erőforrásokat, másfelől nagyon magas empátiakészséget feltételez. Végül a legtöbb esetben egy ilyen sokszereplős, többcsatornás diskurzus csak gondolatban valósulhat meg, hiszen a jogászt szigorú titoktartási kötelezettség köti, így a rázúduló kritikák érdemi elhárításához csak korlátozottak az eszközei. A Cravath által a Credit Suisse képvisellete kapcsán alkalmazott megoldás persze működhet, de látni kell, hogy annak révén az iroda végső soron erkölcsi indokokra tekintettel korlátozta az ügyfele joghoz való hozzáférését a saját szolgáltatásai tekintetében. Persze a Credit Suisse dönthetett volna úgy is, hogy akkor inkább másik ügyvédi irodát választ. De gondoljunk csak bele, hogy annak a döntésnek mi lett volna a jelentése a nyilvánosság számára.

*Budai Katalin Edina**

³⁸ Stephen L. PEPPER: „The Lawyer’s Amoral Ethical Role: A Defense, a Problem, and Some Possibilities” *American Bar Foundation Research Journal* 1986/4. 613–635., doi.org/10.1111/j.1747-4469.1986.tb00258.x.

³⁹ Katherine R. KRUSE: „The Jurisprudential Turn in Legal Ethics” *Arizona Law Review* 2011/2. 505.

* Doktorandusz, ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: *katibudai@student.elte.hu*.

SZABADFALVI JÓZSEF: „A JOGÁLLAM A JOGESZME MEGVALÓSÍTÁSÁT CZÉLZŐ INTÉZMÉNY”. JOGÁLLAM-KONCEPCIÓK MAGYARORSZÁGON A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG (BUDAPEST: GONDOLAT 2023) 226.

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.3.06>

Szabadsfalvi József már pályafutása kezdetén, az 1990-es évek első felében, a Szabó Miklós vezetése alatt formálódó „miskolci iskola” egyik meghatározó alakjaként,¹ korán elköteleződött a hazai jogbölcsélet eszmetörténetének kutatása mellett, s mára e terület vitathatatlanul legelismertebb szaktekintélyévé vált. A ’90-es évek közepén Moór Gyuláról írt monográfiáját² követően fokozatosan tágitotta eszmetörténeti érdeklődésének grádiuszát a két világháború közötti korszaktól indulva,³ hogy módszeresen feltérképezze a magyar jogbölcsélet

történetét a kezdetektől⁴ a „szocialista jogelmélet” korszakáig.⁵

A jelen kötet érdekessége, hogy ez alkalommal a szerző nem egy meghatározott eszmetörténeti korszakot vagy irányzatot, kiemelkedő gondolkodó munkásságát vonta górcső alá, hanem tematikus fókuszra választott vizsgálódásaihoz. Nevezetesen a jogállam fogalmának a magyar állam- és jogbölcséleti gondolkodásban való megjelenését, s formálódását. E kérdés köré rendezte el a korábbi kutatásai során már részben feltárt, lenyűgözően gazdag ismeretanyagot. Ugyanakkor a mű szerkezeti tagolását természetesen az eszmetörténeti korszakhatárokhoz igazította.

A jogállam koncepciójának megjelenésének nyomai után kutatva a szerző a mű első fejezetében („A jogállam eszmény kialakulása és formálódása a 19. században”, 11–56. o.) a 19. századba vezeti az olvasót. A tetemes eszmetörténeti anyagban való eligazodáshoz három szempont kínálkozott a szerző számára: a fogalom eredetének vizsgálata (i), a „jogállam” magyar államelméleti szak-

¹ A miskolci iskola egyik első vállalkozása volt a magyar jogbölcséleti hagyomány szocializmust megelőző korszakának feltérképezése, melybe szervesen illeszkedett Szabadsfalvi Moór Gyulára fókuszáló érdeklődése. Loss Sándor – Szabadsfalvi József – Szabó Miklós – H. SZILÁGYI István – ZÖDI Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetéből. Pulszky – Pikler – Somló – Moór – Horváth – Bibó* (Miskolc: Biber Kiadó 1995).

² SZABADFALVI József: *Moór Gyula. Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe* (Budapest: Osiris-Századvég 1999).

³ SZABADFALVI József: *Jogbölcséleti hagyományok* (Debrecen: Multiplex Media DUP 1999); SZABADFALVI József: *A cselekvősségi elméletől az újrealizmusig* (Budapest: Gondolat–Debreceni Egyetem 2004); SZABADFALVI József: *Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére a 20. század első felében.* (Budapest: Gondolat 2014).

⁴ SZABADFALVI József: *A magyar jogbölcséleti gondolkodás kezdetei. Werbőczy Istvántól Somló Bódogig* (Budapest: Gondolat 2011).

⁵ SZABADFALVI József: *Múltunk öröksége. Elméleti történeti perspektívák* (Budapest: Gondolat 2016).

kifejezésének kikristályosodása (ii) és a források kronológiája (iii). Az ezek szem előtt tartásával alkotott, meglehetősen nagyfelbontású kép szerkezeti vázlata a következőkben foglalható össze.

A fogalom eredetét tekintve (ad i) a szemlélet alapfeltevése – ami tökéletesen egybevág a 19. század történeti, politikai realitásaival is –, hogy a jogállam nem magyar találmány, tehát az külföldi eszmék honosításaként jelent meg. A kölcsönzés két fő forrása közül az egyik a német általános államtan, az *Allgemeine Staatslehre* hagyománya, a másik az angol alkotmányjogi gondolkodás korabeli vonulata. A kettő közül természetesen az előbbi gyakorolt, ha nem is kizárólagos, de döntő hatást a magyar államtudományra.

A *Rechtstaat* kifejezés Carl Welkernél jelent meg először, hogy aztán Robert von Mohl műveiben találjon részletes kifejtésre. Mohl nevéhez kapcsolhatjuk a jogállam formális és tartalmi aspektusának kidolgozását. Az előbbi jelenti az állami működés joghoz kötöttségét, az utóbbi pedig, hogy az államnak bizonyos pozitív tartalmi elemeket is meg kell valósítani a jog keretei között, így különösen biztosítani az alapvető szabadságjogokat. Mohl követően az általános államtan művelői – aki közül legnagyobb hatással Johann Caspar Bluntschli, Rudolf von Gneist és Otto Bähr voltak – egyre inkább a jogállam formális felfogását helyezték előtérbe. Ami a hazai recepciót illeti, Mohl és Gneist fontosabb műveit a Magyar Tudományos Akadémia megrendelésére Löw Tóbiás és Takács Lajos fordították le, Bluntschlit pedig Acsády Ignác. Míg Bluntschli és Gneist nézetei hatottak a korszak jeles hazai jogtudósai és államtudósai közül Csemegei Károlyra, Kautz

Gyulára, Karvasy Ágostra, Kogler Nepomuk Jánosra, addig Bähr hatása mutatkozott meg Concha Győző felfogásában. Ez utóbbi fontos mozzanata volt, hogy a jogállamiság legfontosabb intézményének a közigazgatási bíraskodást látta. A közigazgatási bíraskodás bevezetése körüli vitába pedig számos „alkotmányjogi író” kapcsolódott be: Schwartz Gyula, Grünwald Béla, Láczy Gyula, Beksics Gusztáv, Dell’Adami Rezső, Kmety Károly és Mocsár Lajos. A jogállam formális aspektusát hangsúlyozó szerzőkkel szemben Mohl tartalmi jogállamiságra vonatkozó elképzelései köszönnek viszsza Pulszky Ágost, Öreg János és Kuncz Ignác – akitől a kötet címében szereplő idézet is származik – nézeteiben. A liberális állammal azonosított formális jogállami koncepció konzervatív kritikájaként értelmezhetők Jedlicska Pál és Krammer György írásai, akik a jogállamban az egyéni szabadság túlhajtásának, az egyén magárahagyottságának és a valálatalanság terjesztésének intézményesülését látták.

Ami a jogállam angol felfogását illeti, ennek középpontjában az a gondolat áll, hogy a jogot nem az állam alkotja, hanem az az államtól függetlenül, azt megelőzően létezik. Ezért míg a német felfogás a jogállam alatt az önmagát korlátozó államot érti, addig az angol „joguralom” (*Rule of Law*) koncepciója a jognak eleve az állami hatalom fölé rendeltségét tételezi. Ezt az elképzelést fejtegette ki részletesen Albert Venn Dicey, akinek művét Tarnai János Kautz Gyula közreműködésével fordította magyarra, és ugyancsak az Akadémia gondozásában jelent meg röviddel a századfordulót követően. A joguralom angol felfogása nyilvánvalóan befolyásolta a bírói hatalom megerősítését, a közjogi bírás-

kodás bevezetését irányzó, a fentiekben már jelzett eszmecserét.

A „jogállam” államtudományi szakki-fejezéseként való kifejeződését illetően (ad ii) látható, hogy korszakban voltak olyan jeles szerzők, mint például Eötvös József, akik anélkül értekeztek a jogállam fogalmáról, hogy magát a kifejezést használták volna. Takács Gneist művének fordításában még felváltva használta a „jogi állam” és a „jogállam” kifejezéseket, Kautz Gyula pedig a „jogállam” formulával élt. Elsőként Csemegi Károly használta következetesen a „jogállam” terminust értekezéseiben. Érdekes módon a „joguralom” kifejezés korábban bukkant fel Pauler Tivadar írásaiban, mint a „jogállam”, s a későbbiekben még Pisztóry Moór műveiben is találkozhatunk azzal. A kifejezés 19. század második felében mutatkozó alaki sokfélesége tehát jól jelzi az általa lefedett eszme újszerűségét, tartalmi képességét.

Az időrendiség szempontjából (ad iii) tekintve a képet azt látjuk, hogy a jogállam fogalma – leszámítva Pauler (1854) „joguralomról” szóló eszme-futtatását – az 1860-as években bukkan fel először Karvasy (1862) és Csemegi (1862) munkáiban, melyet követett Mohl művének magyar nyelvű kiadása (1866) és a Karvasy tanítvány, Kogler értekezése (1868). A jogállam témája aztán az 1870-es években lép a hazai államtudományi gondolkodás homlokterébe az olyan mesterek munkái révén, mint Concha (1871), Schwartz (1871), Pisztóry (1872), Kautz (1876), Grünwald (1876) és Kuncz (1877). E diskurzus kiterjedéséhez hozzájárult Bähr eszméinek ismertetése (1871), valamint Gneist (1875) és Bluntschli (1876) könyveinek lefordítása. A következő évtized tudományos

eszmecseréjének fókuszába fokozatosan a jogállamiság formális garanciáinak keresése, s főként a közjogi bíraskodás, illetve azon belül a közigazgatási bíraskodás problémája került. Ennek részei voltak Kuncz (1888) mellett többek között Dell’Adami (1880) és Lánczy (1883), a következő évtized kezdetén pedig Mocsáry (1890) és Kmety (1891). Az 1880-as években vált általánosan elfogadottá a jogállam pozitív értékelése, amely tükröződött Pulszky (1885) teóriájában, majd a ’90-es években Öreg (1897) nézeteiben. A század utolsó évtizedében jelentkeztek azonban a jogállam eszméinek bírálati is Mocsáry (1890), Krammer (1896) és Jedlicska (1897) írásaiban.

A fejezet fenti vázrajza is érzékelteti azt a kihívást, amelyet az elemzés három síkjának összeszervezése jelenthetett a szerző számára. Szabadfalvi mesterien megoldotta ezt a feladatot, és remekül vezeti az olvasót, értő kézzel összefonva a három gondolati szálát. Az államtan hazai története átlagos szintű ismerőjének – melyhez a jelen recenzens is sorolja magát – különösen figyelemreméltó lehet, hogy mennyire eleven és gyakorlatias volt a korszak tudományos eszmecseréje, amelynek tablója a fejezetből az olvasó elé tárul.

Jóval egyszerűbb dolga volt a szerzőnek a következő korszak, a századforduló eszmei mozgásának áttekintésekor („Jogállamfelfogások a 20. század elején”, 57–84. o.), hiszen rövidebb periódusról, kevesebb szerzőről és immár nem annyira egy új eszme tudományos vitákban való formálódásáról, hanem annak a doktrinális megszilárdulásáról kellett számot adnia.

A jogállam fogalma már az 1890-es évek derekán bevonult a *Pallas nagy*

lexikonába a Heil Fausztin által írt szócikként. 1902-ben indult útjára a korszak meghatározó tudományos periodikájává váló *Jogállam* című folyóirat, melynek nyitó tanulmányát Edvi Illés Károly jegyezte. A folyóirat tekintélyét jelzi, hogy a *Magyar jogi lexikon* (1904) és a *Révai nagy lexikona* (1914) a „jogállam” címszava alatt csupán erre utal, felsorolva a szerkesztői gárdát.

Az előző század tudományos eszmecseréjének folytatásaként Gratz Gusztáv épp a századfordulón megjelent értekezésében a jogállam formális felfogásához csatlakozott, míg Ferenczy Árpád (1905) írásában a Karvasynál korábban megjelent jogállam–rendőrállam szembeállítását idézte fel. Boér Elek (1907) Gneiszt és Bähr gondolatait hivatkozva csatlakozik a közigazgatási bíráskodás körül a múlt században megindult polémiához, Horváth Emil (1912) pedig a formális felfogás elégtelenségét bírálta, kiemelve a liberális szemlélet individualizmusának problémáját.

Az első világháborút megelőző korszak legjelentősebb mestereként Balogh Artúrt emeli ki a szerző, akinek a jogállamról vallott elképzeléseinek formálódását végigköveti az 1913-ban témában megjelent első tanulmányától kezdve az egyetemi jegyzeteiben kifejtett (1905, 1909, 1910) eszméin keresztül, a felfogását legrészletesebben kifejtő akadémiai előadásaival bezárólag (1914). Szabadfalvi a hazai államtudományi gondolkodás történetében Balogh munkásságában látja a jogállam koncepciójának első következetes és részletes kidolgozását.

Balogh tisztában volt a jogállam tartalmi aspektusának jelentőségével, s így voltaképpen a Mohl által fémjelzett irányhoz csatlakozott. Felfogásában tehát a formális jogegyenlőség és az

állami működés joghoz kötöttségének, a bírói hatalom által való ellenőrzöttségének elvárása mellett megjelenik a tartalmi célokat összefoglaló „ember eszme”. Miként azt maga Balogh írja akadémiai székfoglalójában:

„A joguralmat minden emberi életviszonyban, tehát a közviszonyokban megvalósító állam is csak annyiban jogállam, amennyiben a jog, mely benne általános uralomra jut, az ember eszméjével összhangban áll, benne minden életviszonyban az ember eszméje szempontjából helyes jog jut uralomra.” (78–79. o.)

Ebben az értekezésben Balogh vállalkozott a jogállam eszméjének történeti vizsgálatára is, felfejtve a német és az angol hagyomány szálait, s különböző szemléletét, amelyhez hozzákapcsolja a 19. századi francia fejleményeket is. Ez utóbbi lényegét a Montesquieu és Benjamin Constant által kidolgozott „alkotmányos állam” gondolatában látta, amely ugyan hidat vert az angol és a német felfogás között, azonban nem foglalta magában a közigazgatás bírói hatalom alá vetésének követelményét. (A francia fejlődés áttekintését a Constantról ugyancsak 1914-ben tartott akadémiai előadásában még bővebben részletezte.) Balogh számot vetett az előző század magyar politikai gondolkodásának eredményeivel is, melynek eredményeként a jogállam eszméjének megvalósítása immár vitathatatlan politikai céllá vált. A fentiekben már általunk is említett tudósok és közjogi írók – Concha, Csemegi, Karvasy, Kautz, Kogler, Kuncz, Pisztory – mellett olyan kiváló politikusok gondolatait is hivatkozva, mint Irányi Dániel, Nyáry Pál és Tisza Kálmán.

A két világháború közötti korszakban virágkorát élte az államtudományi és az alkotmányjogi gondolkodás,

akárcsak az azzal szorosan összefüggő, Moór Gyula, Horváth Barna és Bibó István nevével fémjelzett jogbölcselet. Nem véletlen hát, hogy e két évtized fejleményeinek áttekintését adó harmadik fejezet („A jogállamiság-eszme a két világháború között”, 85–182. o.) teszi ki a mű terjedelmének mintegy felét. Szabadfalvi ezúttal a periódus kiemelkedő közjogi gondolkodóira – Egyed István, Csekey István, Krisztics Sándor, Horváth Barna, Magyary Zoltán, Szontagh Vilmos, Bibó István, illetve a Magyary-tanítványok közül Martonyi János és Kiss István munkásságára – fókuszált, s kevesebb figyelmet szentelt a jogállam eszméjének alakulása szempontjából kisebb jelentőségű kortársak reflexióinak felidézésére („Kortárs szerzők a jogállamról”, 113–128. o.).

Egyed István jogállamról vallott nézeteinek érdekessége, hogy alapvetően konzervatív beállítottságú gondolkodóként a történeti magyar alkotmány értékeinek feltétlen híve volt, aki azonban fokozatosan a jogállam liberális szellemű, formális felfogása felé fordult. Az első világháború kezdetén az alkotmányosság biztosítékát még az önkormányzatiság megerősítésében látta, de 1916-ban már a közigazgatási bírászkodás bevezetése mellett érvelt. A háborút követően pedig az osztrák példára hivatkozással a „közjogi bírászkodás”, vagyis az alkotmánybíróság intézményének jelentőségét hangsúlyozta. Ugyanakkor élesen bírálta a formális jogállamiság értékeit kétségbe vonó új nézeteket, köztük Magyary törekvéseit, aki a formális jogbiztonsággal szemben a közigazgatás hatékonyságát előbbre valóknak ítélte. „Az eredményességre törekvés tetszetős jelszavának hangoztatása és a jogeszmével való szembeállítás csak a diktatú-

rát és az önkényt akarja fedezni” (94. o.) – írta Egyed 1943-ban. Az 1945–1947 között megjelent írásaiban pedig a jogállam lényegi vonásaként emeli ki a formális intézményi keretek fontossága mellett az egyéni „természetes és elidegeníthetetlen” jogok tiszteletben tartását.

Egyedhez hasonlóan konzervatív szemléletű s a magyar alkotmányfejlődés értékei mellett elkötelezett tudós volt Csekey István is, aki azonban sokkal ellentmondásosabb eszmei utat járt be. Csekey pályakezdeményekor, az első világháborút megelőző években a választási és a közigazgatási bírászkodás intézményesítésében látta a jogállam biztosítékait. Az 1923–1931 között észtországi vendégprofesszorsága után hazatérve megsemmisítő kritikával illeti a szovjet államfelfogást, ami a jogállamiság elvetésén alapul, s amit egyszerűen „politikai diktatúrának” minősít. Nyomat sem találjuk azonban e kritikai állásfoglalásnak a német vezérállamot elemző 1936-ban megjelent értekezésében. Ebben Carl Schmitt – a totális állam legnagyobb tekintélyű kortárs német teoretikusa – nyomdokain haladva jut el a liberális jogállam meghaladásaként értelmezett „tekintélyállamig”, melyet a jogállam egy új típusaként értékel. Nem is csodálkozhatunk ezután Csekeynek a zsidótörvényekkel kapcsolatos megértő álláspontján, melyet 1943-ban fejtett ki. E szerint a jogegyenlőség felfüggesztése csupán azt célozza, hogy az állam a tényleges egyenlőség megvalósítása útjába eső néhány „kirívó akadályt” elhárítson.

Miként Csekey, úgy Krisztics Sándor – a pécsi egyetem politika és jogbölcselet egykori tanára – is reflektált a jogállam és a totális állam fogalmi viszonyára, de Krisztics távolságtartóbb állásfoglalás-

ra jutott. Az 1931-ben megjelent, oktatósi célokat is szolgáló monográfiájában a jogállam fogalmát – a Balogh által elemzett francia hagyományhoz hasonlóan – az alkotmányosság kritériumával kapcsolta össze, és egyúttal kiemelte annak társadalmi meghatározottságát. Ebben az írásában még egyértelműen elutasította azt a gondolatot, hogy a fasiszta vagy a bolsevista államot jogállamnak tekintse:

„Ily értelemben sem a fascizmus, sem a bolsevizmus nem felel meg a jogállam követelményének, hanem hatalmi-állam jellegűek. Úgy a fascista, mint a bolsevista állam [ban] hatalmi szóval alakítják és formálják a társas együttélést.” (108. o.)

A tíz évvel későbbi művében viszont – akár csak Csekey – elfogadta azt az értelmezési lehetőséget, hogy a totális államot, egyfajta materiális jogállam koncepció jegyében, a jogállam sajátos típusának tekintse. A jogállam társadalmi alapjainak vizsgálatát célzó, jósz szerint ezzel egy időben írt munkájában azonban világossá tette, hogy az „eszmei értelemben” vett jogállam alapja csak a polgári – „szabad kereseti” – társadalom lehet, melyben a törvény eszméjét az egyenlőség és szabadság eszméje hatja át.

Horváth Barna – a múlt század első felének kiemelkedő jogbölcseleje, aki Somló Bódog és Moór Gyula mellett nemzetközi elismertségre tett szert – már az 1934-es *opus magnum*ában, a német nyelven megjelent *Jogszociológia* című művében külön alfejezetben tárgyalta a jog szupremáciájának angol gondolata és a német jogállam eszme viszonyát, kiemelve a két felfogás különbségét. Ezt a problémát azonban bővebben is elemezte az *Angol jog-*

elmélet (1943) című monográfiájában, illetve az annak előtanulmányait jelentő közleményeiben (1931, 1933, 1939). Ezekben rávilágított arra, hogy a *common law* doktrínában a jog felsőrendűsége azt jelenti, hogy a jog minden hatalom felett áll, ezért a hatalomból nem is vezethető le. Miként kortársai a harmincas évek közepén, Horváth szintén szembesült a jogállam és a totális állam viszonyának kérdésével. A *Joguralom és parancsuralom* (1936) című értekezésében Csekeyhez és Kriszticshez hasonlóan felvetette azt az elméleti lehetőséget, hogy a totális államot mintegy a formális értelemben vett jogállam meghaladásaként („túlhajtasaként”) értelmezze, de Kristicshez hasonlóan ő is alapvető kételyeket fogalmazott meg azzal szemben, hogy vajon a totális állam közérdeket feltételezetten előmozdító eszközei – terror, vezérkultusz, parancsuralom – valóban alkalmasak lehetnek-e annak az erkölcsi minimumnak az érvényesítésére, amelyet a jogállam természetjogi gondolata előír.

A magyar közigazgatás-tudomány iskolateremtő, prominens alakja, Magyar Zoltán, elsősorban a hatékonyság és a jogszerűség viszonylatába helyezte a jogállam problémáját. A jogállamot egyértelműen a 19. századi liberális állam történeti formájának tekintette, amin a 20. század tömegtársadalmainak túl kell lépniük. A hatékony társadalomszervezés nélkülözhetetlen a 20. századi „post-industrialis” társadalom számára, ezért elkerülhetetlen fejleménye az államfejlődésnek a végrehajtó hatalom előtérbe kerülése és a materiális társadalmi célok megvalósítását biztosító, magas fokon racionalizált közigazgatás, a „cselekvő állam” kiépítése. Magyar e szemlélet jegyében változó hangsúlyokkal és meg-

fogalmazásokkal, de alapvetően kritikai szellemben értékelte a jogállam eszméjét. Az 1930-ban megjelent, *A magyar közigazgatás racionalizálása* című a közigazgatás jogszerűségének biztosítását még egyértelműen a racionalizálás programjába illeszkedőnek találta. Ennek jegyében foglalt állást a közigazgatási eljárás kodifikációja, a közigazgatási bíraskodás bevezetése s az alsófokú közigazgatási bíróságok kiépítése, valamint az alkotmánybíróság mintájára elgondolt felsőfokú közigazgatási bíróság létrehozása mellett.

Sokatmondó a közel egy évtizeddel később megjelent tanulmányának (1939) címe: *Két korszak megszgyéjén: jogállam – a cselekvő állam*. Ebben az írásában már azt fejtegeti, hogy az államélet fő kérdése a hatékonyság biztosítása, amelyet azonban bármilyen politikai berendezkedést tükröző államforma – demokrácia, tekintélyuralom, rendőrállam vagy totális állam – kereti között megvalósítható. Adott esetben a jogállamban is, de valójában a 19. századi jogállam eszméje, a maga formalizmusával inkább akadályát képezi a hatékonyság növelésének. Ezt az elképzelést – melynek kapcsán Bibó találóan jegyzi meg, hogy Magyarynak „a szabadság ügye iránt nem sok érzéke volt” (140. o.) – dolgozta ki a következő években megjelent írásaiban (1939, 1942), amelyekben a jogállamot mint történetileg meghaladott államformát állította szembe a cselekvő állammal: ez utóbbiban az egyéni érdekeket szolgáló jogszerűség kivánalmát a társadalmi érdekek érvényesülését biztosító, tudományos szervezett, központosított végrehajtó hatalom iránti igény szorítja háttérbe. A tudományos szervezettség a Magyary által propagált, amerikai mintára felfogott „szervezéstu-

domány” formájában jelentkezett, s ami fáradozásainak köszönhetően gyökeret is vert a későbbiekben a hazai közigazgatástudományban, a szocializmus korszakában mintegy újjászületve.⁶

Magyary 1942-ben a *Magyar közigazgatás* címmel megjelent fő művének – melyet később tanítványai a „cselekvő állam” kézikönyveként említettek – megjelenése termékeny tudományos vitát gerjesztett, melyben a méltatások mellett bírálatok is hangot kaptak. Egyed István kritikus véleményére már fentebb utaltunk, emellett Szontagh Vilmos reflexiójára (1943) érdemes kitérnünk. Szontagh elsősorban azt kifogásolta, hogy Magyary az eredményességet láthatóan a jogszerűségen kívülálló, azzal szembeállítható értéként mutatja be, holott az eredményességnek éppen a jogszerű végrehajtás következményeként kellene beállnia. Ezt a kritikát Magyary válaszában igyekezett elhárítani, hangsúlyozva, hogy a jogszerűség követelményét nem állt szándékában háttérbe szorítani, csupán azzal egyenlő súlyt kívánt adni a hatékonyság értékének. A polémiaiba bekapcsolódó Bibó István (1944) a maga sajátos – s már akkor eléggé kiérlelt – politikai bölcseletének szellemében a szemben álló felek érveit akképpen igyekezett szintetizálni, hogy valójában mind a jogállam – a maga államhatalmi ágak elválasztására épülő alkotmányos rendszerével –, mind pedig a hatékonyságra törekvő, s posztindusztriális viszonyok között egyre inkább racionalizált, „szolgálatszerű” igazgatás egyazon célt, a hatalom megszélesítését szolgálják.

⁶ A Magyary által alapított Magyar Közigazgatási Intézet utódja a szocializmus korszakában előbb a Tanácsi Szervezési Intézet, majd annak átszervezését követően, 1977-től az Államigazgatási és Szervezési Intézet lett.

Szabadsfalvi a két háború közötti időszak bemutatását két Magyar tanítvány, Martonyi János és Kiss István munkásságának ismertetésével zárja. Pályafutása kezdetén – még joghallgató korában megjelent cikkében (1932) – Martonyi a jogállam 19. században kikristályosodott fogalmának elemzéséből indult ki, állást foglalva a közigazgatási bírászkodás, s az akkor újkeletű alkotmánybírászkodás intézményeinek bevezetése mellett. Hét évvel később megjelent, a témába vágó munkájában azonban – vélhetően már mestere, Magyar hatására –, más kortársaihoz hasonlóan, elfogadta a hitleri állam jogállamként való elismerésének lehetőségét. Az előbbi s az utóbbi között csupán azt a különbséget tételezve, hogy míg a jogállam az egyéni jogokat védi, addig a német, *Führer-prinzip* alapján működő jogállam a „népi közösség rendjéhez” igazodik. A '40-es években megjelent kisebb írásaiban (1940, 1942) mesteréhez hasonlóan igyekezett „időtálló ötvözetként” bemutatni a totális államot mint a liberális, egyéni jogokat védő jogállam közösséget szolgáló meghaladását.

Kiss István az 1943-ban – a Magyar Közigazgatástudományi Intézet munkatársaként – tartott előadásában ugyancsak Magyar felfogását követve értekezett a jogállam meghaladottságáról, az erős végrehajtó hatalom történeti szükségyszerűségként való előtérbe kerüléséről, s a racionalizált közigazgatásra támaszkodó „cselekvő államról”.

Mielőtt tovább lépnénk a szerző által vizsgált utolsó, az 1945 és 1948 közötti korszak áttekintéséhez, térjünk még vissza a korábban zárójelben hagyott kisebb mesterekhez. Szabadsfalvi e körben emlékezik meg a Magyarval vitába bocsátkozó Szontagh mellett a debreceni egyetem professzoráról, Márffy Edé-

ről, (ifj.) Mikszáth Kálmánról – a nagy író konzervatív nézeteket valló, politikai fiáról –, Tomcsányi Mórigról, Mihelics Vidről, Ottlik Lászlóról, Weis Istvánról, Pap Józseféről, Puky Endréről és Csizmadia Andorról. A klasszikus liberális jogállam felfogást képviselő Márffy (1925, 1930), Tomcsányi (1932), Pap (1940) és Puky (1940) álláspontjától a kereszténydemokrata szociális állam eszméje felé elmozdulást jelzik Mikszáth (1926), Mihelics (1931) és Csizmadia (1944) nézetei. Ezzel szemben a jogállam történeti kudarcát vélte felfedezni Weis (1939) és Ottlik (1942).

„S mit vésnek majd az én fejfámra? Bibó István. Élt 1945–1948.”⁷ Bibó szavai jól jelzik a második világháború végétől, a német megszállás alóli felszabadulástól a kommunista hatalomátvételig eltelt néhány év jelentőségét, amely a demokratikus jogállam megteremtésének csalóka reményével kecsgettette a magyar politikai gondolkodók kiválóságait. A jogállamról folyó polémia eme utolsó fellobbanását – amelyet a következő négy évtizedben a marxizmus-leninizmus oktrojált uralma borított homályba – veszi számba Szabadsfalvi a történeti áttekintés utolsó részében („Gondolatok a jogállamról 1945 után a fordulat évéig”, 183–200. o.).

Az előző korszak meghatározó alakjai – Horváth Barna, Moór Gyula, Egyed István és Martonyi János – mellett a jogállam kérdéséhez hozzászólók között találjuk Mezey Istvánt, Csorba Jánost, Szabó Józsefet és Pernecky Bélát.

Az 1945 nyarán rendezett „demokráciavitába” bekapcsolódó Horváth saját

⁷ Huszár Tibor: „Bibó István – a gondolkodó, a politikus” in Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. köt. (Budapest: Magvető 1986) 388.

– az angol és a magyar történeti alkotmány jelentőségét hangsúlyozó – álláspontjával szemben elsők között szállt síkra a kartális alkotmány megalkotása mellett. Ez alkalommal adott hangot Mezey a szovjet jog jogállamkénti értelmezésének, mely mintegy a néhány évvel későbbi ideológiai fordulat hírnökének is tekinthető.

Néhány hónappal később, 1945 őszén Moór egyik előadásában a tartalmi jogállam felfogása mellett érvelt, fejtegetésében aláhúzva, hogy a formai jogállamiság követelményét jelentő, az állam joghoz kötöttségének kritériumához hozzá kell tennünk, hogy a jognak tartalmilag is ki kell fejeznie a demokrácia alapvető értékeit. Egyed ezzel egy időben foglalt állást a jogállamiságnak az alkotmányossággal való összekapcsolása mellett, míg Csorba felelevenítette a közigazgatási bíraskodás gondolatát, kiegészítve azt az alkotmánybíróság létesítésére vonatkozó javaslattal. Csorba a kortárs hazai államelméleti gondolkodásban jószerint ismeretlen svéd példára hivatkozással ajánlotta megfontolásra az állampolgári jogokat védő ombudsman intézményének bevezetését is.

Szabó – Moór és Horváth tanítványa – a megelőző korszak törekvéseinek ellenében, a közigazgatási bíraskodás bevezetése helyett a rendes bíróságok hatáskörének kiterjesztését s a német jogállam koncepció helyett az angol joguralom eszméjének alapulvételét sürgette 1946-ban megjelent értekezésében. Ugyanekkor Egyed – Perneckyhez hasonlóan – a katolikus egyház társadalmi tanításának talaján álló, kereszténydemokrata szociális jogállam gondolatát vetette fel.

Mielőtt még a jogállamról folyó eszmecsere és egyúttal a magyar demokrácia

sorsa megpecsételődött volna, 1947-ben megjelent írásában Egyed az alkotmánybíraskodás, míg Martonyi a közigazgatási bíraskodás jelentőségét hangsúlyozta.

A mű érdemi részét a szerző rövid utószóval („Epilógus”, 201–202. o.) zárja, melyet még irodalomjegyzék és névmutató követ. Ebben Szabadfalvi – a recenzens megítélése szerint – kis sé bátortalanul érvel a mű témaválasztásának időszerűsége mellett. A szerző által érzékelt igazolási kényszer persze érthető a magyar jogállamiság aktuális helyzetét tekintve. Míg a rendszerváltást követő évtizedben a jogállam eszméje a demokratizálódási folyamat vezérlő csillaga volt, az elmúlt két évtizedben azt fokozatosan háttérbe szorította a „jó kormányzás” programja. Manapság pedig számos elemző tárgyalja a hazai jogállamiság hanyatlását,⁸ s hogy a joguralom (*Rule of Law*) ideálját felváltotta a jog által való uralkodás (*Rule by Law*) gyakorlata.⁹

Természetesen a társadalomtudományi vizsgálódásokban az eszmetörténeti kutatásoknak megvan a maguk sajátos szerepe és további igazolásra nem szoruló önértéke. Jelen recenzens mindig is nagyra becsülte azt a kitarító, aprólékos munkát, amivel Szabadfalvi József módszeresen feltérképezte ezt az eszmetörténeti korszakot. Az ilyesfajta kutatásoknak ez az aprómunkája, ami nélkül

⁸ Ld. például JAKAB, András – GAJDUSCHEK, György: „The Rule of Law, Legal Consciousness and Compliance” in *Hungarian Social Report 2019* (Budapest: TÁRKI 2019) 277–294., <https://doi.org/10.61501/trip.2019.15>.

⁹ Vö. Kriszta Kovács: „Constitutional Continuity Disrupted” in Margit FEISCHMIDT – Balázs MAJTÉNYI (szerk.): *The Rise of Populist Nationalism. Social Resentments and the Anti-Constitutional Turn in Hungary* (Budapest – New York: CEU Press 2019) 10–41.

valójában nem is lenne szabad eszme-történetet művelni. A recenzenst régtől zavarja az olyasféle megközelítés, amelyik minden korból igyekszik kiválogatni a „nagyokat”, és úgy bemutatni azokat, mint korszakos zseniket, homályban hagyva, hogy mindannyian eleven szellemi televényből nőttek ki. E konzseniális szellemi közeg elemzése nélkül pedig nem is nagyon lehetünk képesek hitelesen értelmezni a „nagyok” gondolatait. Ebből a szempontból Szabadfalvi művének értéke aligha vitatható.

Ettől függetlenül persze mindenkinek lehetnek „kedvencei”, vagy megtalálhatja a történetnek különösen érdekes csomópontjait. Nyilván az, hogy mit tartunk érdekesnek, nem más, mint a saját történetünk visszfénye. A recenzenst természetesen leginkább Horváth és Bibó idevágó gondolatai érdekelték a leginkább. Mindemellett kellemes meglepetés volt számára a felfedezés, hogy például Balogh Artúr és Egyed István az államelméleti gondolkodás hasonlóan nagyformátumú alakjai voltak, mint a korszak jogbölcséletének általa is ismert jeles mesterei.

Szabadfalvi József könyvének jelentőségét azonban éppen a jogállam napjainkban tapasztalható problémái fokozzák. Hiszen e nehézségekkel már a két világháború közötti időszak gondolkodói is szembesültek. Példaként elég itt csupán Egyed István 1943-ban papírra vetett gondolatát felidézniük:

„Az kétségtelen, hogy a mai helyzet a rendeleti jogalkotásnak kedvez; de az is bizonyos, hogy e helyzet az állami, társadalmi és gazdasági élet elfajulása. Természetes, hogy a jogalkotás mai rendszere is mutatja e válságos élet egészségtelenségét. Vigyázni kell azonban arra, hogy a beteges állapot ne váljon megszokottá, vagy egyenesen eseményné: hogy a közvélemény ne veszítse el hitét az alkotmányosság teljes visszaállításában, a jogállamiság győzelmében; hogy a kormány mai kivételes rendeletalkotó hatalma megtartsa kivételes és átmeneti jellegét s ne lépje át a feltétlenül szükséges mértéket.” (96. o.)

Tényleg, mióta is van nálunk veszélyhelyzet?

*H. Szilágyi István**

* Egyetemi tanár, PPKE JÁK, 1084 Budapest, Szentkirályi u. 28. E-mail: h.szilagyi.istvan@jak.ppke.hu.

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Állam- és Jogtudomány a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének folyóirata. Fórumot biztosít az állam- és jogtudományi kutatások eredményeit közlő tanulmányoknak, és ismertetőket ad közre a közelmúltban megjelent kiadványokról. Az évente négy számot megjelentető orgánium az akadémiai doktori eljárás szempontjából a magyar folyóiratok számára meghatározott legjobb minősítéssel rendelkezik.

A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerében a szerkesztőség minden közlésre benyújtott kéziratról beszerzi két lektor véleményét. A szerkesztőség a kézirat befogadásáról vagy elutasításáról, valamint a lektori véleményekről (anonimizált formában) tájékoztatást ad a szerzőknek. Ezt követően a szerző a mű hagyományos és elektronikus formában történő közzétételének (más számára történő átengedésének) kizárólagos jogait átruhazza a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetére.

A kéziratok beküldésekor kérjük megadni a feltüntetni kívánt tudományos fozozatot, munkahelyi beosztást, munkahelyet és annak címét, valamint a szerző e-mail-címét. A megjelentetni kívánt kézirat terjedelme a tanulmány rovatban minimum egy szerzői ív (40 000 leütés), maximum két szerzői ív (80 000 leütés), recenzió esetén pedig minimum negyed szerzői ív (10 000 leütés), maximum egy szerzői ív (40 000 leütés). A tanulmány rovatban megjelentetni kívánt cikkhez kérjük, mellékeljenek egy maximum 2500 leütés terjedelmű magyar nyelvű rezümét. A szerkesztőségi irányelvek szerint a folyóiratban megjelenő recenziók röviden ismertetik a mű felépítését és főbb téziseit, elhelyezik azt a szakirodalom kontextusában, utalnak annak újtására a meglévő írásokhoz képest, valamint – az erényekre és a hiányosságokra egyaránt rámutatva – értékeli a művet, és továbbgondolják a szerző megállapításait.

A kéziratoknak (és az azokban szereplő jogszabályi és jogirodalmi hivatkozásoknak) meg kell felelniük azoknak a formai követelményeknek, amelyeket a folyóirat internetes felületén (<http://jog.tk.hu/ajt>) közzétett útmutató tartalmaz. A recenziók a tanulmányokra irányadó hivatkozási mintát követik, azzal az eltéréssel, hogy az ismertetett mű oldalszámait a főszövegben jelenítendő meg, a következő minta szerint: (28. o.).

A kézirat megküldésével egyidejűleg a szerző köteles nyilatkozni arról, hogy a cikk (magyar nyelven) más orgánumnál még nem jelent meg, és ilyen célból nem is nyújtja/nyújtotta be. A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerére tekintettel kéziratukat olyan formában is küldjék el, amelyből kihagyják nevüket, intézményi hovatartozásukat, e-mail-címüket, valamint az önazonosító idézeteket és hivatkozásokat (például „saját korábbi tanulmányomban lásd bibliográfiai adatok”). A tanulmányokat tartalmazó két dokumentumot (például szerzőneve.doc[x], illetve „szerzőneve_anonim.doc[x]”) szövegfájl formátumban kérjük eljuttatni az ajttan@tk.hu, a recenziókat pedig a rec.ajt@tk.hu e-mail-címre.

A Szerkesztőség

A BETŰTÍPUSRÓL

Az *Állam- és Jogtudomány* betűtípusa a Kner Antikva. Ezt a betűtípust a XX. század elejére jelentős hazai műhellyé fejlődött gyomai Kner Nyomda a tizes évek elején választotta standard betűjének.

A betű eredeti neve Lipcsei Egyetemi Antikva (*Leipziger Universitäts Antiqua*), melyet Kravjánszki Róbert digitalizált, és tiszteletből Kner Antikvának nevezte el. Kner Imre így írt kedvenc betűjéről: „Ezt a betűt választottuk tipográfiai stílusunk alapjául. Alkalmassá tette erre eléggé semleges karaktere [...] Ennek a betűnek semmi idegenszerű jellege nincs, nagyon alkalmas magyar szöveg szedésére, s teljes, jól kiépített család áll belőle rendelkezésre, amelynek egyes fokozatai eléggé egyenletesen helyezkednek el a papíros síkján.” (KNER Imre: *A könyv művészete*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1972, 237.)

Ár: 2000 Ft

Évi előfizetési díj: 8000 Ft

(belföldre postaköltséggel: 11 740 Ft)

Ár: 2000 Ft
Évi előfizetési díj: 8000 Ft
(belföldre postaköltséggel: 11 740 Ft)